

JOSEF MATUZ

osk

OSMANSKO CARSTVO

Preveo

Nenad Moačanin

ŠKOLSKA KNJIGA, ZAGREB 1992

Biblioteka
POVIJESNA ISTRAŽIVANJA

Naslov izvornika

DAS OSMANISCHE REICH
Grundlinien seiner Geschichte
Wissenschaftliche Buchgesellschaft
Darmstadt, 1935.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

949.602"5/19"

MATUZ, Josef

Osmansko Carstvo / Josef Matuz ;
preveo Nenad Močšanin. - Zagreb :
Školka knjige, 1992. - 223 str. :
ilustr. ; 24 cm. - (Biblioteka Povijesna
istraživanja)

Prijevod djela: Das osmanische Reich. -
Stručni izrazi uz povijest Osmanskoga
Carstva: str. 198-215. - Bibliografija:
str. 216-219 i uz tekst. - Kazala.

ISBN 86-93-00524-9

920427156

JOSEF MATUZ

sk

OSMANSKO CARSTVO

Preveo

Nenad Moačanin

ŠKOLSKA KNJIGA, ZAGREB 1992

Urednički odbor

JOSIP ADAMČEK, predsjednik
BLAGOTA DRAŠKOVIĆ
RADULE KNEŽEVIĆ
MIRA KOLAR-DIMJITRIJEVIĆ
RENE LOVRENCIĆ
DRAGO ROKSANDIĆ
VLADIMIR ŠOKALO
ANTUN ŽIBAR

Urednici

BLAGOTA DRAŠKOVIĆ
DRAGO ROKSANDIĆ

Recenzenti

JOSIP ADAMČEK
DRAGO ROKSANDIĆ
OLGA ŽIROJEVIĆ

Lektorica

PAVICA HRONIN

Grafički meduit

ŽELJKO IVANČIĆ

59831 V

949.502.5/10

MAT

0

Ministarstvo znanosti, tehnologije i informatike Republike Hrvatske pomoglo je izdavanje ovog djela.

1847

Mome ujaku

Josefu Kovácsu

PREDGOVOR

U rasponu od dva stoljeća jedna od brojnih anadolskih sitnih kneževina turskih stočara-nomada razvila se u veliku silu koja je povremeno odlučno utjecala na hod evropske, pa i svjetske povijesti. Uspon i propadanje Osmanskog Carstva do vremena nastanka Turske Republike tvore sadržaj ove knjige. Osim činjenica političke povijesti, velika se vrijednost pridaje predstavljanju društvenog i gospodarskog razvitka, a također vjere te duhovnog nastojanja islama. Zbog nedostatka prostora, međutim, izostao je opširniji osvrt na druge kulturno-povijesne probleme, koji su obrađeni samo uzgred, utoliko ukoliko su važni za spomenuta pitanja.

Prema autorovoj zamisli, knjiga treba da ispuni tri glavna zadatka: (1) da posluži kao prvi uvod islamistima pred usavršavanjem, (2) da kao opća orijentacija posluži neorijentalistima zainteresiranim za povijest (npr. historičarima, nastavnicima i studentima povijesti, publicistima itd.), pri čemu se ne pretpostavlja predznanje, te stoga treba da bude općerazumljiva, (3) da bude na raspolaganju kao priručnik za brzo snalaženje. Posljednjoj svrsi služe iscrpni prilozi: karte, tablični prikazi i, ne na posljednjem mjestu, kronološka tablica koja sadrži maksimalno točne datume, pa i mnoge koji se radi veće čitljivosti ne pojavljuju u tekstualnom dijelu.

Tekst je knjige nastao u sklopu predavanja i kolokvija koje je pisac držao od 1972. do 1978. godine na Sveučilištu Freiburg im Breisgau. Vrijedni prilozi diskusija, brojna pitanja i kritički dodaci sudionika uvelike su utjecali na oblikovanje djela. Svima njima, koje ovdje ne mogu poimenično spomenuti, srdačno zahvaljujem. Osobito ističem četvoricu svojih bivših učenika koji su uvelike sudjelovali u oblikovanju teksta: dr. Armina Kösslera, dr. Harald List, dr. Winfried Riestera i dr. Klaus Schwarza. Gospoda List, Riestera i Schwarz također su pročitali probne otiske. Gospodinu Listu usto zahvaljujem na izradi kazala. Lekturi *Wissenschaftliche Buchgesellschaft* zahvaljujem na brojnim stilističkim i predmetnim primjedbama koje su, svakako, poprilično pridonijele kvaliteti knjige.

Zahvaljujem freiburškoj *Universitätsbibliothek* na pribavljanju bezbrojnih, ponekad teško pristupačnih naslova. Karte je, prema autorovim skicama, nacrtao njegov nećak Julius Csáky. Svojoj supruzi Klari zahvaljujem na napornom, katkada doista teškom poslu prijepisa i njezinu znatnom udjelu u grafičkom oblikovanju priloženih tabličnih prikaza.

Posebna zahvalnost pripada, međutim, mojem ujaku Josifu Kovácsu, koji je svojom žedi za znanjem, osjećajem za istinu i pravednost te svojom čovjekoljubivošću odlučno utjecao na moj duhovni razvitak.

O TRANSKRIPCiji OSMANSKO-TURSKIH VLASTITIH IMENA I RIJEČI*

Za transkripciju osmansko-turskih vlastitih imena i stručnih termina primijenjena je suvremena turska latinica. Zemljopisna imena uzlomačena u hrvatskom jeziku prenose se u takvu obliku. Većina se glasova u turskom izgovara kao u hrvatskom jeziku; od toga znatnije odstupaju samo:

- â = dugo a
- ç = h. dž
- ç = h. č
- ğ = h. j u riječima s visokim samoglasnicima; u riječima s niskim samoglasnicima u izgovoru se gubi, uz istodobno produljivanje prethodnog samoglasnika
- î = h. i; pojavljuje se i kao veliko slovo, a tada se piše: Î
- ı = muko i, odgovara ruskom bi; kao veliko slovo piše se: І
- j = h. ž
- ö = kao u njemačkome
- ş = h. š
- û = dugo u
- ü = kao u njemačkome
- y = h. j

Pretežno je naglašen posljednji slog.

Arapka i perzijska vlastita imena općenito se navode u skladu sa Dudenovim sustavom transkripcije.

* U prijevodu je transkripcija ponešto modificirana u skladu s pravilima hrvatskog jezika. (Prim. prev.)

I. UVOD

1. TURSKI SVIJET, TURSKA, OSMANSKO CARSTVO

Kada danas govorimo o Turcima¹, pritom obično mislimo na više od četrdeset milijuna stanovnika sadašnje Republike Turske, na područje koje obuhvaća Trakiju, krajnji jugoistok Evrope, i Anadoliju, također zvanu Mala Azija. No to poimanje ne odgovara posve etničkim datostima jer Turci, tj. skupine stanovništva koje govore turkijskim jezikom, žive i izvan sadašnjih državnih granica Turske, a djelomice i vrlo daleko od njih. Najviše turkijskih naroda koji žive izvan Turske nastanjeno je u SSSR-u, ukupno više od dvadeset milijuna. Neke su savezne republike područje naseljavanja Uzbeka, Turkmena, Kazaha i Kirgiza u srednjoj Aziji, te sjevernih Azerbajdžanaca u Zakavkazju. Drugi turkijski narodi Sovjetskog saveza² žive, u skladu sa svojom brojnošću, u autonomnim republikama, autonomnim oblastima, odnosno u nacionalnim okruzima. Osim toga, više Turaka ima u Iranu, većina kojih živi u području južnog Azerbajdžana, no dijelovi stanovništva koji govori turkijskim jezikom naseljeni su na jugu i sjeveroistoku Irana. U NR Kini, napose u istočnom Turkestanu, također je znatan udio turkofonog stanovništva. Manje ili više znatnih turskih manjina ima i u Poljskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj, Jugoslaviji, Grčkoj, na Cipru, u Siriji, Iraku i Afganistanu. Jezici većine tih turkijskih naroda posve su slični turskom jeziku kojim govore stanovnici Turske, razlika nije veća od razlike među različitim njemačkim narječjima³.

Česta pretpostavka o srodstvu turkijskih jezika s mongolskim, odnosno mandžursko-tunguskim jezicima – koji tvore altajsku porodicu jezika – jedva se može dokazati. Među tim jezicima, nazvanima altajski, postoji svakako, stanovita strukturna sličnost jer se u njima najvažniji gramatički odnosi izražavaju sufiksima (*aglutinacija*). Na još nesigurnijem temelju počiva hipoteza o srodstvu altajskih jezika s također aglutinirajućim uralskim jezicima, čijem najvažnijem ogranku, ugrolinskoj jezičnoj porodici, pripadaju, među ostalima, finski i mađarski jezik.

Nije nam zadatak da se u ovoj knjizi osvrćemo na prošlost svih turkijskih naroda. Ograničavamo se na povijest *Osmanskog Carstva*, nesumnjivo najznatnije državne tvorevine koju je u toku povijesti uspostavio neki turkijski narod. Povijest

¹ Etimologija nije sigurna; prema najrasprostranjenijoj pretpostavci, valja polaziti od prvobitnoga značenja *močan/jak*.

² Među njima različite etničke grupe, s obzirom na posebnu jezičnu srodnost sjedinjene pod imenom Tatari (sve pripadaju tzv. *kıpčackoj* ili sjeverozapadnoj skupini turkijskih jezika). Ovim se ubrajaju, među ostalima, kazanski i krimski Tatari.

³ Samo se jezici dvaju većih turskih naroda znatnije razlikuju od turskog jezika iz Turske: jezici Jakuta i Čuvaša.

Turske Republike, nasljednice države Osmanlija, trebalo bi da bude obrađena u posebnoj knjizi.

U opreci s Republikom Turskom, organiziranom na nacionalnom temelju, Osmansko Carstvo obuhvaćalo je područja koja nisu naseljavali samo Turci. Niz drugih naroda, poimence Arapi, balkanski Slaveni, Grci, Rumunji, Mađari, Armenci, također je kraće ili dulje vrijeme živio pod vladavinom Osmanlija. Razumije se, na te se narode možemo osvrnuti samo utoliko ukoliko su značajni za povijesna zbivanja u cjelini Carstva. Stoga ime *Turska*, u Evropi nekoć, kao i danas, često upotrebljavano za Osmansko Carstvo, nije ispravno, a usto ni same Osmanlije nisu nikada tako označavale vlastitu državu.

2. ISLAM

Većina je spomenutih turkijskih naroda⁴ – bilo u Evropi, bilo u Aziji – tijekom svoje povijesti primila islamsku vjeru. To vrijedi i za osmanske Turke: njihov povijesni razvitak, izgradnja njihove države, njihov društveni poredak i kultura uvelike su bili obilježeni islamom. Stoga je umjesno unaprijed podsjetiti na neka osnovna obilježja te vjere, i to samo onoliko koliko je nužno da bi se shvatilo povijesni razvoj koji ovdje valja oslikati.

Religija islama nastala je u 7. stoljeću poslije Krista na Arapskom poluotoku. Osnovao ju je Muhammed, muž bogate trgovkinje iz Mekke,⁵ koji je nadalje bio štovan kao prorok religije što ju je navijestio. Utemeljenje religije nije, međutim, proteklo bez suprotstavljanja: prema Muhammedu su se njegovi "poganski" (točnije: politeistički) sugrađani odnosili neprijateljski. On nato odlučio s malim brojem pristaša prijeći u Medinu, što se dogodilo 15. ili 16. srpnja 622. Godina tog iseljenja (*hidžra*) proglašena je početnom godinom islamskoga računanja vremena.

Posljedica je odlaska u Medinu izlučenje Muhammeda, a time i njegove vjere, iz datosti starih plemenskih okvira, namjesto kojih je otada stupila zajednica islamskih vjernika. Ta je okolnost za islam značila da neće biti sveden na ulogu nacionalne religije, tj. religije samo za izabrani narod. Uz to, omogućila mu je da se razvije do univerzalne religije, koja se mogla proširiti do Indije, Indonezije, pa i do Kine i Filipina, a također u sjevernoj Africi i dijelovima južne i jugoistočne Evrope. K tomu pridolazi i to da je islam, oblikujući se kao religija, preuzeo važne elemente vjerovanja iz židovstva i kršćanstva, što je također poticalo njegovo širenje.

Religija islama strogo je monoteistička; prema njezinu nauku postoji samo jedan jedini, vječni, sveznajući i svemoguću Bog Allah, koji je također stvorio svijet. Islam ne smatra kršćanstvo posve monoteističkim, prije svega zbog njegova učenja o Trojstvu i obogotvorenja Isusa Krista. Zbog toga se ništa manje ne priznaje Isus kao vrlo važni prorok, premda se on svojim značenjem za islam ne može mjeriti s Muhammedom, "pečatom" proroka, tj. posljednjim i najvećim Božjim poslanikom, pri čemu se Muhammedu ne pripisuju božanske osobine.

Islam je sliku svijeta pretežno preuzeo od judaizma, odnosno kršćanstva, a najvažniji su njegovi elementi predestinacija, uskrsnuće i Posljednji sud, raj i pakao.

⁴ Od važnijih turskih naroda samo Jakuti i Čuvaši nisu bili islamizirani.

⁵ Prema islamskom shvaćanju, Muhammed nije utemeljio novu vjeru, nego samo ispravio krivotvoreni nauk Židova i kršćana.

U borbi između dobra i zla zastupljeni su i anđeli i đavoli, kojima se, svakako, pridružuju dobri i zli dusi (džinni), koji potječu iz predislamskih vjerskih predodžbi arapskih plemenskih kultova.

Sveto je pismo islama Kur'an (=čitanje, odlomak za čitanje, knjiga), podijeljen u sure (poglavlja). On sadrži božanske objave koje je prorok Muhammed navodno primio pri svojim vizijama, ali i odredbe o islamskom društvenom poretku i o obvezama pojedinog vjernika.

Budući da Kur'an nije – već zbog ograničenog opsega – mogao urediti sve probleme svakodnevnog života, kao uzor su poslužile druge Muhammedove izjave i djela (sunnā). Tu su Prorokovu sunnu prenosili vjerodostojni jamci, a njihova predaja (ḥadīṭ), obuhvaćena u velikim zbornicima, zajedno s Kur'anom čini temelj šerijata.

Snažnu konzervativnost prisutnu u islamu valja svesti na princip *taklīd*a (oponašanja). Naime, u prva dva stoljeća islama vjerski učenjaci mogli su Kur'an i sunnu tumačiti samostalno, te u određenim pitanjima zastupati vlastita mnijenja. To se samostalno oblikovanje mnijenja označava kao *iğtihād*. Međutim, većina islamskih vjeronanaca već u 8. st. poslije Krista zastupa shvaćanje da je prošlo vrijeme samostalnog tumačenja Kur'ana te da se valja držati odluka ranijih učenjaka, orijentirati se, dakle, prema *taklīd*u. Pojavi li se pak neko mišljenje ili odluka u suprotnosti s tim, mogli bi se prokazati i pobijati kao novotarija (*bid'a*). U islamskim se zemljama takav postupak još uvelike primjenjuje.

Šerijat valja shvatiti u prvom redu kao nauk o obvezama, pri čemu za vjernike, muslimane⁶, postoji pet glavnih dužnosti, označenih kao "stupovi" islama. Na prvom je mjestu ispovijedanje vjere: "Svjedočim da nema boga do Boga (*Allāha*) i svjedočim da je Muhammed Božji poslanik." Slijedi obveza ritualne molitve pet puta na dan. Na tu ritualnu molitvu, koju valja provoditi prije svega (ali ne i bezuvjetno) u džamiji, poziva s minareta pozivač na molitvu (*mu'eddin/muezzin*). Dalji su "stupovi" islamske vjere porez na milostinju, post u islamskom mjesecu *ramadžanu* (tur. *Ramazan*) i hodočašće u Mekku. Hodočašće musliman ima obaviti barem jedanput u životu raspolaže li za to potrebnim sredstvima.

Prema shvaćanju islama, samo je islamska vlast zakonita. Stoga se Zemlja dijeli nadvoje: na područje pod vlašću islama (*dār al-islām*, tur. izgovor *darülislām* = kuća islama) i područje kojim vladaju nemuslimani (*dār al-ḥarb*, tur. *darülharb* = kuća rata). Stoga su muslimani – kolektivno, a ne kao pojedinci – obvezni, u slučaju potrebe, oružanom silom pridonijeti da se "područje rata" preobrazi u islamsko. Ta obveza vođenja vjerskog rata (*ḡihād*) izvanredno je pogodna ideologija za ekspanzivne težnje, čime se i osmanska država revno koristila. No šerijat ne propisuje bezuvjetno obraćenje nemuslimana na islam. Na prihvaćanje islama treba u danom slučaju oružjem prisiliti samo pristaše mnogobožčkih kultova. Oni koji ispovijedaju principijelno monoteističku vjeru otkrivenja⁷, poput Židova i kršćana, smiju živjeti prema svojoj vjeri, uz uvjet da ponizno priznaju vladavinu islama i plaćaju glavarinu. Kada neko islamsko područje padne u ruke nemuslimana, muslimane koji ondje žive šerijat obvezuje da ga napuste.

⁶ Naziv *muhamedanci*, međutim, odbacuju sami muslimani jer oni Muhammeda ne smatraju božanskim poput Isusa Krista.

⁷ Oni se nazivaju posjednicima knjige (pisma) (*ahl al-kitāb*, tur. *ehlülkitap*), zato što posjeduju jedno Sveto pismo i tako raspolažu barem elementima Božjeg otkrivenja, iako je ono – po islamskom shvaćanju – bilo krivotvoreno.

Po islamskom shvaćanju, svi su muslimani pred Bogom jednaki. Stoga nije bilo i nema nikakva svećeničkog staleža, čijim bi pripadnicima dopala uloga posrednika između Boga i vjernika. *Imāmi*, vođe pojedinih zajednica, nisu posebno posvećene osobe; oni pri bogoslužju fingiraju samo kao predvodnici molitve i propovjednici. Budući da u rano doba islama svjetovna i duhovna vlast u principu nisu bile razdvojene, nisu se ni osnivale vjerske organizacije usporedive s kršćanskim crkvama. Tako se i ne može govoriti o islamskom kleru, iako se u zapadnim zemljama taj termin često upotrebljava za islamske vjerske učenjake. Teolozi (*ulema* (*ulamā*)) – istodobno pravni stručnjaci – ili kao profesori djeluju u teološkim visokim školama ili kao *muftije* izdaju obvezatna pravna mišljenja na temelju vjerskog zakona u pogledu njima podnesenih, osobito teških pravnih slučajeva, ali pritom nemaju sudačke funkcije. Svjetovno sudovanje pripada sucima (*qāḍī kadīja*), koji također raspolažu određenom teološko-pravnom naobrazbom.

U islamskom društvu cjelokupna područja života podliježu odredbama šerijata. Tako oznaka *islām* znači predanost, naime neograničenu predanost vjernika Bogu. Od odredaba za privredni život spomenimo ovdje samo zabranu lihvarstva. Na osobnom području treba posebno istaknuti zabranu pijenja vina i jedenja svinjskog mesa te zabranu slikovnog prikazivanja. Kao što pokazuje islamska povijest umjetnosti, mnogi se umjetnici, napose šitski, nisu, naravno, držali tog propisa.

Sklapanje braka u islamu nije sakralni čin, ono se samo ugovorno uređuje. Slobodni muslimani smiju istodobno imati četiri supruge i povrh toga teoretski neograničene mnogo robinja kao suložnice ako to omogućuje imovno stanje pojedinog muškarca, što je, dakako, razmjerno rijetko. U socijalno slabijim slojevima drugu ženu, po pravilu, uzimaju samo ako u prvome braku nije bilo djece – najvećeg blagoslova za vjerujuće muslimane. Nasuprot tome, žene smiju istodobno biti udane samo za jednoga jedinog muškarca. One mu moraju biti sasvim podređene. Inicijativa za razvod braka, naravno, pripada mužu, a ne ženi. Razvod se provodi na osnovi jednostavne izjave muževe volje. Svakako, u tom slučaju on treba da odbijenoj ženi za njezino izdržavanje izruči tzv. svadbeni dar, na isplatu kojega se suprug obvezao u bračnom ugovoru.

Ni islam nije ostao pošteđen shizme. Osim pravovjernih *sunita*, kojima pripadaju i Turci, kao otcijepljeni pravac najvažniji su *šiti*. Suprotno sunitstvu, prema shvaćanju kojega trenutno najbolji član islamske zajednice treba da postane Muhammedovim nasljednikom, dakle *halifom*⁸, *šiti* kao jedine ovlaštene nasljednike Proroka priznaju samo potomke Alija, nećaka i zeta Muhammedova⁹. Naziv *šiti* (od *šī'a* = stranka) upućuje na to vlastito shvaćanje i time iskazano pristajanje uz Alija. Za *šite* je Ali prvi halif i istodobno *imam*, kako *šiti* zovu vrhovnog vođu cijele islamske zajednice.¹⁰ Obojicu njegovih sinova, Hasana i Huseina, štiju kao drugog, odnosno trećeg imama. Pojedini se ogranci še razlikuju samo time što niz imama prekidaaju na različitim mjestima. Tako je prema nauku *šita* – sljedbenika Petorice, još zvanih *zaiditi*¹¹, bilo ukupno pet imama, po mišljenju sljedbenika Sedmorice, kojima pripadaju *ismaciti*¹², sedam, a prema duodecimalnim

⁸ Od arapskoga *halīfa*, što znači namjesnik/nasljednik.

⁹ Ali je bio oženjen Fatimom, Prorokovom kćeri.

¹⁰ U ovom značenju ne smije se zamijeniti s predvodnicima pojedinih islamskih zajednica, koji se također nazivaju imamima.

¹¹ Tako su nazvani prema svome rođonačelniku imamu Zaidu ibn Ali ibn al-Husainu.

¹² Naziv potječe od sedmog imama Ismaila, sina Džafara as-Sadika.

šiitima, najvećoj šiitskoj zajednici, dvanaest. Šia Dvanaestorice je početkom 16. stoljeća postala državnom vjerom u Perziji, pa je i za vlast Osmanlija u istočnoj Anadoliji značila veliku pogibelj. Prema šiitskom naučavanju, trenutno posljednji imam u nizu ne smatra se mrtvim, nego nestalim, te se ponovo očekuje na kraju vremena kao *Mahdija* – što odgovara židovskoj predodžbi o Mesiji. Rasprostranje-
no shvaćanje prema kojemu se glavna razlika između sunita i šiita sastoji u tome što posljednji ne priznaju sunnu i ne oslanjaju se na Kur'an nema temelja. Šiiti ne priznaju kao autentična samo predanja koja proturječe stavovima njihova nauka. Osim toga, oni za opravdanje sunne primjenjuju vlastita mjerila: po njima predaju valja pripisati članovima Muhammedove obitelji.

U sunnita postoje četiri pravne škole, koje se međusobno razlikuju samo u pojedinim pravnim pitanjima te na području kulta u pogledu obreda; inače se uzajamno priznaju. Turci općenito pripadaju tzv. *hanefitskoj*¹³ pravnoj školi, u sirijsko-libanonskom prostoru, Donjem Egiptu, južnoj Arabiji i južnoj Aziji prevladava *šafiitska*, a u Gornjem Egiptu i sjeverozapadnoj Africi *malikitska* škola. Mala, ali to jača *hanbalitska* pravna škola zastupljena je u Siriji, Iraku i na Arapskom poluotoku, gdje je inače udomaćen i *vahabitski* pokret, koji je proizašao iz hanbalizma.

Dok je sunitaska *ortodoksija* razvila religioznost s naglaskom na razumu, trijeznu, snažno izvanjski i pravno izraženu, u sklopu islama ima i *heterodoksnih* tendencija. Ovamo pripada, osim štovanja svetaca i magijskih predodžbi pučkog vjerovanja, i islamska mistika (*tašawwuf*), koja je nadasve važna za vjerski ambijent *derviških redova*. Premda to tzv. sufijstvo pokazuje veliku srodnost sa sličnim tendencijama u šiiti, ortodoksija ga sama podnosi kao sastavni dio sunitstva.

¹³ Tako je nazvana prema pravniku Abu Hanifi, koji je utemeljio tu pravnu školu (umro 767). Druge su pravne škole također nazvane prema osnivačima: aš-Šafiiu, Maliku ibn Anasu, odnosno ibn Hanbalu.

II. POČECI POVIJESTI TURAKA

Povijest Turaka u širokom smislu narodnog imena može se pratiti samo do 6. st. nove ere. U pogledu ranijeg vremena, o kojemu nema vijesti, privremeno smo upućeni na nagađanja. Zajednička "pradomovina" turskih naroda trebalo bi da se proteže na srednjoazijskom području koje omeđuju gora *Altaj* i *Sajan* na sibirsko-mongolskoj granici, *Tian Shan* na granici sovjetskog i kineskog Turkestana, *Altyn-Tag* na sjeverozapadnoj granici Tibeta i *Chingan* u sjeveroistočnoj Kini. Odatle su, navodno, različiti turski narodi krenuli prema svojim kasnijim prebivalištima.

Hipoteze prema kojima su evropski ili azijski Huni, ovi posljednji u kineskim analima spomenuti pod imenom *Hiung-nu*, bili Turci ne mogu se dokazati zbog nedostatka predaje. Isto vrijedi za *Juan-Juane*, azijske, a i evropske Avare.

Tako prava pisana povijest Turaka – koji se u kineskim analima nazivaju *T'u-kue* – počinje 552. godine poslije Krista, kad je bila utemeljena prva – sigurno turska – državna tvorevina. Pritom je, naravno, posrijedi bio samo manje ili više labav savez nomadskih plemena. Ta se prva turska "država" uskoro poslije osnivanja raspala na istočni dio, koji je obuhvaćao područje kasnije Mongolije, i na zapadni dio, što se pružao do Oksusa, današnje Amu-Darje, i čak do Kaspijskog jezera, a s Bizantom je revno održavao trgovinu svilom i prave diplomatske odnose s Carstvom. U 7. st. pale su obje "udione države" pod kinesku vrhovnu vlast. Godine 682. istočni Turci – također nazvani *Kök-Turci*¹ – iznova su uspostavili državu, ali se ona nije mogla posve osloboditi kineskog utjecaja. Središte te državne tvorevine nalazilo se u sjevernom dijelu današnje Mongolske NR, na *Orhonu*², pritoku Selenge. Ta je staroturška država otprilike sredinom 8. st. uništena pri upadu srednjoazijskih turskih naroda.

Na mjesto *Kök-Turaka* stupio je 744. turski narod *Ugguri*, prvi Turci koji su došli u dodir s višom religijom. Godine 762. taj je turski narod, dotad, vjerojatno, šamanistički³, primio manihejstvo⁴. Država Ujgura postojala je manje od

¹ Tj. plavi/nebeski Turci, pri čemu "nebeski", svakako, ima smisao "uzvišenoga".

² Ondje su pronađeni tzv. *Orhonski natpisi*, pisani posebnim runskim pismom, kojima uglavnom zahvaljujemo sve spoznaje o orhonskim Turcima.

³ Dakle, pripadnici prirodne religije, u kojoj plemenski čarobnjaci, šamani, kušaju na egzistencijalno bitne događaje, kao što su kiša, rat, bolest, smrt itd., utjecati putem postupaka poput ekstaze i zazivanja duhova.

⁴ Danas ugasla vjera koju je u 3. st. poslije Krista osnovao Perzijanac Mani. Ona je – sinkretistički – usvojila budhistička, židovska, kršćanska i zoroastrovska načela. U skladu s osnovnim dualističkim stavom te religije, zamišljaju se u iskonu dvije međusobno suprotstavljene supstancije: svjetlo (=Dobro) i tmina (=Zlo). Samo spoznaja ima izbaviteljsku ulogu, ali usprkos tom gnostičkom načelu – u manihejskim vjerskim predodžbama postoji mnoštvo mitoloških ele-

stoljeća – 840. g. njih su iz domovine potisnuli također turski Kirgizi, koji su prije toga živjeli na gornjem Jeniseju. Potom su se Ujguri oko 840-860. naselili u Tarimskoj zavali te onkraj pustinje Gobi u Kini, gdje su se povremeno oblikovale nove države. Najznačajnija se održala u sadašnjem istočnom Turkestanu – s *Turfanom*⁵ kao središtem – dok je nisu 1028. uništili Tanguti, tibetski narod. Druga je ujgurska državna tvorba uspostavljena u sjevernoj Kini, približno na području gdje leži današnji kineski grad Kanchou. U Kini su dotad nomadski Ujguri prešli na sjedilački način života. Pomiješali su se s domaćim stanovništvom i stvorili razmjerno dobro razvijenu agrarnu kulturu. Otvoreni prema svijetu i tolerantni, održavali su intenzivne veze s pretežno budističkim Kinezima i s drugim, također budističkim narodima. Zbog tih dodira do 11. st. golemu većina primila je budizam⁶, ali se moglo održati i manihejstvo. Manji dio Ujgura obratio se na *nestorijansko*⁷ kršćanstvo. Ujguri naseljeni u sjevernoj Kini bili su u 13. st. prisiljeni stupiti u vazalni odnos prema *Mongolima*⁸; njihova se država stoljeće kasnije raspala na patuljaste kneževine koje su s vremenom iščezle.

Turskim narodima prošlosti pripadaju i *Hazari*. Oni su između 6. i 11. st. u južnoj Rusiji uspostavili značajnu državu koja je imala važnu posredničku ulogu u trgovini između Sjevera i Orijenta. U hazarskoj su državi uz vladajući zapadnoturski sloj živjeli ogurski narodi, koji su se onamo prije doselili. Njihov jezik, vjerojatno, pripada grupi turkijskih jezika, danas u znanstvenoj literaturi nazvanoj bugarsko-turskom, a prema drugom shvaćanju hazarskom. U vjerskom su pogledu *Hazari* bili doista tolerantni: židovska vjera, kršćanstvo i islam bili su među njima podjednako zastupljeni.

Važnu povijesnu ulogu imaju i Turci koji su pri arapskom prodoru prema *Transoksaniji*⁹ pali u zarobljeništvo i kao plijen, odnosno danak stigli u Bagdad, gdje su postali robovi abasidskih halifa¹⁰. Od tih Turaka, koji su se iskazali kao

menata (bogovi, demoni). U svijetu manihejske vjere postojalo je i ponovno rođenje poslije smrti. Izbavljajući je cilj užasaše u kraljevstvo svjetla. Vjernici su bili strogo hijerarhijski organizirani. Nadasve veliku ulogu u manihejskoj su vjeri imali isposništvo, post i ispovijed.

⁵ Važnu skupinu izvora za povijest Ujgura čine ondje pronađeni turski, kineski i iranski tzv. *Turfanski tekstovi*.

⁶ Nauk te religije, koja potječe od indijskoga kraljevića Siddharthe (oko 560-oko 480. g. pr. Kr.), obično zvanoga Gautama, a naziv joj potječe od počasnog naslova utemeljitelja Buddh (Probudeni, Prosvijetljeni), ne poznaje vječnoga, svemoćnoga boga, ali ipak zna za bezbrojna prolazna božanstva, značenje kojih nikako ne treba precijeniti. Osnovna je teza budizma kauzalitet uzvraćanja, tj. moć djela (*karma*), koja održava hod preporođenja nakon smrti. Pojedinaac se samooslobođenjem od poroka ima pripremiti na sve veću cjelovitost, dok se ne postigne nirvana, utnuće individualnog opstojanja.

⁷ Pristaše Nestorija (umro 450), carigradskog patrijarha koji je naučavao posvemašnju odjelitost božanske i ljudske osobe (a ne samo naravi) u Isusu Kristu. Nestorijanstvo se proširilo sve do Kine.

⁸ Riječ je o istome mongolskom svjetskom carstvu koje je utemeljio Čingiz-han (umro 1227). Njegovi su odredi 1241. g. kraj Legnice i Mohija potukli njemačko-poljske protivnike, a dvije godine potom anadolske Seldžuke. *Mongoli* Čingiz-hana često se u Evropi nazivaju Tatarima, mada posljednji pripadaju turskim narodima.

⁹ Centralnoazijsko područje između antičkog Oksusa (danas Amu-Darja) i Jaksarta (danas Sir-Darja).

¹⁰ Vladavina abasidske dinastije halifa trajala je od 749. do 1258. g., kada su Mongoli osvojili Bagdad. Doduše, formalno je još oko dva i pol stoljeća bilo abasidskih halifa u Egiptu, ali oni su bili potpuno pod tutorstvom Mameluka. Tom je prividnom abasidskom halifatu učinio kraj Selim I. osvajanjem Egipta.

vješti ratnici, od početka 9. st. formirale su se robovske trupe, koje su – slično pretorijancima u Rimu – za sebe osiguravale sve veći udio u vlasti.

Prvi turski narod koji je u cjelini primio islam bili su tzv. *Karahanidi*. To je ime izvedeno od jednog od naslova njihova vladara, to jest od *Kara Han* ("crni han, crni vladar"). Prvobitno je područje naseljavanja Karahanida bilo na rijeci Talasu u unutrašnjoj Aziji. Poslije preuzimanja islama, početkom 10. st., Karahanidi su neprestano proširivali svoje državno područje, te su godine 999. uspjeli osvojiti Buharu, glavni grad visokociviliziranih iranskih Samanida. Unatoč tome, Karahanide ne možemo smatrati samo razoriteljima kulture jer njima Turci, uz druga kulturna dostignuća, zahvaljuju najstariji islamsko-turski jezični spomenik, didaktičko djelo za vladare *Kutadgu Bilig* (Znanje koje čini sretnim). Ovdje valja spomenuti i najstarijega turskog jezikoslovca Karahanida *Kašgarija* i njegovo sjajno leksikografsko djelo *Divan*¹¹.

Karahanidi su se uskoro sukobili s *Gaznavidima*¹², prvobitno turskom dinastijom koja sa kasnije posve iranizirala. Najvažniji vladar gaznavidske države sultan Mahmud (997-1030) nije bio samo veliki mecena perzijske književnosti – najveći epičar perzijskog jezika Ferdousi (umro oko 1020) povremeno je boravio na njegovu dvoru – nego je kao revni musliman pronio sveti rat čak do Indije. Mahmud je Karahanide držao na uzdi dok ih u prvoj polovici 12. st. nije pokorio mongolski nomadski narod Kara-Kitai iz Kine.

¹¹ Izraz *divan* ima u islamskome svijetu dva glavna značenja: 1. zbirka pjesama pjesnika ili spisa filologa i 2. vrhovni organ uprave, obično savjetodavno vijeće državne tvorbe ili pokrajine.

¹² Tako nazvani prema glavnome gradu Gazni u Afganistanu, jugozapadno od Kabula.

III. DOBA SELDŽUKA

1. VELIKI SELDŽUCI I ANADOLSKI SELDŽUCI

Prethodnici Turaka na području današnje Turske nisu sa spomenutim narodnosnim skupinama bili ni u kakvoj vezi. Oni potječu od *Oguza*, nomadskoga turskog naroda koji je još u 10. st. lutao pretežno današnjom kazaaškom stepom (sjeverno od Kaspijskog, Aralskog i Balkaškog jezera).

Na čelu oguske plemenske skupine *Kimik*, koja je nomadski živjela južnije, na donjem toku Sir-Darje, bio je poglavar *Selcuk*. On je zajedno sa svojim podanicima oko 970. g. primio islam, stupio u službu perzijskih *Samanida* u Buhari – čija se država protezala na istočnu Perziju – i naselio se sa svojim ljudima u okolici glavnoga grada. Obraćanje tih oguskih Kimika na islam bio je događaj odlučan za oblikovanje kasnije osmanske države.

Kada su godine 999. moć visokociviliziranih *Samanida* slomili *Karahanidi*, došlo je vrijeme za *Seldžuke*, potomke poglavara *Selcuka*. Braća *Čağrı-beg Davud* i *Toğril-beg Muhammed* (približno 1037-1063), na čelu svojih nomadskih konjaničkih odreda, strelovito su osvojili golema područja. Najprije su se učvrstili u Horasanu. Potom je *Čağrı* udario na *Gaznaside*, kojima je 1040. nanio uništavajući udarac.

Za povijest Osmanskog Carstva ipak su mnogo važnija *Toğrilova* osvajanja, čiji su ratni pohodi bili usmjereni prema zapadu. Nišapur, Horezin, Hamadan i Isfahan redom su pali u ruke nomada kojima je on zapovijedao. To pak nije izmaklo pažnji abasidskog halifa al-Kaima. Njemu je dozlogrdilo više nego stoljetno tutorstvo šiitske dinastije *Bujida*, te je pozvao *Toğrila* u Bagdad. Godine 1055. *Toğril* je ušao u prijestolnicu halifata. Nedugo zatim *Toğril-beg* je halif dodijelio naslov *sultana*. Time je bila utemeljena buduća država Velikih *Seldžuka*¹.

Ovdje nije potrebno približe se baviti povijesnim zbivanjima, privredom, kulturom i državnom upravom razdoblja Velikih *Seldžuka*. Za našu tematiku važno je tek to da je i Bizantsko Carstvo uskoro počelo osjećati vojnu moć *Seldžuka*.

Prije turskih osvajanja *Anadolija* je pretežno pripadala Bizantskom Carstvu. No to nije značilo da je cijela Mala Azija, kako također nazivamo anadolski poluotok, pokazivala visok stupanj privrednog i društvenog razvoja i da je bila potpuno urbanizirana i helenizirana. Već zbog geomorfoloških i klimatskih razloga zemljoradnja se nije mogla razviti posvuda po *Anadoliji*. Područja pogodna za zemljoradnju već su bila gusto naseljena, a seljaštvo se pretežno sastojalo od Grka, Armenaca i doseljenih Slavena. Područja nepovoljna za obrađivanje bila su rijetko naseljena i k tomu slabo helenizirana; uglavnom ih je branilo malobrojno pogranično

¹ Taj se naziv upotrebljava za jedinstvenu državu, odnosno njezine sultane, za razliku od naziva kasnijih udjelnih država.

stanovništvo, tzv. *akritai*. Ti pravoslavni graničari, pretežno armenskog podrijetla, bili su fanatični borci za vjeru i usto su žudjeli za plijenom i podvizima. U Armeniji, koja danas samo svojim zapadnim dijelom pripada Turskoj Republici, nearmenske grupe stanovništva nisu imale nikakve uloge; na tom su području do tada postojala različita samostalna čisto armenska kraljevstva, koja je sada pokorio Bizant. Područje čisto armenskog naseljavanja bila je i tzv. Mala Armenija u Kilikiji, središnjem priobalju na jugoistoku Anadolije.

Turkmenski konjanici – u islamskim izvorima islamizirane Oguze nazivaju *Turkmenima* – već su krajem dvadesetih godina 11. st. poduzeli pljačkaški pohod u armensko-bizantsko krajište, gdje su se od četrdesetih godina takvi prepadi vidno povećali. Njihova je posljedica nakraju morala biti kraj vladavine Bizanta u Anadoliji. Alp Arslan (1063-1072), nećak i uz to nasljednik Toğriľ-bega, razbio je bizantske snage 1071. godine kraj Manzikerta². Sljedećih godina Malu Aziju su preplavili Turkmeni. U etničkom pogledu oni su turski dio stanovništva današnje Turske.

Država Velikih Seldžuka nije se dugo održala jer je biće države suviše ovisilo o osobi jednog snažnog vladara. Čim više nije bilo sultana koji bi mogao bespogovorno vladati, postale su vidljive pojave raspadanja. Tek što je Malikšah, sin i nasljednik Alpa Arslana, 1092. pošao u smrt nekoliko sedmica nakon svoga vezira, velikog organizatora i mecena znanosti Nizama al-Mulka, već su osvanuli brojni pretendenti na razne dijelove seldžučke države. Djelotvorno vladanje Mohammeda (1105-1118), sina Malikšaha, moglo je samo privremeno zaustaviti pojave raspadanja. Mohammedov brat i nasljednik Sandžar (1118-1157) mogao je svoju vlast održati još samo u Horasanu. Poslije njegove smrti i ondje se ubrzo raspalo državno ustrojstvo. Država Velikih Seldžuka neopozivo se raspala na međusobno sukobljene patuljaste kneževine. Oblikovale su se zemlje pod dominacijom horasan-skih, kermanskih, sirijskih, iračkih i anadolskih Seldžuka, sudbina kojih nas ovdje posebno zanima.

Iz turkmenskog je naseljavanja Anadolije nakon bitke kraj Manzikerta proizišlo više malih kneževina: Danišmendidi su svoju državu uspostavili oko Malatye, Mengučekidi na gornjem toku Eufrata, Saltukidi na području Erzeruma, a Ortokidi oko Mardina.

Za dalji razvoj događaja u Maloj Aziji najvažnije je stvaranje države u zapadnoj Anadoliji, koju je osnovao seldžučki princ Süleyman, dalji rođak Alpa Arslana. Süleyman se uzdigao iz razmjerno skromnih prilika. Najprije je bio vojskovođa Velikih Seldžuka u zapadnoj Anadoliji. U sedamdesetim je godinama 11. st. u vrlo kratkom vremenu proširio područje kojim je gospodario, pri čemu se najprije sporazumio s Bizantskim Carstvom. Od Süleymanove države postupno je nastao *sultanat anadolskih Seldžuka*. Ta se nova državna tvorba morala učvrstiti spram Bizanta i emirata spomenutih Danišmendida na istoku. No Seldžuci su 1176. kraj Mirokefalona³ zadali Bizantincima potpuni poraz, a samo dvije godine kasnije (1178) likvidirali su i danišmendidsku kneževinu. Opasnost od Bizanta za maloazijske je Seldžuke bila dokraja uklonjena kada su križari u četvrtom križarskom ratu, zajedno s Mlečanima, 1204. godine osvojili Carigrad. Razdoblje vladavine sultana Alaeddina Kejkubada I (1220-1237) može se, nema sumnje, označiti kao vrhunac

² Tur. *Malazgirt*, sjeverozapadno od jezera Vana.

³ Danas *Çardak*, istočno od Denizlia.

političke moći u povijesti anadolskih Seldžuka, također zvanih *Rum-Seldžuci*⁴. Država, s Konyom kao glavnim gradom, sada je imala najveći opseg, prostirući se od istočne Anadolije do duboko u područje zapadne Male Azije. Nezavisnost od Seldžuka mogli su sačuvati samo bizantsko Nikejsko Carstvo u zapadnoj Anadoliji, (također bizantsko) Trapezuntsko Carstvo na crnomorskoj obali te Mala Armenija. No država anadolskih Seldžuka najveći je procvat doživjela na privrednom i kulturnom planu.

Ekonomsku je podlogu tvorila visokorazvijena poljoprivreda. Seljaštvo, koje se – kako smo vidjeli – sastojalo od Grka, Armenaca i Slavena, nije nakon seldžučkog osvajanja napustilo zemlju, nego ju je nastavilo obrađivati. Postojao je irigacijski sustav i vrlo razvijeno voćarstvo, a od žitarica se pretežno uzgajala pšenica i ječam. Ipak, budući da su – bizantski – zemljoposjednici pobjegli, vlasništvo nad zemljom pripalo je Seldžucima. Seljaci su jedva imali što prigovoriti promijenjenim odnosima vlasti jer su pod novim gospodarima morali plaćati samo vjerskim pravom predviđenu glavarinu, koja je bila manja od sume različitih bizantskih poreza. A ni seldžučki vladajući sloj nije želio u tome nešto mijenjati jer su površine pod kulturom, zajamčene seljačkim radom, bile baza sigurnih prihoda od poreza. Ipak je privatno vlasništvo nad zemljištem bilo razmjerno rijetko, najveći je dio obradivog tla prešao u državno vlasništvo, te je tada, podijeljeno u nadarbine (*iktā*)⁵ – umjesto plaće – prepušteno vojnicima i državnim činovnicima na uživanje od opoziva. Vlasnici *iktā* nisu nad seljacima svojih nadarbina imali nikakav suverenitet; obveze seljaštva određivala je država. Takav je sustav državi jamčio da se vlasnici nadarbina neće moći odviše osamostaliti.

Osim zemljoradnje, sve veće je značenje dobivalo nomadsko stočarstvo, kojim su se bavili *Turkmeni*. Budući da se u sljedećem poglavlju raspravlja o socijalnim posljedicama nomadizacije velikih dijelova Anadolije, ovdje recimo samo to da velika stada ovaca i koza nisu služila samo za opskrbu mesom nego su davala i vunu i kožu dlaku, sirovine za turkmenski obrt, napose za proizvodnju sagova.

I gradski je obrt imao istaknutu ulogu. Trgovina je cvala ne samo na lokalnoj razini, pri čemu su gradski trgovci imali važnu ulogu, nego i na brojnim trgovačkim putovima koji su spajali različite pokrajine države, ali i nju sa susjednim državama. Na tim su putovima putnicima bili na raspolaganju dobro opremljeni karavansaraji, u koje su se sklanjali od nevremena i mogli se nahraniti i prenoćiti.

Ovdje se ne možemo pobliže pozabaviti kulturnim ostvarenjima anadolskih Seldžuka. Treba samo spomenuti da su osim arhitekture, o kojoj svjedoče pojedine istaknute, prije svega sakralne građevine, također cvjetale znanost i književnost, mada je pritom turski jezik jedva imao neku ulogu. Naime, uvelike urbanizirani seldžučki gornji sloj, koji je određivao kulturni život, bio je toliko pod utjecajem perzijske kulture da je vlastitu, tursku kulturnu baštinu potečenjivao i smatrao barbarskom.⁶

⁴ Naziv *Rum* potječe od srednjogrč./lat. *Rōmē/Roma* (*Rim*); podrijetlo je nekoć bilo u posjedu Bizanta (istočnorimskog Carstva).

⁵ Sustav *iktā* ne pokazuje zajedničkih svojstava s kasnijom osmanskim ustanovom *mutakas*. Pa ipak, obje su riječi etimološki srodne, izvedene od tri arapska korijenska suglasnika *q*, *t* i *ʿ* *ain*. Seldžučki sustav *iktā* možemo prije usporediti s osmanskim praksom *timar*.

⁶ Pjesništvo velikog pjesnika Mevlāna Celāleddina Rumija (1207-1273) pruža nam određeni uvid u duhovno nastrojenje seldžučke elite. Najvažnija su njegova djela na perzijskome, tek nešto malo pisao je na materinskom turskom jeziku ili na perzijsko-turskoj mješavini.

26.6.1243

Ne doba procvata nije dugo trajalo. Već šest godina poslije smrti Kejkubada I. provalili su Mongoli i 1243. razbili seldžučku vojsku na Kösedağu⁷. Seldžucima nije preostalo drugo doći da se pokore i postanu njihovi vazali. Sada su postale odlučujuće latentne snage razdora, koje nisu izbijale na svjetlo dana u vrijeme vladavine snažnih vladarskih ličnosti. Država anadolskih Seldžuka raspala se na zapadni i istočni dio, s Kizil-Irmakom kao graničnom rijekom. Zapadna je država stupila u savez – već zbog zemljopisnih razloga – s Nikejskim Carstvom, a istočna je uživala naklonost mongolskih vrhovnih gospodara. Velikodostojnik Muinuddin Süleyman uspio je, doduše, jer je bio istodobno povjerenik Mongola, obnoviti državno jedinstvo anadolskih Seldžuka. No poslije provale mamelučkog sultana Balbarsa u Malu Aziju, Muinuddin je – po pravilu, prema svojem naslovu, zvan *Pervane*⁸ – bio optužen za izdaju i 1277. pogubljen. Otada će Mongoli provoditi oštiri režim u Anadoliji, što će za Seldžuke značiti postupno gubljenje teritorija. U pograničnim su se područjima oblikovale de facto nezavisne sitne kneževine, koje će cijelo stoljeće vladati političkom scenom u Maloj Aziji. Sama država anadolskih Seldžuka nezadrživo se blizila svome kraju. U prvom desetljeću 14. st. Mongoli nisu više nikoga postavljali na seldžučko prijestolje, nego su sami preuzeli upravu preostalog područja bivše države anadolskih Seldžuka.

2. MALOAZUSKI EMIRATI

Jedan od patuljastih emirata (kneževina) koje su nastale u toku postupnog raspadanja anadolske seldžučke države bio je osmanski emirat. Da bismo jasno predočili nastanak i razvitak tih kneževina, napose Osmanova emirata, valja se još jedanput osvrnuti na ona turkmenska plemena koja su poslije bitke kraj Manzikerta 1071. preplavila Anadoliju. Pritjecanjem Turkmena u Anadoliju nastao je u društvenom i etničkom pogledu osebujni dualizam vladavine i sjedilaštva. U gusto naseljenim područjima zemlja je ostala u rukama sjedilačkoga, zemljoradničkog dijela stanovništva. Tako je bilo prije svega na području oko Konye, koja je postala središtem države rumskih Seldžuka pošto je taj grad krajem 11. st. određen da bude sjedište sultana.

Turkmenima nomadima ostala su na raspolaganju samo rjeđe naseljena i uslo, kako je već spomenuto, slabije helenizirana područja, u kojima je i udio seljaštva u stanovništvu bio malen, a razina zemljoradnje razmjerno niska. Ta područja – napose u kneževini Danišmend oko Sivas – posebno su odgovarala načinu života turkmenskih pastira-nomada. Ondje su se mogli baviti svojim ekstenzivnim stočarstvom jer je bilo dovoljno zemljišta za ispašu. Slična je situacija bila u krajiškim područjima (uc) na zapadu Anadolije, koja su anadolski seldžučki sultani dodijelili Turkmenima. Ondje su oni svoja stada napasali u brdovitoj unutrašnjosti zemlje, sve do Dorilajona (Eskisehira), i istodobno čuvali granice seldžučke države. Njima su bili suprotstavljeni akritai, bizantski krajišnici. Nomadskih Turkmena – znano za 24 plemena – bilo je mnogo: u 12. st. moglo ih je biti do milijun, no njihov se broj povećavao sa stalnim pridolaženjem novih Turkmena iz srednje Azije.

Kako je spomenuto, seldžučki je gornji sloj bio veoma zainteresiran za zemljoradnju, posve suprotno Danišmendidima i krajiškim Turkmenima koji su kao no-

⁷ Tj. Čosavom brdu; oko 80 km jugoistočno od Sivas.

⁸ Dostojaustvenik nadležan za predmete koji se tiču državne riznice i lena.

madi osjećali snažnu odbojnost spram sjedilačkog stanovništva; Turkmeni Anadolije također su bili posebno revni borci za vjeru kao "prozeliti" koji su nedavno primili islam. S vremenom je dio turkmenskih pastirskih nomada postao "profesionalnim ratnicima za vjeru" (*gazi*). Nevezani posjedovanjem nekretnina i stalnim boravištem, oni su neprekidno vodili male ratove, poduzimali pljačkaške pohode ili se unajmljivali kao plaćenici. Stoga je samo po sebi razumljivo što se interesi seldžučkog sultanata nisu uvijek poklapali s turkmenskim interesima. Jedna je skupina Turkmena pak tražila posao u gustim, za stočarenje nepogodnim anadolskim šumama, kao drvosječe i ugljenari. Iz te su skupine potom regrutirani nadničari u gradovima.

Što se tiče društvene strukture Anadolije, pobjeda anadolskih Seldžuka nad Danišmendidima (1178), spomenuta u prethodnom poglavlju, značila je ne samo završetak međudržavnog sukobljavanja nego istodobno – u najmanju ruku privremenu – pobjedu sjedilaštva i poljodjelstva nad nomadskim stočarstvom. Međutim, s obaranjem Danišmendida turkmenski je, to jest nomadski problem za državu anadolskih Seldžuka bio samo odgođen. Naime, već je nepuno desetljeće kasnije, sredinom osamdesetih godina 12. st., osvanuo turkmenski starješina po imenu Rüstem, koji je sa svojim nomadskim pristašama u istočnoj Anadoliji, Kilikiji i sjevernoj Siriji bezobzirno zatirao cjelokupno sjedilačko stanovništvo – muslimanske Kurde i kršćanske Gruzijce.

Početkom tridesetih godina 13. st. nomadski Turkmeni Anadolije dobivaju znatno pojačanje: kao plemenske skupine, grupe ili pojedinci u Malu Aziju dolaze brojni Turci, bježeći pred Mongolima. Među bjeguncima nije bilo samo Oguza, nego i pripadnika drugih turskih naroda, koje su kasnije apsorbirali oguski Turkmeni. Zbog neprekidnog doseljavanja Turaka Anadolija se u etničkom pogledu vidno promijenila, čini se da je turski udio u stanovništvu već prije pojave Osmanlija bio veći od bizantsko-armenskog udjela.

I u brojčanom omjeru između sjedilačkog i nomadskog dijela stanovništva dogodio se pomak u korist nomada, što je donijelo teške socijalne teškoće. Brojni nomadi – za sredinu 13. st. procjena iznosi sedamdeset tisuća šatora – nužno su za svoja velika stada trebali sve više pašnjaka, kojih, međutim, nije bilo na raspolaganju. Preobrazba seoske obradive površine u pasišta nije dolazila u obzir jer je seldžučka država bila zainteresirana prije za održavanje zemljoradne nego za ekstenzivno stočarstvo nomada. Tome je pridošla obveza Turkmena da vlasti isporučuju ovce, što je bio težak i za opstanak opasan danak. Sve veće nezadovoljstvo Turkmena još su raspirivale sufijske vjerske tendencije.

Sufijstvo je mističko-asketski pravac islama, često s više ili manje izraženim šiitskim obilježjima. Sufi, tj. asket, onaj koji nosi grubu vunenu odjeću, postavlja sebi kao cilj da još za života potpuno i neposredno iščezne u Bogu. Najvišem stupnju savršenstva, sjedinjenju s Bogom, on će se postupno približiti kontemplacijom i ekstazom. Oni koji sudjeluju u sufijskom načinu života i odriču se svjetovnih dobara označavaju se perzijskom rječju *derviš* ili arapskim izrazom *fakir*. Derviši se organiziraju u derviške redove, koji različito vrednuju religijske postupke pri napredovanju kroz stupnjeve usavršavanja. Zato se redovi zovu *tarika*, što na arapskome znači put, metoda. Iako se sufijstvo, po pravilu, priklanjalo načinu života povučenom od svijeta, u njemu je bilo smjerova s izrazitim svjetsko-spasiteljskim nagnućima, pa su pojedini redovi na svjetovnom području zastupali društveno revolucionarnu misao.

Uvjetovan napetom političkom atmosferom, među Turkmenima je 1240. izbio vjerski snažno obojen ustanak protiv uvelike persificiranog i urbaniziranog seldžuč-

koga državnog vrhovništva, nazvan, prema njegovu vođi Baba İshaku, ustanak Babai. Ta je pobuna bila, doduše, krvavo suzbijena, no time nije postignuto rješenje turkmenskog problema.

Seldžučki je vladajući sloj takvom primjenom sile uspijevao, svakako, ukrotiti nemirne Turkmene sve dok je državna moć bila netaknuta. No ta je moć iščezla poslije poraza protiv Mongola 1243. g. Sve se više razbijao sustav nadarbina ikta, koji je dotad garantirao državno jedinstvo. Zbog uznapredovalog slabljenja centralne vlasti mnogo je ikta preobraženo u privatni zemljoposjed; usporedo s tim poklanjale su se državne domene. Državnim mjerama nedosljedno ograničavano gospodarenje veleposjednika imanjima stvaralo je pogodno tlo za oblikovanje gotovo nezavisnih lokalnih državnih tvorevina.

Početkom šezdesetih godina, kada je država anadolskih Seldžuka privremeno bila podijeljena nadvoje, nastali su – osobito na zapadu – prvi turkmenski emirati. Takav razvitak pospješilo je i to što se prilikom spomenute podjele vojni gornji sloj pretežno priključio istočnoj udionoj državi, koju su štitili i Mongoli. Dakle, zapadni je dio, zapravo, bio bez vojnih vodećih snaga. U nevolji se, stoga, ondje narod poslužio starješinama Turkmena, koji su postavljeni za emire. Kad se država, zahvaljujući vještini Pervane spomenutoga u prethodnom poglavlju, opet ujedinila, centralna vlast više nije mogla potpuno staviti pod kontrolu zapadna krajista, a turkmenski su se poglavari vidno osamostalili. Tom procesu jedva su se mogli suprotstaviti i mongolski vrhovni gospodari, jer je njihova snaga bila znatno oslabljena teškim porazom: 1260. g. potukli su ih Mameluci kraj Golijatova Izvora⁹.

Proces osamostaljivanja Turkmena predvodili su Karamani u jugozapadnoj Anadoliji. Povijest nastajanja karamanskog emirata ujedno pruža dobar uvid u anadolske prilike u drugoj polovici 13. st. Karamanska je dinastija, koja će se kasnije razviti u opasnog suparnika Osmanlija, bila jednostavnog porijekla: njezin je osnivač i eponim bio turkmenski ugljenar koji se potom odlikovao kao vođa drumskih razbojnika. Vješt, borbi vičan delija postavljen je početkom šezdesetih godina 13. st. za emira. Unuk toga Karaman-bega¹⁰, prema djedu nazvan Karamani Mehmet-beg, preuzeo je vodstvo onih Turkmena koji su se 1277. pobunili protiv Mongola. Stav ustanika nije bio ni "nacionalistički" ni odlučno antimongolski, oni su se samo željeli osloboditi teških nameta koje su morali davati Ilhanima – kako se nazivaju mongolski vladari Perzije – i njihovu vazalu, seldžučkom sultanu. Mongolska reakcija na uskraćivanje poreza nije izostala; izbio je oružani sukob, u kojemu su Turkmeni pobijedili Ilhane s njihovim perzijskim najamnicima. Karamani Mehmet-beg nije pomislio na to da se vine do položaja sultana seldžučke države. Povezao se s pretendentom na prijestolje, navodnim seldžučkim princom po imenu Cimri, kojega je postavio na prijestolje pod imenom Giyasuddin Siyavuş, a sam se zadovoljio položajem vezira. Konyu, dotadašnji glavni grad anadolskih Seldžuka, nato su zaposjeli "barbarski" Turkmeni, koji su podržavali vladavinu Cimrija i Karamana. U toku tog preuzimanja vlasti i dotadašnji je perzijski službeni jezik zamijenjen turskim jezikom – u skladu s ubuduće vodećom ulogom Turkmena. Nakon te jezično-političke odluke službeni je jezik u Turskoj ostao turski.

Mongoli se nisu htjeli pomiriti s time da im u Anadoliji izmakne moć iz ruku. Pokušali su ponovo uspostaviti vlast svojih vazala, "legalne" vladajuće kuće rum-

⁹ Arapski Ain Džalut, mjesto u Palestini.

¹⁰ Arapski naslov emir i turski beg (od kasnog osmanskog razdoblja bey, s izgovorom bāi) imaju isto značenje: knez.

skih Seldžuka. Karamani Mehmet-beg poginuo je u vojnim sukobima, a Cimri se mogao još neko vrijeme držati u zapadnom krajištu, zatim je podlegao mongolskoj premoći i bio okrutno pogubljen.

Ipak, Karamani i nakon tog poraza ostaju na političkoj sceni. Seldžučko je državno vodstvo, kojemu su Ilhani ponovo dali njihova prava, bilo tako slabo da se moralo povući u Kayseri, grad bliži državi Ilhana i lakše obranljiv nego dotadašnja prijestolnica Konya. Ilhani, koje su znatno oslabili Mameluci, bili su sretni što još uopće mogu držati svoje rum-seldžučke vazale. Nije ih mnogo brinulo stanje u dalekom zapadnoanadolskom pograničnom području, sve dotle dok se krajina nije držala izravno protumongolski.

U vakuumu političke moći u sjevernom, južnom i, nadasve, zapadnom rubnom području seldžučke države nastale su prve de facto nezavisne turkmenske kneževine. U krajini prema Bizantu iznova je potpuno procvjetalo gazijstvo; begovi nisu bili samo poglavari i zapovjednici svojih patuljastih kneževina nego i vjerske vođe. Neprekidni pogranični sukobi s Bizantincima značili su za njih, s jedne strane, mogućnost bogaćenja plijenom i proširenja područja kojim su vladali, a s druge strane, borba protiv "nevjernika" bila je džihad, sveti rat, i time izraz njihove pobožnosti. Za stupanj stapanja vjerskih predodžbi i vojnih nakana karakteristično je bilo to što su u to vrijeme militantni derviši preuzeli čak i naslov paša¹¹, koji se kao visoki vojni čin neprestano susreće u povijesti Osmanlija. Razni članovi vladajućih obitelji također su počeli sebe nazivati pašama.

Zbog trajno nemirnih prilika u krajištu male kneževine nisu bile konstantne političke veličine, nastajale su nove, a stare su bivale preoblikovane ili su iščezavale. Bilo bi pogrešno smatrati da je zemlja u to vrijeme meteža zapala u stanje barbarstva. Sjedilačko je stanovništvo, nema sumnje, mnogo trpjelo zbog trajne nestabilnosti i mnogo ga je izginulo u oružanim sukobima. Mongoli su visokim porezima izrabljivali seljaštvo. Posljedica je bio masovni bijeg sa zemlje. Time je, doduše, zanemarena zemljoradnja, ali ne toliko da bi se moglo govoriti o općem propadanju. I u gradovima se život odvijao uobičajeno, obrt i trgovina i dalje su cvjetali. Broj muslimanskih stanovnika u gradovima neprestano se povećavao. Emiri, koji su za toplijih godišnjih doba boravili izvan gradova, u šatorima, podizali su u gradovima zimske rezidencije. Gradile su se džamije i medrese.

U gradovima je posebno značenje pripadalo tzv. ahijima, udruženjima mladih ljudi srednjeg staleža koji su težili ne samo društvenom okupljanju nego i dobrotvornoj djelatnosti, a osobito su pomagali putnicima. Organizacijski i po idealima ahiji su uvelike nalikovali tzv. futuwwa – pokretu koji je nastao u 9. st. u gradovima Iraka i Horasana, a karakterizira ga spremnost da pomaže onima kojima treba zaštita. Mada ahiji nisu potjecali iz jedinstvene društvene sredine, njihov se pokret, svakako, može smatrati staleškom organizacijom građanstva. U udruženja ahija nisu se primali pripadnici "nižih" zanimanja. Udruženja ahija uživala su velik ugled, povremeno i ponegdje čak toliko da su mogli obavljati policijske ili celovske zadatke, na primjer kontrolu zanatskog poslovanja. U gradovima u kojima nisu vladali kneževi ahiji su čak bili odlučni politički element.

Brojne sitne kneževine koje su nastale s raspadom seldžučke države uopće nisu bile izolirane jedna od druge. Pojedini su gradovi i kneževine bili i dalje povezani trgovačkim putovima, koji su omogućavali više ili manje sigurno putovanje brojnim karavanama, unatoč prigodnim prepadima turkmenskih drumskih razbojnika.

¹¹ Nastao od perz. naslova padišah, u značenju veliki vladar, okruženoga u izgovoru.

IV. NASTANAK I POČECI OSMANSKE DRŽAVE

1. PRETHODNICI OSMANOVE DINASTIJE

Jedna od malih turkmenskih kneževina koje su nastale prilikom raspada države anadolskih Seldžuka bio je osmanski emirat. O počecima te patuljaste državice jedva se što pouzdano zna. Nisu poznati izvještaji svjedoka koji bi doživjeli nastanak i rano razdoblje državice, te o tome izvještavali. Pomanjkanje takvih suvremenih izvještaja, svakako, može se jednostavno protumačiti time što su moć i ugled njezinijih Osmanovića bili toliko neznatni da se nije isplatilo na to trošiti riječi.

Istom kasnije, kad je osmanska dinastija stekla stanovitu moć, učinilo se dvorskim povjesničarima vrijednim truda pobliže ispitati početke svojih gospodara i branitelja. Naravno, pojedini se izvještaji ne podudaraju i često jedan drugome proturječe.

Među brojnim turkmenskim kneževinama tada nije bilo malo onih koje su se mogle njeriti s državicom Osmanlija, a bile su čak i važnije, pomislimo li samo na Germiyan, Hamida, Saruhana, Aydina, Mentese ili Eretnu. Ako je ipak nužno ovdje posebno razraditi upravo ranu povijest osmanskog, a ne nekog drugog emirata, onda je to zato što je državica Osmanlija jezgra potonje osmanske svjetske sile. Izuzetno postignuće Osmanlija sastoji se upravo u tome što su uspjeli iz beznačajne državice stvoriti carstvo koje će neko vrijeme pripadati najsnažnijim svjetskim silama. Ti su prapočetci Osmanlija uvijeni u legende, panegirički ukrašeni i raznolikim predajama različito prenošeni. Mi ćemo ovdje slijediti jednu od tih predaja koja se čini više ili manje dopadljivom.

Po njoj su Osmanlije pripadale oguskom plemenu *Kayı*. Pripadnik tog plemena *Süleymanşah* navodno je bio padišah, kralj kraljeva Mahana, mjesta blizu Merva¹; vjerojatno je riječ o običnom poglavaru plemena. Kad su taj kraj opustošili Mongoli Čingiz-hana (1221), *Süleyman* je, navodno, sa svojim narodom² pošao na zapad i stigao u istočnu Anadoliju, nomadski živeći u području oko Erzincana. Privremeno je istočno od područja naseljavanja *Süleymanovih* Turkmena nastao politički vakuum: Čingiz-hanova je smrt (1227) privremeno omela ekspanziju Mongola dalje na jugozapad. Istodobno su anadolski Seldžuci zadali težak poraz moćnom *Horezm-šahu*³, koji je tada vladao zapadnom Perzijom. Stjecaj tih okolnosti omogućio je

¹ Danas *Merv* u Turkmenskoj SSR.

² Podatak ranoosmanskoga kroničara *Akıpaşazâde*a, prema kojemu je bilo 50 000 (!) šatora, svakako je vrlo pretjeran. Slične brojčane podatke ranije islamske historiografije valja vrednovati više kao retoričke, više u smislu mnoštva.

³ *Horezm-šah* je vladao državom koja je nastala prilikom raspada države Velikih Seldžuka. Naslov *Horezm-šah* potječe od imena područja *Horezm*, središnje zemlje među njezinim područjima, koje se nalazilo s obje strane donjeg toka Amu-Darje.

Nahavizli buş kütüphanesi 1243

Süleymanu da sa svojim ljudima iz negostoljubivoga brdskog kraja istočne Anadolije pođe na istok, prema plodnoj Mezopotamiji. Pri prijelazu preko Eufrata, blizu Alepa, oko 1231. godine, Süleyman se utopio.⁴ Nato se njegova plemenska grupacija raspala. Neki njegovi ljudi pošli su u Siriju, a drugi su se vratili u Anadoliju.

Ertoğrul (umro 1281?), jedan od četvorice Süleymanovih sinova, krenuo je s malenom skupinom u područje istočno od Erzuruma, gdje su se dulje vrijeme bavili nomadskim stočarenjem. Navodno je Alaeddin Kaikubad I, sultan Rum-Seldžuka, poglavaru Ertoğrulu za zasluge koje je stekao u obrani od Mongola dodijelio nove spaše, koje su se nalazile kraj *Söğüt*a, blizu Eskişehir-a. Vjerojatno je time htio postići dvostruki cilj: trebalo je seldžučku državu osloboditi nemirnih Turkmena, a uz to su Ertoğrulovi ljudi mogli pridonijeti nastanjivanju tampon-zone koja je dijelila seldžučku državu od "nevjernika" Nikejskog Carstva.

Ertoğrul nije prekorao okvire svoga prvobitnoga društvenog položaja: bio je i ostao poglavar u društvenom i etničkom pogledu prije svega jedinstvenoga maloga pastirskog plemena, koje je i tada nosilo ime *Kayı*. Čini se da je nomadski način života u novom kraju prestao postojati jer ondje već nalazimo jasne znakove privrede sezonskih migracija: pleme je ljeti napasalo svoju stoku na planinskom pašnjaku (*yaylak*), a zimi na zimskom (*kışlak*).

Čini se da je Ertoğrul bio miroljubivi plemenski poglavar kojemu je bio stran svaki vjerski fanatizam. Navodno je njegova trpeljivost spram susjednih kršćana bila tolika da ih je štitiio od vlastitih istovjernih, Turkmena iz Germiyana ili Tatara.

2. OD EMIRATA DO SULTANATA

Dok su podaci o ranom osmanskom razdoblju ne samo oskudni nego i posve proturječni, o vremenu vladavine *Osmana*⁵ (1281?-1326) ima već bitno točnijih obavijesti. On je imao više od trideset godina kad je postao poglavar plemena poslije smrti svog oca Ertoğrula. Spočetka je Osmanova moć jedva nadmašivala očevu. Osmanovo je pleme bilo tako malo da je svu svoju teško prenosivu imovinu moglo ostaviti na čuvanje kod susjednoga kršćanskoga zemaljskoga gospodara⁶ kad je ljeti polazilo na planinski pašnjak.

Suprotno svome ocu, Osman je, svakako, pripadao aktivnim borcima za vjeru, jer je nosio nadimak *Gazi*, koji se tada dobivao samo ako bi tko postavio sebi kao životni cilj širenje islama silom oružja. U svakom slučaju, Osman je bio pobožni musliman; na to upućuje činjenica što se oženio kćeri šejha Edebalha, starješine jedne zajednice derviša. Neobično hrabrog Osmana bespogovorno su slijedili ne samo vlastiti podložnici nego su mu pristupali i mnogi Turci iz susjednih krajeva kako bi sudjelovali u njegovim uspješnim vojnim pothvatima. S pritjecanjem velikog broja ratnika Osman je postavio novi zadatak: od poglavara beznačajnog pastirskog plemena razvio se, na neki način, kondotjer, koji je sa svojim plijena željnim suborcima bio stalno upleten u male ratove. Iako je bio borac za vjeru, sukobljavao se i s islamskim suparnicima u susjedstvu. On se, isto tako, mogao prigodice ponašati

⁴ Prema drugoj predaji, možda se nije ni vratio. Ona kaže da je Süleymanšah izgubio život na Eufratu već prije, prilikom pohoda u Anadoliju.

⁵ Oblik imena Otoman potječe od pogreške u čitanju, ili od nekoga dijalektalnog oblika.

⁶ Riječ je o gospodaru Bilecika, grada oko 80 km istočno od Burse.

pragmatično spram kršćanskih susjeda; štoviše, njegovi su odnosi prema jednom ili drugom susjedu bili izrazito srdačni, uzmimo prema bizantskom gospodaru Bilecika, ili plemiću po imenu Kōse Mihal, koji je kasnije prešao na islam. Sa snažnim pritjecanjem ratnika razbijen je okvir etnički jedinstvenog plemena i uz to su postale vidljive duboke društvene promjene. Ako su se suplemenici i mogli isprva prehraniti na osnovi vlastitog stočarenja, sada vlastita proizvodnja više nije dostajala za uzdržavanje novopridošlih boraca od zanata. Zauvijek okrenuvši leđa tegobnom pastirskom životu, oni su bili upućeni na stjecanje plijena: rat je tako postao trajnim izvorom prihoda. Budući da se rat istodobno mogao proglasiti svetim ratom, borbe su se to više isplatile. Zahvaljujući takvim ratnim sukobima, mogao je Osman brzo proširiti svoje spočetka više nego ograničeno područje vlasti: Melangeia, kasniji Karacahisar (zapadno od Eskişehir), Inegöl, Bilecik, Yenişehir ubrzo su zauzeti jedan za drugim. Pritom je primijenjena metoda "spaljene zemlje". Naime, u to vrijeme Osmanlije nisu raspolagale nikakvim opsadnim napravama, pa bi okolis pojedinih gradova opustošili ili raselili, tako da su se gradovi morali predati. Osman je već imao gotovo 60 godina kada je 1317. g. prenio vrhovnu komandu na svog sina Orhana. Još je doživio osvajanje područja pred Brusom (danas Bursa), a umro je 1326. g., vjerojatno malo prije zauzeća toga važnoga bizantskog grada blizu Mramornog mora.

Značenje Osmana za osmansku povijest ne može se dovoljno visoko procijeniti, jer je s položaja plemenskog vođe naslijeđenog od Ertoğrula stvorio pravu državu. Nije slučajno po Osmanu nazvana ne samo dinastija nego i država koju je osnovao. Nedugo nakon osvojenja Karacahisara, Osman je dao da se poimenično spominje u propovijedi petkom (*hutbe*); tako je istakao pretenziju da bude priznat kao suvereni vladar, jer je upravo spomen vladara u propovijedi – uz pravo kovanja novca – prema islamskom pravnom shvaćanju bio bitan izraz suvereniteta. Stanovita ovisnost o Ilhanu postojala je, doduše, i dalje, jer su Osmanlije sve do sredine 14. st. – kao i drugi anadolski emiri – plaćali poreze mongolskim vrhovnim gospodarima. Nasuprot tome, čini se da se Osman potpuno oslobodio utjecaja rum-seldžučkih marionetskih sultana.

I s obzirom na oblikovanje unutrašnje strukture osmanske države postavljene su u doba Osmanove vladavine smjernice. Korijeni dobro smišljenoga i organiziranoga osmanskoga feudalnog sustava nesumnjivo dopiru unatrag do vremena Osmana. Tadašnja osvajanja donosila su bogat plijen, a uz to su Osmanu i njegovim drugovima dopala ruku i prostrana, obrađena zemljišta. Osvajaci pak nisu bili pastirski nomadi kojima bi osvojena zemlja trebala za ekstenzivno stočarenje. Osmanove ljude, odreda ratnike od zanata, nije zanimalo dokinuće zemljoradnje u osvojenim krajevima. Čak su privremeno, zbog vojnostrategijskih razloga, opustošene regije uskoro opet naseljene kad se spoznalo da Osman poštuje seljaštvo i poljoprivredu. Zahvaljujući osvojenim teritorijima, Osman je dijelio velike domene rođacima ili vojnim starješinama, a gaziye je nagrađivao lenom prema zaslugama. Od skupine ratnika koji su dotle primali samo dio plijena mogao je postepeno nastati feudalni srednji stalež. Razvitak od pastirskog plemena do državne tvorbe s čvrstim teritorijem izazvao je duboke promjene u vojnom biću: na mjesto dotad prevladavajućih pljačkaških zalijetanja stupila je obrana teritorija, koja je sa svoje strane učinila nužnom hijerarhiziranu, stajaću, profesionalnu vojsku umjesto prijašnjega plemenskog ratništva. Tako postaje razumljivo zašto je upravo Osman – koji se otada dao nazivati *emirom* – ustanovio položaj vrhovnog zapovjednika vojske, *beglerbega* (*beglerbegi*, kasnije *beylerbeyi*).

Znatno narasli Osmanov državni teritorij više nije mogao biti – kao prije i po običaju, kao u drugim anadolskim emiratima – podvrgnut upravljanju samo na plemenskoj razini po običajnom pravu. Postala je prijeko potrebna državna uprava. Dakako, u Osmanovo vrijeme još se nije mogla oblikovati čvrsto institucionalizirana uprava, mada su se već tada iskristalizirali određeni elementi – tako reći prethodnica profesionalne birokracije. Uz beglerbega, Osman je već poslije osvojenja Bilecika postavio jednog kadiju te beglerbega podređenoga vojnog starješinu (*subaşı*) koji je u miru, uz vojne zadatke, imao vršiti policijske funkcije.

Naredbe i odluke u okvirima državne uprave po pravilu su se izricale i prenosile usmeno. Pritužbe su se vrlo često upućivale vladaru osobno, pri čemu je on sam presuđivao, a također se posve osobno bavio problemima emirata. U rijetkim prilikama kad je nešto trebalo pismeno utvrditi,⁷ poslužili bi putujuće uleme kao prigodni kancelisti, napose pri poklanjanju posjeda i zadužbina, pri čemu je valjalo jamčiti pravovaljanost i nakon smrti emira.

Područja pašnjaka oko Söğüta, koja je Ertoğrul svojedobno ostavio Osmanu, jedva su premašivala površinu 1 500 km²: teritorij, u najboljem slučaju, dvostruko veći od površine Bodenskog jezera. Kneževina koju je Osman namro svome sinu Orhanu (1326-1360) obuhvaćala je, međutim, više od 18 000 km², dakle bila je velika poput pokrajine Rheinland-Pfalz ili gotovo kao pola Švicarske.

Teritorijalna ekspanzija mlade osmanske države nastavila se i pod Orhanom. Najprije su osvojena oba važna bizantska grada, Nikeja (Iznik) oko 1331. i Nikomedijska (Izmit) 1337. g. Nakon intervala Latinskog Carstva 1261. g. ponovo uspostavljeno Bizantsko Carstvo nije moglo, među ostalim zbog kronične prezaduženosti državne blagajne, pružiti Osmanlijama vojnički otpor. Istovremeno s operacijama protiv bizantskih teritorija, pod Orhanom je počelo pripajanje susjednih anadolskih emirata. Prva je žrtva bio Karesi, zapadno od Osmana. Ipak je prošlo cijelo desetljeće (1335-1345) dok nije završeno osvajanje te kneževine potresane unutrašnjim previranjima. Pripajanjem tog emirata Osmanlije su postigle pristup Egejskom moru. Od Evrope ih je dijelilo još samo u bizantskim rukama preostalo područje Dardanela.

Unutrašnja nesloga u Bizantu omogućila je Orhanu da se umiješa u poslove toga moćnog susjeda. Orhan je vješto igrao na kartu Ivana Kantakuzena, bizantskog pretendentu na prijestolje. On je s njim 1346. sklopio savez, iste se godine oženio njegovom kćeri i omogućio svome tastu da dospije na bizantsko prijestolje. Ivan Kantakuzen nije sa svoje strane dao prednost Orhanu samo zato što je ovaj bio najbliži susjed (a ne, eventualno, jednom od oba sitna emirata, Saruhanu ili Aydinu, koji su također graničili s Egejskim morem), nesumnjivo je očekivao djelotvorniju vojnu pomoć od Osmanlija, zbog njihova meteorskog uspona, nego od drugih turkmenskih državnica.

Nedugo pošto je njegov tast zaposjeo prijestolje, Orhan mu je pružio pomoć protiv Srba s malim odjeljenjem vojske. Kad je potom srpski kralj Dušan 1349. g. napao Solun, Orhan je na molbu *basileusa* (bazileja) – što je bio naslov bizantskih careva – priskočio u pomoć s pomoćnim odredom od 20 000 ljudi pod vrhovnim zapovjedništvom vlastitoga sina, okretnog Süleyman-paše. Taj je vojni pothvat vrijedan pažnje zato što su Turci prvi put u većem broju duboko prodrli na evropsko

⁷ Primivši islam, Turci su preuzeli i arapsko pismo.

područje.⁸ Osmanske su se trupe, doduše, vratile u Malu Aziju pošto su opustošile okolicu Galipolja (Gelibolu) i rasteretile opsjednuti Solun, no osmanski je državni vrh upravo zahvaljujući tom vojnom pohodu spoznao da je posve moguća ekspanzija i na jugoistoku Evrope. Kad su u Bizantskom Carstvu ponovo nastala previranja, Osmanlijama nije bilo teško, pod vodstvom Süleyman-paše, 1353. g. zaposjesti Cimper (Cimenlik⁹), kao mostobran na evropskom tlu. Godinu dana kasnije Osmanlijama je palo u ruke tada potresom razrušeno i stoga nebranjeno Galipolje i veliki dijelovi sjeverne obale Mramornog mora, blizu Rodosta (Tekirdağ). U tim područjima, koja su stanovništvo izgubila u prirodnoj katastrofi, ukorjenjivalo se sve više Turaka, ne samo iz Osmanske kneževine nego i iz emirata Aydin i Saruhan. Na tom je prostoru nastalo mnogo državica: Yakup, Ilaci İlbeyi, Bedreddin, slično kao stoljeće prije u zapadnoj Anadoliji, ali su one od samog početka više ili manje zavisile od Osmanlija. Gazijstvo je ponovo procvatilo u Rumeliji – kako su Osmanlije zvale Balkan – kao nekada u Maloj Aziji. Poseban utjecaj i opet su zadobili derviši, pa i onda kad su postavljeni kadije i više *subaša* kao prethodnice osmanske centralne vlasti.

U Maloj Aziji također je postignut značajan uspjeh: trupe Süleyman-paše uspjele su 1354. g. zauzeti Ankaru, grad koji je, doduše, nominalno pripadao vlasti srednjoanadoliškog emirata Krtina¹⁰, no u kojemu je, zapravo, odlučivala lokalna zajednica *ahija*, što je okolnost koja će još imati posljedica.

Kad je Orhan 1360. g. umro, njegova se zemlja ubrajala među najvažnije državnice u Anadoliji: obuhvaćala je otprilike 75 000 km² i tako bila više nego četverostruko veća u usporedbi s početkom Orhanove vladavine, velika gotovo kao današnja Austrija. Ali pažnje je vrijedna i izgradnja državnog aparata. U znanosti nema jedinstva o tome da li je pritom odlučujući uzor bilo seldžučko naslijeđe ili utjecaj Bizanta. Svakako, nije samo u Brusi i drugim više ili manje mirno preuzetim bizantskim gradovima, poput Nikomedije i Nikeje, zatečen netaknut upravni aparat, nego je i vođenje dvora i državne uprave bizantskog cara, Orhanova tasta, moralo ostaviti trajni dojam na emira i njegovu pratnju.

Kako bilo da bilo, Orhan je u osamostaljivanju na planu političke moći otišao korak dalje od Osmana. Pritom mu je osobito pomoglo uznapredovalo raspadanje države Ilhana, tadašnjih vrhovnih gospodara. Tako ga nakon zauzeća Bruse nitko nije ometao u kovanju novca u vlastito ime. Dakle, osim propovijedi prakticirao je i drugo islamsko ispoljavanje suvereniteta. K tomu se među Osmanlijama prvi put susreće naslov samostalnog islamskog monarha: prozvaao se *sultanom*¹¹, mada prema islamskim pravnim predodžbama više ili manje *uzurpatorski*, s tim što mu taj naslov nije dodijelio halif.

S obzirom na veličinu koju je zemlja Osmanlija u međuvremenu dosegla, vladar se više nije mogao sam baviti svim državnim poslovima, bilo je nužno moć donekle delegirati. Najprije je imenovan jedan *vezir*, u liku teologa Alaeddin-paše¹². Poslije njegove smrti 1333 (?) g. preuzeo je tu dužnost Orhanov sin Süleyman-paša (1333?

⁸ Već su se i prije poduzimali manji pljačkaški prepadi na evropsko područje, prije svega su to činile kneževine Saruhan i Aydin.

⁹ Na poluotoku Galipolju.

¹⁰ Taj je emirat obuhvaćao oveći dio središnje Anadolije i raspolagao vlastitom vojnom silom.

¹¹ Naslov koji su halife od vremena Mahmuda od Gazne, po pravilu, dodjeljivali nezavisnim islamskim vladarima.

¹² Suprotno prijašnjim pretpostavkama, nije identičan s Orhanovim bratom Alaeddin-begom.

-1357). Vezir je isprva imao više savjetodavnu nego izvršnu funkciju, a nije se smio miješati ni u vojne stvari. To je bila, poput vrhovnog rukovođenja državnom upravom, kao i prije, nadležnost beglerbega. Kao savjetodavno tijelo vladaru i njegovu veziru bio je na raspolaganju Divan (državno vijeće). Kasnija se podjela na pokrajine također oblikovala u Orhanovo vrijeme. Osvojeni gradovi s okolnom zemljom dodijeljeni su tzv. sandžakbegovima¹³, kojima je osim zapovijedanja trupama pripala nova dužnost: u skladu s direktivama vođe države, oni su se u svojim provincijama -odsada nazivanim sandžaci - morali brinuti za održavanje reda i na civilnom području. Ta se mješavina vojnog poretka i civilne uprave u osmanskoj državi održala stoljećima. Za sudovanje u gradovima su postavljene kadije, isključivo zastupnici islamske ortodoksije. Uz tu trijeznu, racionalističku religioznost, bila je sufijski obojena heterodoksija gazija posebno utjecajna u Rumeliji.

I vojna se organizacija dalje izgrađivala u vrijeme Orhanove vlasti. Već je spomenuto da se plemenska grupacija raspala već pod Osmanom, te da se postupno prelazi na nagrađivanje nadarbinama ratnika koji su se iskazali. Tako je bilo i pod Orhanom, no uz to se, također, stvaraju plaćeni pješadijski odredi (yaya ili piyade) i plaćeno konjanstvo (müsellem¹⁴) radi povećanja udarne moći armije. Pripadnici tih pješadijskih i konjaničkih jedinica primali su plaću samo u toku pohoda. U miru su mogli obrađivati seoska imanja koja su im se dodjeljivala u vlasništvo (ciftlik), a pri tome nisu morali davati inače uobičajena podavanja. 1267

Na mjesto Orhana stupio je mladi sin Murat I (1360-1389), jer je stariji, Süleyman-paša, rano umro. Tridesetpetogodišnji Murat nije imao lagan posao u trenutku stupanja na prijestolje. Naime, zajednica ahiya u Ankari, koja je istom prije pola desetljeća bila uključena u osmansku državu, uzela je smjenu na prijestolju kao povod da svoj grad oslobodi osmanske vlasti.¹⁵ Još nije objašnjeno zašto je, zapravo, izbila ta pobuna ahiya; nije isključeno da su Osmanlije u Ankari, kao i inače, provodile preostar režim, te su se ahi stoga smatrali zapostavljenima. Prilikom te bune ahiya su podržavali Karamani, za koje je brzi uspon Osmanlija značio sve veću pogibelj. No Muratu nije bilo teško slomiti otpor i učvrstiti vlast u Ankari. Kada je zadobio sigurno zaleđe u Anadoliji, mogao je nastaviti ekspanziju u Trakiji, balkanskom području između donjeg toka Marice i Rodopskoga gorja. Za to se na Balkanu nudila osobito povoljna politička konstelacija: Bizant je bio oslabljen trajnim građanskim ratom. Istodobno, sa smrću slavloljubivoga srpskoga cara Stefana Dušana (1355) - koji je težio zadobivanju istočnorimskog prijestolja - nastaje feudalno rasulo na slavenskom području.

Nije čudno što je u tim okolnostima beglerbeg Lala Şahin 1361. g. uspio zauzeti drugi po važnosti bizantski grad Jedrene (Edirne). Jedva četiri godine poslije toga premjestio je Murat I. sjedište sultana iz Burse u taj grad, te je od tog vremena u osmanskoj državi evropska polovica Carstva imala veće značenje od azijske polovice. Sam Bizant je još mogao očuvati svoju nezavisnost: za mladu osmansku vojnu silu snažne su obrambene naprave metropole na Bosporu još bile nadasve nerješiv problem. Objema je silama preostalo samo to da se slože privremeno provoditi miroljubivo dobrosusjedstvo: Bizant je sultanu plaćao danak, a za protuuslugu Osmanlije su grad opskrbljivale žitaricama, jer je on raspolagao još samo malim

¹³ Sandžak (zastava) prvobitno je označavao vođee vojne jedinice osmanske armije.

¹⁴ Izraz müsellem je arapskog podrijetla i znači oslobođen, ovdje: oslobođen poreza.

¹⁵ Pretpostavke prema kojima je pokret ahiya imao bitnu ulogu prilikom uspostavljanja osmanske države jedva da su, prema tome, održive.

zaledem. Inače je Lala Šahin uveo u evropske predjele osmanske države uzgajanje riže, ali je početka sadnja riže bila dopuštena samo muslimanima.

Kako sada u osmanskom osvajачkom pritisku više nije stajala na putu nikakva spomena vrijedna zapreka, ekspanzija se mogla nastaviti prema sjeveru; 1363. g. u ruke Osmanlija pao je Plovdiv. Nato je papa Urban V. pomislio na križarski rat, ali opće pomanjkanje interesa zapadnih sila takvom je pothvatu dosudilo neuspjeh.¹⁶ Grad Dubrovnik je, štoviše, pohitao sklopiti sa sultanom trgovački ugovor.

Godine 1371. moć Osmanlija osjetili su Srbi: udružene vojske srpskih udionih država posve su potučene na Marici. Tom je pobjedom Osmanlijama dopala Makedonija. Osamdesetih su godina zauzeli Solun i Sofiju. No dok se Murat I. bavio pohodima u Anadoliji, vojske združenih slavenskih balkanskih naroda (Bugara, Srba i Bošnjaka) uspjele su uništiti znatnu osmansku vojsku na rijeci Vardaru. Nije trebalo dugo čekati osmanski protuudar, uskoro potom Bugari su se morali potčiniti Osmanlijama i prihvatiti osmansko vrhovništvo. Onda se 1389. g. Murat pojavio na Kosovu polju¹⁷ i suprotstavio se udruženoj srpskoj, bosanskoj, bugarskoj i albanskoj vojnoj sili. Ovaj put na bojnopolju nisu bili samo osmanski odredi stacionirani u Evropi, nego je sultan doveo i anadolske pomoćne trupe. Unatoč brojčanoj premoći odreda kršćanske koalicije, strogo vođena osmanska armija pobijedila je neurednu masu protivničkih jedinica. Sudbina Srbije bila je time zapečaćena – pala je na stupanj vazalne države Osmanlija. Muratu nije bilo suđeno da uživa u tom vojnom uspjehu. Izdvojeni srpski borac probo ga je još u toku ili nedugo nakon bitke.

I u Maloj Aziji se u vrijeme vladavine Murata nastojalo znatno proširiti osmansko državno područje. Kao metoda ekspanzije ondje nije služio samo oružani sukob, osmanska je država zadobivala znatna područja i miroljubivim putem. Povoljna polazna pozicija za to bio je porast moći u Evropi i s tim u vezi sve veći ugled osmanskog vladara. Svoga sina Bajezita Murat je oženio jednom princezom Germiyana, čime je najveći dio te kneževine dopao Osmanlijama (1381). Sedam godina prije toga osmanski je državni vrh već mogao steći još jedan emirat: gospodar Hamita izjavio je da je spreman odstupiti ono područje svoje države koje je prije pripadalo emiratu Ešrefu za gotovinu – osamdeset tisuća zlatnika.¹⁸ Time su Osmanlije dospjele u neposredno susjedstvo Karamana, državna tvorevina kojih je također doživljavala nagli uspon. Karamanima je kao naručeno došlo to što se Savci, Muratov sin, guverner, tj. sandžakbeg Burse, oko 1385. g. pobunio protiv oca. Međutim, nije mu pomogla ni njihova potpora, Savci nije bio dorastao ocu. Murat je uništio pobunjenike u Anadoliji kraj Konye.¹⁹ U tom je sukobu Murat prvi put u osmanskoj ratnoj povijesti upotrijebio topove.

Od male se osmanske kneževine pod Muratom I. razvila velika država koja se 1389. g. u vrijeme smrti sultana, protezala – ne računajući vazalne zemlje – na više od 260 000 km², područje veće od teritorija SR Njemačke, da navedemo suvremeni primjer. Tako ne začuđuje što je vladar otada trajno imao naslov *sultan* – ili, perzijski, *hudavendigar* (vladar).

Znatna su proširenja teritorija nametala dalje korake u izgradnji unutrašnje organizacije države. Činjenica što je težište državne moći nedvosmisleno bilo u voj-

¹⁶ Privremeno osvajanje Galipolja, koje je postigao Amadeo VI. Savojski, valja ocijeniti tek kao beznačajnu epizodu.

¹⁷ Riječ je o prvoj bitki na Kosovu, druga se zbila 1448. g.

¹⁸ Emirat Ešref je s izumrćem vladajuće kuće podijeljen između Karamana i kneževine Hamit.

¹⁹ Sam pobunjeni princ zarobljen je i kasnije smaknut.

noj oblasti pokazala se i u tome da je najvažniji ured civilnog pravosuđa bio spojen s odgovarajućim vojnim nadležnostima: početkom šezdesetih godina – uostalom prema seldžučkom uzoru – imenovan je jedan vojni sudac (*kadiasker* ili *kazasker*), koji je istodobno bio vrhovni sudac osmanske države. Ta novostvorena funkcija najprije je povjerena Čandarlı Kara Halilu (Hayreddin). Kadija Burse bio je dotada najviša sudska funkcija. Dok se dotad pri donošenju presuda primjenjivao samo šerijat i, ponekad, običajno pravo (*örf*), sada se za slučajeve za koje nije bilo šerijatskih odredaba donose "svjetovni" zakoni (*kanun*). I u državnoj su upravi provedene značajne promjene. Vezir je dotad imao samo savjetodavnu funkciju, a Murat između 1381. i 1387. g. na svoga novoimenovanog vezira prenosi rukovođenje državnom upravom. Taj je novi vezir bio Čandarlı Kara Halil, dotadašnji kazasker, koji je pri prijelazu na vezirsku dužnost dobio i naslov paše. Otada pa do 16. st. vezir i paša su ostali pojmovno sinonimi. Najviše vojno zapovjedništvo i dalje je pripadalo beglerbegu. Ipak, da bi se udovoljilo sve većim potrebama, 1385. g. je za probleme evropskih teritorija imenovan drugi beglerbeg – beglerbeg Rumelije²⁰. Nadležnost njegova kolege po funkciji ubuduće je ograničena na Anadoliju, te će nadalje nositi službeni naziv beglerbeg Anadolije. Budući da je evropska polovica države više značila, rumeljski je beglerbeg zadobio vrhovnu komandu nad cijelom osmanskom armijom. Na tu je najvišu vojnu funkciju postavljen dotadašnji vezir, iskusni Čandarlı Kara Halil.

Pod Muratom I. je i timarski sustav zadobio svoj konačni oblik. Zakonom je utvrđeno da ubuduće svaki borac koji se odlikuje može postaviti valjani zahtjev za dobivanje male nadarbine (*timar*²¹), a za uzvrat je imao služiti kao konjanik s lenom (*spahi*). Za više vojne položaje Murat je 1375. uveo velike nadarbine (*ziame*²²). Istom kasnije postali su i civilni činovnici uživaoci dotad strogo vojničkoga timarskog sustava. Ratni je plijen za uživaoca lena nakon sveopćeg uvođenja timarskog sustava ostao, naravno, još samo vrlo poželjna dodatna dobit. Tako je nastao poseban oblik feudalizma koji, slično odgovarajućem seldžučkom sustavu, pokazuje znatne odklone spram evropskoga lenskog sustava. Budući da će se o tom sistemu još podrobnije raspravljati, istaknut ćemo samo da doznačene domene nisu bile lena, nego nadarbine. Uživaoci su mogli od svojih seljaka zahtijevati samo fiksnu rentu, a nisu imali prava raspolagati tim osobama. Nadarbine, nadalje, nisu bile nasljedne; osim što su se u svako doba mogle oduzeti, one su sa smrću uživaoca automatski pripadale fisku, kako bi se mogle nanovo dodjeljivati. Timarski se sustav, prije svega, primjenjivao u evropskim posjedima osmanske države, gdje su kršćanska zemaljska gospođa prilikom osmanskog osvojenja, po pravilu, napuštala svoje posjede. U nekadašnjim malim kneževinama zauzetima na području Anadolije većina zemljišta ostala je u privatnom posjedu (*mülk*).

Osim već postojećih rodova vojske, spahija, *müsellem*a, *yaya* i *akıncija* (nepplaćene, poluregularne lake konjice čiji je glavni zadatak bilo uznemiravanje neprijatelja), oblikovali su se, vjerojatno od vremena Murata I, kasnije toliko zastrašujući *janičari*²³. Taj je novi pješadijski odred bio vrsta legije stranaca. U prvim je

²⁰ Ti beglerbegovi isprva nisu imali prava na naslov paše.

²¹ Riječ *timar* prvobitno je značila "njega", a potom se upotrebljava u posebnu značenju namirbe. Iako osmanski timarski sustav pokazuje stanovitu sličnost sa seldžučkim sustavom *ikte*, ne može se nikako smatrati ustanovom koja je izravni nasljednik potonje ustanove.

²² Riječ izvorno znači vodstvo, a istom u širem smislu: nadarbina koja se za to dodjeljuje.

²³ Od turskog *yeni çeri*, što znači novi odred.

vremenima Visoka Porta²⁴ zadržavala petinu mladih ratnih zarobljenika²⁵ sebi na raspolaganju i davala ih turskim seljačkim obiteljima u Anadoliji na preodgajanje. Mladi su stranci morali ondje raditi poljoprivredne poslove sve dok ne bi dovoljno ovladali turskim jezikom. Potom su odlazili u vojnu službu, gdje su u *acemi ocağı* (regrutnom odredu), posebno u tu svrhu ustanovljenoj jedinici, bili podvrgnuti krutoj obuci. Suprotno ostalim rodovima, janičari su i nakon obuke ostajali u vojarnama i bili podvrgnuti oštroj stezi. Nisu se smjeli ženiti, a čak im je bio zabranjen svaki spolni kontakt. Boravišta janičara postala su središtima *sufijskih*, koje ih je tjeralo u opsjednutost i ludu odvažnost. Janičari su bili posebno odani sultanu. Vladara su pratili u stopu, tvoreći, prije svega, neku vrstu njegove tjelesne garde. Uspostavljanje tako strogo discipliniranoga, u vojarne smještenoga i stoga uvijek i bez zakašnjenja na djelo pripravnog odreda bilo je novatorsko postignuće u osmanskome vojništvu, čime su Osmanlije bile znatno ispred evropskoga vojnog razvika.

Sada se činilo da i u budućnosti više ništa ne stoji na putu daljem, pravocrtnom usponu osmanske države. Naime, zemlja Osmanlija u približno jednom stoljeću razvila se u silu koja je značenjem uvelike premašivala svoje granice. Uz to se na njezinu čelu nakon smrti Murata I. u liku Bayezita I²⁶ (1389-1402) našao iznova vladar koji se pokazao posve ravan svojim prethodnicima. Novi se sultan još za života svog oca iskazao brzim, neočekivanim osvajачkim pohodima, što mu je donijelo nadimak *Yıldırım* (Munja). Kao zapovjednik desnog krila odlikovao se i na Kosovu polju.

Pri stupanju na prijestolje dao je Bayezit I. pogubiti svoga brata Yakupa, kako bi uklonio svaku sumnju u svoju pretenziju na vlast. Time je uvedena praksa koja je u Osmanovoj dinastiji živjela do 17. st.

Bayezit Munja nastavio je osvajачku politiku svojih prethodnika na objema frontama, u Evropi i u Anadoliji. Najprije je, svakako, morao izaći nakraj s ustanom koji se rasplamsao u Anadoliji na vijest o Muratovoj smrti; opet su Karamani imali prste u igri. No ni tada nisu uspjeli. Zatim je Bayezit 1391-1392. g. uspio pripojiti području kojim je vladao Aydın, najmoćniji emirat zapadne Anadolije, kao i ostale emirate tog područja: Saruhan, Menteše, Hamit i Germiyan. Nakon toga poduzeo je kaznenu ekspediciju protiv izazivača spomenute protuosmanske zavjere, emirata Karaman. Opsjednuta je Konya, prijestolnica Karamana. S obzirom na oblikovanje snaga, koje je zbog novoga političkog razvika u Rumeliji postalo nužno, grad nije mogao zauzeti, no mirovnim ugovorom s Karamanima ipak su priznata sva nova Bayezitova osvajanja u Maloj Aziji.

Poput Srbije, i Bizant je bio još samo vazal osmanskog sultana. S Paleologom²⁷ Manojlom II (1391-1425) na bizantsko je prijestolje, međutim, došao car koji nije više bio spreman miriti se s takvim stanjem. U početku je svoje vladavine Manojlo II, doduše, još uživao Bayezitovu naklonost, ali je spomenuti sultanov anadolski pohod spretno iskoristio da se od njega odvoji. Najprije je bizantski vladar ponovo zaposjao Solun i dijelove Makedonije. Sa svoje strane, Vlaška i Bosna stupile su u savez s moćnim ugarskim kraljem i podvrgle svojoj kontroli područja južno od Dunava, pa tako i cijelu Dobrudžu. Suočen s takvim pogibelnim razvitkom, na-

²⁴ Tako se zvao osmanski državni vrh.

²⁵ Turski *pençik*, od perz. *pandž-jak*, u značenju petine.

²⁶ Ime se danas izgovara *Bayazit*.

²⁷ Paleoloci su posljednja bizantska carska dinastija.

pustio je Bayezit I. Anadoliju. Pohitao je na evropsku frontu i – u skladu sa svojim nadimkom – ponovno u najkraćem vremenu osvojio teritorije koji su mu bili oduzeti u jugoistočnoj Evropi. K tomu je 1393. osmanskoj državi priključena Bugarska. Vlaška se morala 1394. g. pomiriti sa statusom vazala. Sada je Bayezit pregao osvojiti Carigrad. U tu je svrhu 1395. g. dao na azijskoj obali Bospora sagraditi snažnu utvrdu nazvanu *Anadolu Hisari* (Anadolska tvrđava). No opsjedanje grada, ako već nije bilo posve obustavljeno, moralo je biti veoma smanjenog intenziteta: opasnosti su zaprijetile sa sjeverozapadnih granica od kraljevine Ugarske, moć koje još nije bila slomljena. Sigismund, mađarski kralj i kasnije njemački car, organizirao je 1396. g. protiv Osmanlija križarski rat. Vitezovima križarima, koji su pritjecali iz cijele Evrope, ipak nije bio dosuđen uspjeh, njihova je vojska krajem rujna 1396. kraj Nikopolja na Dunavu pretrpjela potpuni poraz, na što su osmanske udarne jedinice, moreći i paleći, prodrle sve do Grčke i Srijema. Za taj je uspjeh, navodno, marionetski abasidski halif u Kairu al-Mutawakkil II. osmanskom vladaru službeno podario naslov sultana "Rimske zemlje" (= Rum).

Okolnost što su Osmanlijama ratnim sukobima u Evropi bile vezane ruke iznova su iskoristili Karamani da svojem suparniku opet otmu Ankaru. No pošto je Bayezit pobjedom u Evropi stekao slobodu djelovanja, upravio je svoju vojnu moć protiv neprijatelja na istoku. Karamani su 1397. pretrpjeli tako katastrofalan poraz da se njihova država raspala, i najveći dio njezina područja mogao je biti pripojen osmanskoj državi.

U vremenu koje je slijedilo Osmanlijama je pripao i bivši emirat Eretna. Kadi Būrhaneddin (1381-1398), visokoobrazovani čovjek koji se bavio i književnošću, vinuo se, naime, s položaja kadije do nasljednika emira Eretna i postao jednom od najznačajnijih vladajućih ličnosti među sitnim anadolskim vladarima. No prilikom oružanog sukoba s turkmenskom plemenskom grupacijom po imenu Bijeli Ovan (*Akkoyunlu*) izgubio je Būrhaneddin život, našto su njegovi podanici predali zemlju moćnim Osmanlijama.

Činilo se da osmanskom osvajačkom nagonu više nema granica. Sada su bila zaposjednuta čak i područja koja su – poput Malatye ili Elbistana – dotad pripadala mamelučkoj državi što je, svakako, patila od pojave teških unutrašnjih razdora. Kada je Bayezit 1400. g., pri daljim pothvatima, prigrabio i Erzincan, sukobio se sa silom Timura, jer se to područje smatralo njegovom sferom utjecaja.

Osmanski se sultan tada usredotočio na sukob s tim moćnim protivnikom. Tako je 1401. g. morao posve prekinuti opsadu Carigrada, koja je, čini se, trajala punih šest godina. S carem Manojlom II. sklopio je mir, koji je teško ugroženom gradu na Zlatnom rogu donio zahtjeve za novim ustupcima. Bizant se morao obvezati na prepuštanje novih područja i novo plaćanje danka. Osim toga, carski grad morao je prihvatiti da se unutar njegovih zidina sagradi džamija za muslimanske stanovnike i da bude postavljen jedan kadija. Da bi oživio trgovinu, Bayezit I. je za područje osmanske države dodijelio Đenovljanima i Dubrovčanima dalekosežne trgovačke privilegije.

$c = d\tilde{z}$

$\zeta = \tilde{\epsilon}$

← Bugarska
1393

3. TIMUR. PRIVREMENI RASPAD OSMANSKE DRŽAVE

Bayezit I. suprotstavio se Timuru (umro 1405) posve samopouzdan. Napokon, raspolagao je područjem koje je za tadašnje odnose snaga značilo veliku moć. Osmanska je država obuhvaćala ne samo gotovo cijelu Anadoliju²⁸ nego i velike dijelove Balkana – područje veće od 690 000 km², mnogo prostranije od današnje površine Francuske i država Beneluksa zajedno. Osmanlije su raspolagale dostatnim privrednim resursima i dobro organiziranom, iskušanom armijom, koje je vojskama susjeda bila u svakom pogledu dorašla.

Isprva nije bilo većih sukoba između obje sile. Na neko vrijeme Timur se zadovoljio time što je 1400. g. poduzeo kazneni pohod protiv Erzincana i Sivasa, koji su pripojenjem kneževine Kadi Būrhaneddina postali osmanski, i to uz prinjenu svjesnog terora: stanovnike osvojenih područja koji mu se nisu smjesta predali dao je okrutno poubijati. Zatim je napao mamelučko carstvo, čime su, međutim, Osmanlije dobile samo kratku odgodu kazne. Naime, doskora je Timur zahtijevao od osmanskoga sultana da mu se potčini i da bivšim anadolskim sitnim vladarima vrati zemlju koju su oni izgubili u korist Osmanlija. Više je anadolskih emira, naime, pošto su ih Osmanlije lišile posjeda, uteklo Timuru i potražilo od njega zaštitu. Samo ako ispuni te uvjete – poručivao je Timur – moći će osmanski sultan zadržati jezgru svoje zemlje.

Dakako, Timurov je ucjenjivački prijedlog za moćnog osmanskog sultana bio neprihvatljiv. Tako je izbio oružani sukob. Ipak, Bayezit I. sasvim je pogrešno procijenio odnos snaga. Zemlja je Osmanlija bila, doduše, znatna i za tadašnja mjerila izvanredno organizirana, ali ipak samo regionalna veličina. U to je vrijeme Timurovo carstvo, međutim, već imalo razmjere svjetske sile. Timur je kao sin poglavara beznačajnoga tatarskog plemena *Barlas* svojem zavičaju Transoksaniji kao osvajač postepeno pripojio istočni Turkestan, Horezm, cijelu Perziju, Gruziju, Armeniju, sjevernu Mezopotamiju i sjevernu Indiju. On je raspolagao višestrukom vojnom premoći, a uz to je i njegov privredni potencijal bio nerazmjerno veći.

Timurove su se čete sastojale pretežno od Turaka koji su potjecali iz Turkestana. Mongolski kontingenti nisu bili osobito brojni²⁹. Ni sam Timur nije bio Mongol³⁰, etnički je također pripadao turkijstvu. I njegovo je ime turskoga podrijetla, potječe od srednjoturske riječi *temūr*, što znači željezo. Kako je hramao, dobio je perzijski nadimak *Lāng* (Hromi). Potom je od imena *Timur Lāng* nastalo evropsko ime velikog osvajača *Tamerlan*. Timur je bio fanatični musliman – u njega ima i sufijskih crta – koji je po svaku cijenu želio širiti islam među "nevjernicima". Osmanlije je smatrao dekadentima jer su povremeno održavali prijateljske odnose s "nevjernicima". Timurove se poslovične okrutnosti ne smiju, dakako, tumačiti samo tim vjerskim nastrojenjem jer su one za nj bile istodobno trijezno sračunate mjere zastrešivanja, osiguravale su mu bezuvjetnu poslušnost vlastitih podanika i utjerivale neprijateljskom stanovništvu panični strah u kosti. Islamsko je pravovjerje, a timie i osmanski državni vrh, međutim, upravo te surovosti zbog vjersko-moralnih razloga odlučno otklanjalo, što je još pojačavalo volju Osmanlija za otpor. Ako Timura do danas historiografija karakterizira barbarskim i nekulturnim, onda to valja izvoditi

²⁸ U to vrijeme samo jugoistočno obalno područje u Maloj Aziji nije pripadalo državi Osmanlija.

²⁹ Brojčano su Mongoli uvijek bili mala etnička skupina.

³⁰ On se, neopravdano, izdavao za potomka Čingiz-hana.

prije svega iz terora koji je širio. S druge strane, on je unapređivao – nadasve u Transoksaniji, svom središnjem području – zanate, znanosti i umjetnosti: tako je dao preseliti brojne zanatlije i umjetnike iz osvojenih zemalja u svoju prijestolnicu Samarkand. Kako bilo da bilo, Timur se, svakako, može označiti kao jedan od najgenijalnijih vojskovođa svjetske povijesti.

Sultan Bayezit – također valjani vojskovođa – nije bio dorastao geniju poput Timura. Pa i posve brojčano bila je Timurova oružana sila mnogo nadmoćnija od Bayezitove: osmanski je vladar mogao podići samo oko 70 000 ljudi protiv 160 000 Timurovih ratnika. Uz to je osmanska vojska bila veoma desetkovana jer su svi ratnici koji su potjecali iz nedavno osvojenih emirata prebjegli na neprijateljsku stranu. Zato nije bilo čudno što su Osmanlije potkraj srpnja 1402. u bitki kraj Ankare pretrpjeli potpuni poraz. Pri tome je sultan dopao zarobljeništva. Timur mu je iznova ponudio ugovor o vazalstvu, no Bayezit ga je i tada odbio. Nato je Timur postupao s bivšim sultanom kao sa zarobljenikom, kojega je pri pohodima zbog predoštrožnosti vodio sa sobom, pri čemu je, navodno, naredio da ga – kao poniženje – nose u ženskoj nosiljci; naposljetku je umro u zarobljeništvu.

Osmanska država nije mogla preboljeti taj katastrofalni poraz i raspala se. Timur je emirima koje su Osmanlije razvlastile vratio njihove zemlje. I trojici je Bayezitovih sinova Timur dodijelio nasljeđe: Süleyman je dobio evropske posjede, İsa osmansku djedovinu oko Burse, a Mehmet središnju Anadoliju s Amasyom i Tokatom. Kad je Timur suzbio pogibelj koja mu je mogla zaprijetiti od strane snažne i ujedinjene osmanske države, oslobodio je – osim Bayezita – protivničke ratne zarobljenike i udario na Smirnu (İzmir), na egejskoj obali, koja se nalazila u rukama rođinskih vitezova ivanovaca. Pošto je osvojio grad, upriličio je pokolj: i ondje je, na tragu jedne od svojih zastrašujućih navada, dao od lubanja ubijenih protivnika podići piramidu kao grozni znak svoje volje za moći.

Kada je zatim Timur 1403. g. sa svojom krvožednom vojskom napustio Anadoliju, da bi udario preko kontinenta na istok, hoteci osvojiti Kinu, ostavio je sa sobom zemlju koja je krvavila iz mnogih rana, opustošenu ratnim pohodima, sada poharanu i kugom. No Evropa je mogla predahnuti jer je opasnost što je dotada prijetila od Osmanlija barem za neko vrijeme bila odstranjena.

Tek što je Timur napustio Anadoliju, već su izbili sukobi među novonastalim, odnosno novooživljenim državicama. I osmanski su prinčevi bili upleteni u borbe. Pri tome, svakako, nije bilo posrijedi samo osobno suparništvo. Süleyman³¹, Bayezitov najstariji sin, želio je ostvariti feudalno-državna načela onakva, kakva su se razvila u vrijeme Murata I. i Bayezita I, to jest on je težio održanju timarskog sustava i centralizaciji države. Na vjerskom je području naginjao islamskoj ortodoksiji. Osim toga, održavao je prijateljske odnose s kršćanskim balkanskim državama. Vodeći principi ostale braće – izuzevši Mehmeta, koji kao da je predstavljao politiku srednjeg puta – bili su, nasuprot tome, decentralizacija i, osobito, unapređivanje gazijske tradicije, podnošenje samosvojnosti turkmenskih plemena, tj. usitnjavanje moći i u vjerskom pogledu sufijska heterodoksija. Borba među braćom imala je odlučiti kojim će političkim pravcem krenuti iznova ujedinjeno Osmansko Carstvo.

Vanjske sile više nisu bile nikakva zapreka koja bi mogla omesti borbu za vlast u Anadoliji. Timur je bio vrlo daleko, brinuo se još samo za Kinu. Nestao je isto

³¹ Budući da su evropski vazali Süleymana priznali sultanom, dugo se nazivao sultanom Süleymanom I. No kasnija ga službena osmanska historiografija nije smatrala sultanom. Stoga se danas Süleyman Veličanstveni (1520-1566) smatra Süleymanom I.

tako naglo kao što je i osvanuo. Nakon njegove smrti 1405. g. njegova se goleme država posve rasula. Mehmet, kasniji sultan Mehmet I. mogao je nesmetano iznova uključiti u svoju udionu državu kao vazale emirate Saruhan, Mentese, Aydin i Tekke. Nije ga mogao zadržati ni İsa, Mehmetov brat, koji je stolovao u osmanskoj djedovini, unatoč Süleymanovoj podršci; nakon opetovanih poraza, İsa se poslije 1405. zauvijek povukao. No Süleyman je iskoristio sukob Mehmeta i İsa da svoju udionu državu, ograničenu na Rumeliju, zaokruži područjima u zapadnoj i srednjoj Anadoliji, u njegov su posjed prešli Bursa i Ankara. Tada se nenadano umiješao brat Musa, koji je pri podjeli očeva naslijeđa ostao praznih ruku.³² On je 1410. uspio potući Süleymana, koji je nedugo zatim umro.

Posljedica tih zbivanja bila je i promjena političko-vjerskog kursa osmanske udione države u Evropi. Naime, Musa je bio odan ekstremnom obliku sufizma, a svijest gazije mu je porasla do opsjednutosti. Taj se duhovni stav ispoljavao u surovom ugnjetavanju evropskih posjeda, pri čemu je uslijedilo pravo pustošenje Srbije. Prema Bizantu se također provodila oštrija linija – danak je drastično povećan. Caru Manojlu II. preostalo je samo da zove u pomoć Mehmeta, koji je – siguran u potporu bazileja i Srba protiv Muse – rado prihvatio tu priliku da pod svojom vladavinom iznova ujedinj osmansku državu. Osmanski su se prinčevi sukobili 1413. godine³³, što je završilo potpunim porazom i smrću Muse. Musin kraj nije značio samo okončanje međuvlašta u osmanskoj državi; gazijstvo i krivovjerje prestali su za Osmanlije biti državotvornim načelima.

Timur: Transokanija, Kobi, Makedon, Khorazm, Persija, Gruzija, Armacija, Sj. Mesopotamija i Sj. Indija

posmatrao ga je namat barbarom, pr je ho obronac, ali se mariva zbog timora koji je bio glavna odlika nj. vladavine.

Nakon poraza 1402. g. Kellifman je dobio evropsku is je dobio dio dio Bursu, a Mahmud ex. Anadoliji sa Matijom i Tokatou

Nakon poraza kod Angora Timur ide na Kinu, a u Anadoliji nastaju sukobi.

³² Musa je zajedno s ocem pao u Timurovo zarobljeništvo. Poslije njegove smrti oslobođen je te se mogao vratiti u Anadoliju.

³³ Blizu Samokova, oko 50 km južno od Sofije.

V. OSMANSKA VELIKA SILA

- Vlaška je otmuvala u interregnumu...
- 1416. g. Vlaška ponovo potonula
- Područje Pyha Beotradina (Misis katamar)
- Hercegovina

I. KONSOLIDIRANJE OSMANSKE DRŽAVE

Ako je državno jedinstvo zemlje Osmanlija s Mehmetovom pobjedom nad Musom i bilo ponovno uspostavljeno, novi sultan, koji je ušao u povijest pod imenom Mehmet I (1413-1421), ni približno nije raspolagao snagom Bayezita I. prije sukoba s Timurom.

Teritorij kojim je sada raspolagao Mehmet, površine 340 000 km², bio je upola manji od Osmanskog Carstva prije propasti kraj Ankare. Trebalo je proći još pola stoljeća da osmanska država u teritorijalnom pogledu uzumogne zadobiti iste razmjere kao prije Timurove invazije.

S ponovnim uspostavljanjem državnog jedinstva osmanskog naslijeđa za novoga sultana, naravno, uopće nisu iščezli svi problemi. U Evropi su izbila dva velika ratna sukoba. Godine 1416. Osmanlije su se lakomisleno zavidile s Venecijom pri pokušaju osvojenja egejskih otoka. Osmanska mornarica ipak nije bila dorasla mletačkoj mornarici, koja ju je zbrisala. Sultanu nije preostalo ništa drugo doli u mirovnom ugovoru s Venecijom priznati da osmanska flota ne smije operirati južno i zapadno od otoka Tenedosa¹. Veći su uspjeh Osmanlije postigle u sukobu s Vlaškom. Zemlja koja je Bayezitov poraz protiv Timura 1402. g. iskoristila za oslobođenje od osmanskoga vrhovnoga gospodara 1416. je silom oružja opet natjerana da se stoljećima unaprijed pomiri sa statusom vazala.

Mnogo je teži bio položaj u Anadoliji. Pri tome se u ovom sklopu ne misli toliko na separatističke težnje, iza kojih je stajao Cüneyt, emir Smirne (Izmira). Za nanovo ojačalu osmansku državu nije bio težak zadatak potući Cüneyta i Smirnu neposredno potčiniti Carstvu. Također se kao sporedni problem pokazao obnovljeni sukob s Karamanima, nanovo osnaženima za vrijeme Timurovih pothvata u Anadoliji; kneževina se brzo mogla prisiliti da prizna osmansko vrhovništvo.

Mnogo je veća opasnost osmanskoj državi prijetila od vjersko-socijalnih masovnih pokreta. Zapadanje u bijedu seoskog stanovništva, kao posljedica Timurovih pohoda u Anadoliji i ratova prinčeva u nastavku toga, izazvalo je široko rasprostranjenje nezadovoljstva, koje je bilo plodno tlo za socijalno-revolucionarne aktivnosti. Svi su odgovarajući pokreti nastupili u vjerskom ruhu i bili su, teško reći kao suprotni pol državotvornom sunitском pravovjerju, sufijski-heterodoksnе usmjereni. Na prvome mjestu ovdje valja spomenuti šejha po imenu Bedreddin, prvobitno sunitског teologa koji se s vremenom sve više udaljava od ortodoksnо-islamskog stajališta te se razvio u panteističkog mistika. Bedreddin je odbacio pravovjerni nauk o

¹ Turski Bozcaada, nedaleko od antičke Troje.

predestinaciji² i više nije – poput islamske ortodoksije – promatrao čovjeka kao objekt izvrnut sili usuda, nego kao biće posve sposobno da djeluje. Šejh se nije ograničio samo na kontemplaciju, nego je u doba međuvlašća sve više širio svoje revolucionarno učenje kao lutajući propovjednik. Zbog velike popularnosti čak ga je sultan udione države Musa imenovao za kazaskera. No poslije Musina poraza bio je protjeran.

Revolucionarne misli šejha Bedreddina proveli su u djelo 1420. g. mustafiti, militantna sekta koja je dobila ime po predvodniku Bürklüce Mustafa. Bürklüce Mustafa, Bedreddinov učenik, Bedreddinovo misaonoj ostavštini dodaje nove elemente, propovijedajući dobrovoljno siromaštvo i sveopće zajedništvo imovine. Za mustafite je važnu ulogu imalo uklanjanje vjerskih suprotnosti s kršćanima, među kojima je stoga pokret, razumljivo, naišao na simpatije.

Mustafiti se nisu zadovoljili time da svoju ideologiju šire riječju. Čim su se osjetili za to dovoljno jakim, pograbil su oružje. Masa od više tisuća ljudi dobila je pomoć od torlaka, turkmenske sekte sličnih ciljeva, čiji je poglavar Torlak Kemal bio na islam obraćeni Židov. K tomu su mustafite pomagali seoski stanovnici bivše kneževine Aydin, u kojoj su privredne i pravne prilike bile osobito teške. Prilikom uključanja te kneževine u osmansku državu, naime, nisu se promijenili odnosi u zemljoposjedu. Mjesna zemaljska gospoda, koja su kao i prije svoje zemlje posjedovala kao slobodno raspoloživo vlasništvo (mülk), nisu u postupcima prema svojim seljacima bila podvrgnuta nikakvim pravnim uredbama, te su ih iskorištavala žešće nego što je to bilo uobičajeno i moguće unutar timarskog sustava pod preciznijom regulacijom.

Ustanici nisu bili dorasli premoći sultanove vojne sile, pobijedeni su i okrutno pogubljeni. No radi uklanjanja općeg nezadovoljstva u Aydinu i istodobnog jačanja osmanske centralne vlasti, zemaljskoj je gospodi zemlja oduzeta i u vidu timara podijeljena spahijama. Sam Bedreddin, koji je operirao u Rumeliji i planirao zauzimanje Jedrena, također je podlegao sultanovoj sili.

Time nisu prestale pojave unutrašnjeg razdora u osmanskoj državi. Naime, nenadano je na pozornicu osmanske politike stupila osoba koja se izdavala za Bayezitova sina Mustafu, nestaloga u bitki kraj Ankare, i nastupala kao pretendent na prijestolje. Kao znak svog vladarskog dostojanstva, on je 1419. čak dao kovati novac u Jedrenima. Službena ga osmanska historiografija po pravilu naziva Düzme (Lažni), premda je, vjerojatno, zaista bio Bayezitov sin. Čini se da je tog Mustafu, u pogrдноj namjeri, lažnim nazvao Mehmet I. da bi se tako s njime lakše obračunao.³ No Mehmet I. više nije mogao ukloniti svog suparnika jer je sam 1421. nenadano umro, u najboljim godinama.

Novi je sultan Murat II (1421-1451) imao samo 17 godina kad je zaposjeo osmansko prijestolje preminulog oca. Murat II. je za svoje približno tridesetogodišnje vladavine nastavio onu politiku ekspanzije koja je odlikovala prethodne osmanske vladare. Od početka svoje vladavine mladi se sultan sukobio s problemom "lažnog" Mustafe, koji je preuzeo kao očinsko "nasljeđe". Mustafin je zahtjev za vlašću značio opasnost ne samo za osobu novog sultana nego i za integritet osmanske države. Svakako, čini se da Mustafa nije težio vlasti nad cijelim Carstvom, nego da se, očito, želio zadovoljiti zapadnom polovicom. Pri tome se mogao osloniti na

² Arapskim izrazom *kada* (tur. *kaza* ili *kismet*) označava se u stručnom jeziku islamske teologije providnosna Božja odluka.

³ Novootkriveni – inače autentični – anali koji govore o Muratu II. prikazuju ga također kao prvog sina Bayezita I.

Düzme Mustafa
1419. g.

Murat II se
često sa
svojim
sinom Mustafa

1422. g. poraz kod Ruše
Bizant bio na strani Düzme Mustafe Galipolje...

mnoge pristaše, prije svega na nomadska ili polunomadska turkmenska plemena, u osmanskoj državi još vrlo brojna, kojima je dugovao svoje početne uspjehe. Bizantu je, također, odgovaralo Mustafino zahtijevanje polovice Carstva jer se time nadao rasterećenju sebe sama. Gledano sa stajališta državnog razloga, Murat je slijedio pravilnu politiku, jer bi podjela nužno vodila u raspad države i upravo izazvala strane sile da se domognu tih dijelova. Za stanovništvo je pak povoljniji bio mir za- jamčen jakom centralnom vlašću nego opasnost od stalnih malih ratova u feudalnoj anarhiji.

Koji će princip nadvladati, centralizacija ili usitnjavanje, nije odmah bilo jasno kada su se "lažnom" Mustafi priključili u Osmansko Carstvo uključeni vazalni emi- rati Aydin i Tekke, kao i emirati Karaman, Candar, Menteşe, pa i Smirna, kojom je opet zavladao emir Cüneyt. Mustafine raznorodne oružane snage, koje su se, ne računajući plemenske ratnike, pretežno sastojale od azepa, početka neredovi- tog odreda, nisu bile dorasle regularnoj armiji osmanske centralne vlasti. Kada je Mustafa nakon stanovitih uspjeha 1422. g. krenuo na Bursu, pretrpio je potpuni po- raz, zarobljen je i po Muratovu nalogu obješen.⁴ Nanovo je uspostavljena vrhovna vlast nad pobunjenim kneževinama. Azepe su uključeni u osmansku armiju, počeli su primati plaću i postali su jednim od najvažnijih rodova vojske. Od sredine 15. st. u velikom broju služe kao posadnici tvrđava.

Ni Bizant nije jeftino prošao. On je, naime, stao na stranu Düzme Mustafe i u vrijeme ratnih meteža čak zaposleo Galipolje. Cim je odbijen Mustafin pokušaj rascjepa, osmanska se oružana sila okrenula protiv Bizanta, pri čemu je ne samo vraćeno Galipolje nego je opsjednut i sam Carigrad. No ni ovaj put se Osmanli- jama nije posrećilo zauzeće Bizanta, to manje što je bazilej, da bi dobio manevarski prostor, kao novog osmanskog pretendenta na prijestolje, kao protukandidata Mu- ratu, ovaj put istakao sultanova brata koji se također zvao Mustafa. Njega his- toriografija, radi razlikovanja, po pravilu označava kao "malog" Mustafu. No i ta je bizantska intriga kratko trajala: Mustafa je, doduše, uspio osvojiti Iznik, ali je ipak bio pobijeden i nakon zarobljavanja pogubljen davljenjem. Na temelju vojne pat-pozicije između Bizanta i Osmanlija 1424. g. postignut je ugovor u kojemu se carski grad, s obzirom na svoj otočni položaj i zavisnost od osmanlijskih isporuka žitarica, ponovo obvezao na plaćanje danka kako bi za bližu budućnost iskućio mir. I inače se položaj u Evropi za Osmanlije oblikovao povoljno jer je najmoćniji protivnik na sjeverozapadu, njemačko-rimski car i ugarski kralj Sigismund zbog sukoba s husitima⁵ tada bio zainteresiran za mir s Osmanlijama, a Srbi sami nisu mogli ništa poduzeti. To je dalo povoda objema silama da se na Muratovu ponudi sporazume i 1424. g. sklope primirje.

Sada je osmanski državni vrh mogao poduzeti nove korake u Anadoliji. Ovaj puta su došle na udar kneževine u Maloj Aziji, koje su svojedobno stajale na strani "lažnog" Mustafe. Dok su emirati Karaman i Candar još razmjerno dobro prošli, jer su se samo morali obvezati na plaćanje danka, kneževine Menteşe, Aydin i Tekke izravno su priključene osmanskoj državi kao sandžaci. Da bi se spriječilo ponovno otpadništvo, vladari i njihove obitelji protjerani su u druge dijelove Osmanskog Carstva, gdje im je, u svakom slučaju, za izdržavanje dodijeljen bogat zemljoposjed.

⁴ Emir Cüneyt je bio uhićen i smaknut istom nakon četiri godine.

⁵ Pristaše društveno-revolucionarnoga kršćanskog heretičkog pokreta koji je osnovao češki teolog Jan Hus (1360-1415).

Ponovno je jačanje Osmanskog Carstva izazvalo strah ne samo u Bizantu nego i u Veneciji. Dotada su veze Republike Sv. Marka s Osmanlijama bile prijateljske, Venecija je zdušno trgovala s orijentalnim partnerom. Naočigled osmanske ekspanzije, Venecija je otkupila Solun od Bizantinaca, koji su se bili iznova domogli toga grada nakon poraza što ga je Timur zadao Osmanlijama 1402. g. kraj Ankare. Time je Republika Sv. Marka stekla mostobran protiv osmanskog pritiska u Makedoniji. Mletačka se računica ipak nije ostvarila jer su Osmanlije počele graditi svoju flotu, te su nakon nekili čarki u egejskom prostoru uspjeli na juriš zauzeti Solun. Osmanski su odredi u nastavku tog osvajачkog pohoda zauzeli Janjinu⁶ u Epiru i dio Albanije. Venecija je 1432. g. morala prihvatiti mir, koji je Osmanlijama otvorio pristup na Jadran.

Od sukobljavanja s Venecijom možda je još opasnije bilo ono s Ugarskom, jer su u tom slučaju Osmanlije imale posla s ravnopravnom kontinentalnom silom. Usprkos postojećem primirju, obje su se sile iznova sukobile pošto je car Sigismund, ujedno ugarski kralj, 1426-1427. g. od srpskoga despota Stefana Lazarevića uzeo na čuvanje više utvrđenih gradova koje Srbi više nisu mogli braniti od Osmanlija. Najvažnija je od tih obrambenih točaka bio Beograd, bastion protiv moguće osmanske ekspanzije uzvodno uz Dunav prema srednjoj Evropi. Na ugarsko preuzimanje srpskih gradova osmanska je strana odgovorila osvajanjem velikoga dijela Srbije, čija je tadašnja prijestolnica Smederevo osvojena 1439. g. Radi sprečavanja ponovnog gubitka tog teritorija, zemlja je razvlastena i uveden je vojnički timarski sustav.

Operacije Osmanlija protiv Ugarske isprva su protjecale bez trajnijeg učinka: 1440. su morali prekinuti neuspješnu opsadu Beograda, a bili su odbijeni i njihovi ponovljeni upadi u ugarsku pokrajinu Erdelj. Prilikom obrane zemlje među Ugrima je posebnu ulogu imao spretni vojskovođa vlašćkog porijekla János Hunyadi, koji je nakon Sigismundove smrti (1437) preuzeo vrhovnu komandu i reorganizirao ugarsku vojsku. Hunyadi je čak uspio 1443. g. prikupiti križarsku vojsku, koja je u tzv. zimskom pohodu prodršla duboko na Balkan te zaposjela Niš i Sofiju.

I na drugim je frontama položaj za Osmanlije postajao nepovoljan. Albanci, zemlja kojih je tek nedavno bila osvojena, pobunili su se pod vodstvom Skenderbega – čije je pravo ime bilo George Kastriot – albanskog princa odgojenoga na osmanskome dvoru. Karamani su taj za Osmanlije nepovoljni razvitak na evropskoj fronti iskoristili za oslobođenje od osmanske hegemonije u Maloj Aziji. Taj je potihvat, doduše, donio Karamanima samo novi poraz, ali sultan zbog ukupne postojeće političke i vojne konstelacije nije mogao učiniti drugo do li s Ugarskom sklopiti – za Osmansko Carstvo, naposljetku, ne baš tako nepovoljan – mir u Segedinu⁷ u srpnju 1444. g.

Nije moguće ustanoviti koliko je slijed zbivanja uskoro poslije sklapanja mira pridonio sasvim neočekivanoj i zapravo neobjašnjivoj Muratovoj abdikaciji u korist dvanaestogodišnjeg sina Mehmeta, koji je kasnije prozvan Osvajač. Kada su, međutim, Ugri na poticaj pape prekršili istom zaključenim mir, Murat je ponovo zaposjao prijestolje i svoje mađarskom neprijatelju kraj Varne zadao teški poraz, a potom iznova rezignirao. No zbog ustanka janičara, uglavnom uzrokovanoga inflacijom u Carstvu, što je značilo smanjivanje realnoga dohotka janičara, Murat je

⁶ Tur. Yanya, grč. Ioannina; sama pokrajina Epir leži na sjeverozapadu današnje Grčke, na albanskoj granici.

⁷ Mađarski Szeged, na jugoistoku Mađarske, blizu današnje jugoslavenske granice. Neki povjesničari u novije vrijeme nazivaju taj mir mirom u Edirnama, jer je sultan ondje dao izdati mirovne dokumente.

morao 1445. g. još jedanput, sada do smrti, preuzeti vlast i brinuti se za povratak mira i reda. Godinu dana kasnije potčinio je despota Moreja⁸, Paleologa Konstantina, koji je nekoliko godina kasnije, na sultanov poticaj, imao postati posljednjim bizantskim carem. Godine 1448. pregao je iznova János Hunyadi na ostvarenje svoga životnog cilja, potiskivanje Osmanlija iz Evrope. No i taj je pokušaj propao jer je Hunyadijeva vojska pretrpjela težak poraz na Kosovu polju⁹. Tom je pobjedom za stoljeća unaprijed bila zapečaćena osmanska hegemonija na jugoistoku Evrope.

Kada je Murat II. godine 1451. neočekivano umro, ostavio je svoje mladom sinu Mehmetu II. državu koja se opet ubrajala među najznatnije sile u Evropi i u zapadnoj Aziji. Osmansko Carstvo obuhvaćalo je više od pola milijuna četvornih kilometara i bilo veliko kao današnja Francuska. Gubitak teritorija uzrokovan Timurovim upadom bio je gotovo posve nadoknađen.

Znaatni uspjesi koje su osmanske armije postizale na bojnim poljima bili su uvelike rezultat forsirane izgradnje vojne organizacije. Već smo spomenuli uključivanje *azapa* u osmansku armiju i nastanak janičarskog korpusa. Poslije 1438. g. u janičarskom je odredu, u koji su se dotada uzimali mladi kršćanski zarobljenici, uspostavljen nov način regrutacije, jer je uobičajena praksa novačenja priječila dostatno proširenje odreda. Ta se nova praksa sastojala u tzv. prikupljanju dječaka¹⁰ (*dev-şirme*): Ulo¹¹ dječaka kršćanskih, pretežno seljačkih podanika na Balkanu – i to tjelesno i duševno dobro razvijenih – uzimao se kao danak. Iako je taj postupak, nesumnjivo, značio veliku nesreću za pogođenu djecu i obitelji¹², ipak bi bilo jednostrano gledati na prikupljanje dječaka samo s te strane. Naime, regrutacija je mogla značiti i društveni uspon, i to ne samo za one koji su potjecali iz siromašnih obitelji. Naime, postojala je stvarna mogućnost da najobdareniji kršćanski dječaci ne budu dodijeljeni janičarima nego dvorskoj školi, odakle je vodio utrti put do najviših položaja u državi.

Među janičarima je rastao utjecaj derviskoga reda *bektaşi*¹³, što se već u prvoj polovici 15. st. moglo opaziti u punoj oštini. Derviši *bektaşi* mogli su izboriti taj utjecaj, nema sumnje, zato što su janičari bili podložni sufijstvu. Njihov je utjecaj bio tako velik da su organizacijski model, oblačenje i činovi janičara slijedili uzor derviša *bektaşi*. Osmanski je vodeći sloj bio blagonaklon prema takvu razvitku stvari jer se time smanjivala opasnost za državni poredak od krivovjernih i nemirnih derviša, a ujedno je njihova kanalizirana ideološka energija učinjena korisnom za elitističku samosvijest janičara, i tako upregnuta u kola državnih interesa.

⁸ Grčki se poluotok Peloponez tada zvao Moreja.

⁹ Ovdje je riječ o drugoj bitki na Kosovu. Prva se zbila, kako je već spomenuto, 1389. g. pod Muratom I.

¹⁰ Ponekad se prikupljanje dječaka prakticiralo već prije. Odatle potječu međusobno proturječna shvaćanja u historiografiji u pogledu vremena njegova postanka.

¹¹ Pretpostavke da se – prema sustavu *pençik* – oduzimao svaki peti dječak nemaju nikakve osnove. Mnogo je vjerojatnije da se danak u krvi u kvantitativnom pogledu kupio prema potrebi.

¹² Na islam obraćeni Bošnjaci ustrajali su, međutim, na tome da i među njima treba kupiti danak u krvi.

¹³ Tako nazvan prema polulegendarnom mistiku imenom Hadži *Bektaş*, koji je, navodno, živio u drugoj polovici 14. st. i bio učenicom već spomenutoga Baba Ishaka. No po svemu sudeći, red koji je po njemu dobio ime on nije osobno utemeljio.

2. OD LOKALNE DO VELIKE SILE

S Mehmetom II (1451-1481) na vlast je došao sultan koji je Osmansku državu iz reda regionalnih veličina iznio do ranga velike sile. Odmah nakon stupanja na prijestolje 1451. g. dao je odstraniti brata Ahmeta, koji je još bio u povojima, da bi tako osigurao neograničenu moć. Bratoubojstvo je bilo još od Bayezita I. u vladarskoj kući uobičajeno, a Mehmet II. ga je potkraj svoje vladavine još ozakonio sa stajališta ideologije vlasti. U njegovu čuvenom zakoniku izričito stoji: "Za održanje je poretka u svijetu primjereno da onaj od mojih potomaka koji postane sultan dade ubiti svoju braću." Prema tom obrazloženju, jedini je i isključivi motiv te okrutne mjere bio državni razlog: osiguranje smjene na prijestolju bez trvenja, želja da se državno jedinstvo ne ugrozi bratoubilačkim ratom – a ne, kako često smatraju evropski povjesničari, navodno urođeno barbarstvo Osmanlija.

Karamani su još jedanput željeli iskoristiti promjenu na državnom vrhu Osmanskoga Carstva da se oslobode nadmoći suparnika koja ih je tištila. Karamanima su se priključili i u Osmansko Carstvo uključeni nekadašnji emirati Aydin, Germijan i Menteše. Kada je, međutim, Mehmet na čelu velike vojske napao Karamane, njima je preostalo samo da se pred takvom premoći povuku i mole za mir, koji je imao biti otkupljen znatnim gubitkom teritorija. Otpadnička područja Aydin, Germijan i Menteše kao sandžaci ponovo postaju čvrsti sastavni dijelovi carstva Osmanlija.

Sada se mladi sultan mogao nesmetano posvetiti želji svoga srca: osvajanju Carigrada. To što je mladić skupio smjelosti za taj – u svako doba – ludo odvažni pothvat, nesumnjivo je vezano uz doživljaj frustracije u razdoblju sazrijevanja: on je već dvaput zatajio pošto mu je otac natovarao teret sultanata. Sada je htio dokazati da je kao vojskovođa ravan svojim prethodnicima. Bilo bi, svakako, pogrešno pretpostaviti da se osvajanje Carigrada može svesti samo na taj subjektivni faktor, psihičku konstelaciju mladoga vladara. Politička je situacija za takav pothvat u svakom pogledu bila sazrela. Osmanska se vojska u međuvremenu razvila u armiju iznimne udarne moći, čiju su jezgru tvorile strogo disciplinirane, regularne jedinice – naime spahije i elitni odred janičara. Ta armija više nije imala ništa zajedničko s nekadašnjim trupama gazija koje su otprilike jedno stoljeće prije toga izvršile prva osvajanja. Misao o zauzeću carskoga grada također je, vjerojatno, ležala na obzoru očekivanja osmanske javnosti i to ne samo zato što je Bizant, to nekoć vrlo moćno carstvo, sveden na maleni državni teritorij koji je, u cijelosti okružen osmanskim područjem, tvorio još samo strano tijelo u osmanskoj državi što ga je već valjalo odstraniti. Carigrad je, više od toga, bio legendarna Zlatna jabuka (*Kızt. Elma*, doslovno: Crvena jabuka), velik, bogat grad kršćanskog svijeta koji leži nadohvat, privlačan objekt osmanskih stratega.

No osmanski velikodostojnici nisu bili jednodušni u pogledu pravog trenutka za takav pothvat. Uživaoći privatnog zemljoposjeda (*mülk*) nastupali su kao "golubovi". U to se vrijeme sloj privatnih zemljoposjednika sastojao od članova osmanske dinastije, s djecom i muževima osmanskih princeza, te od vezira, visokih vojnih zapovjednika, pripadnika najviše državne birokracije, potomaka komandanata iz doba naseljenja, ostataka turske plemenske aristokracije Anadolije još iz predosmanskog vremena, dvorskih službenika, šejhova i dervisa. Taj se sloj protivio odlučnoj vojnoj akciji protiv Bizanta jer se, vjerojatno, plašio da će eventualno osvojenje Carigrada okrenuti cijelu Evropu protiv Osmanskoga Carstva, pri čemu

bi mogao biti ugrožen njihov osobni posjed. Stoga je deviza tih zemljoposjednika bila "zadržati i ne povećavati".

Suprotno su shvaćanje zastupali dostojanstvenici koji su proistekli iz danka u krvi. Oni su tada imali ulogu osmanskih "jastrebova". Nisu imali privatnoga zemljoposjeda, nego su prema položaju primali velike nadarbine (*ziamet*) ili nadarbine za najviše dostojanstvo (*has*) do opoziva, tako da je nova elita bile posve zavisna od sultana, čak i kad je mogla prigrabiti iznimnu moć, odnosno vlast nad životom i smrću svojih podložnika i raspolagati znatnim prihodima. Ti članovi novoga dijela feudalnog sloja bili su istrgnuti iz okvira svojih prvobitnih društvenih veza, a nisu ih određivale obiteljske i plemenske tradicije i interesi. Zato su oni mnogo više voljeli rizik nego veliki privatni zemljoposjednici. Pri tome su ljudi iz danka u krvi u daljoj ekspanziji vidjeli ključ za proširenje svoje – makar i nesigurne – moći i prihoda, to više što je ukupno zemljište što se moglo predati u vidu nadarbina upravo dostajalo za namirenje vlastitog potomstva, ali ne i za dalji priraštaj i nadolazeće generacije iz danka u krvi.

Sultan je bio potpuno na strani "jastrebova", ne samo zato što se upravo od njih mogao nadati velikoj podršci svojoj omiljenoj zamisli. Što je manja bila moć zemljoplasnika, što se više zemljišta moglo podijeliti u obliku nadarbina opozive u svako doba, to je jači bio njegov položaj i to veća njegova osobna moć.

Kao casus belli poslužila je Mehmetu tzv. Orhanova afera. Car Konstantin XII. revno je provodio prokušanu bizantsku politiku talaca; tako je u vrijeme Mehmetova regentstva držao na svome dvoru Orhana¹⁴, osmanskog princa, kako bi u nuždi mogao ucjenjivati sultana. On je pak plaćao uzdržavanje, službeno za potporu princu, no u stvarnosti zato da princ ostane u bizantskom pritvoru i tako ne uzmogne sultanu osporiti prijestolje. Kada je Mehmet krenuo u pohod protiv Karamana, bazilej je držao da je pravi čas za drastično povisivanje zahtjeva za uzdržavanje. Inače bi Orhan imao nastupiti kao pretendent na prijestolje. Mehmet je još dobro pamtio negativne posljedice obiju afera u vezi s Mustafom, a nikako nije želio riskirati još jedan građanski rat. Tako je kao prvu mjeru dao da se 1452. g., u samo četiri mjeseca, nedaleko od carskoga grada, sada na evropskoj obali Bospora, podigne snažna tvrđava¹⁵ kao mostobran. Car Konstantin je uzalud tražio saveznike. On je, doduše, sklopio s papom vjerski mir¹⁶, ali mu je malo pomogao. Tako ponosni carski grad na Zlatnome rogu nije mogao odoljeti divovskoj vojsci koju su pokrenule Osmanlije. Poslije opsade duge 54 dana, pala je "Zlatna jabuka" 29. svibnja 1453. u ruke Osmanlija. Pritom je pao i Konstantin, posljednji istočnorimski car.

Stanovništvo je Carigrada bilo opsadom i borbama veoma prorijeđeno. Radi ponovnog naseljavanja grada, mobilizirani su ne samo Turci nego i mnogi balkanski Slaveni, Židovi i Grci – ne samo oni koji su pobjegli iz samoga grada nego i dijelovi stanovništva drugih grčkih gradova. Ti su se Grci naselili u četvrti *Fener*, zbog čega su nazvani *fanarioti*. Oni će kasnije u političkom životu Osmanskoga Carstva još imati važnu ulogu. Denovljani su mogli zadržati svoju koloniju u Galati, s onu

¹⁴ Podaci izvora o tome čiji je sin bio taj Orhan proturječni su. Mogao je to biti unuk Bayezit I; navodno je nastradao 1453. g. prigodom zauzeća Carigrada.

¹⁵ Rumeli Hisari, nasuprot tvrđave Anadolu Hisari, koju je na malazijskoj strani izgradio Bayezit I.

¹⁶ Od 1054. postojeću shizmu između zapadne i istočne crkve trebalo je dokinuti već Firentinskom unijom 1439. g., koja se u bitnome svodila na napuštanje pravoslavnog vjerovanja i prijelaza na rimokatoličku konfesiju. Unija je 1452. u Carigradu stavljena na snagu.

stranu Zlatnoga roga, a uz to im je, uz uvjet da plaćaju glavarinu, bila dopuštena vjerska samouprava te sloboda trgovanja.

Sultan Mehmet II, koji je zbog zauzeća carskoga grada dobio nadimak *Osvajač (Fatih)*, premjestio je sada svoje sjedište iz Jedrena u Carigrad, ubuduće pretežno zvan *Istanbul*¹⁷. Stanovništvo uže gradske jezgre bilo je sada pretežno islamsko. Golema crkva sv. Sofije (*Hagia Sophia*) pretvorena je u džamiju pod imenom *Ayasofya*. Osim toga, u gradskom je središtu podignut, prema orijentalnom običaju, nadsvođeni bazar (*Kapalı Çarşı*).

Osvojenje Carigrada nije donijelo posljedice kojih su se bojali zemljovlasnici. Upravo suprotno, ono je još učvrstilo položaj Osmanskog Carstva u Evropi. Venečija je požurila sklopiti ugovor s novom evropskom velesilom. Ona je Republici Sv. Marka zato zajamčila ne samo slobodu trgovanja nego i bescarinski tranzit. Prehrambeni proizvodi, posebno žitarice, bili su izuzeti iz slobodnoga robnog prometa: Mehmet II. je zabranio izvoz takve robe, pod prijetnjom najstrože kazne, da bi osigurao opskrbu vlastitoga stanovništva, napose vojske, te da bi uskratio potporu eventualnoj neprijateljskoj opskrbi.¹⁸

Nakon veličanstvene pobjede u vidu osvojenja Carigrada, Mehmet II. je proveo unutrašnjopolitičku rekonstrukciju. Kratkim postupkom smijenio je velikog vezira Çandarlı Halila (1438-1453), eksponenta klase zemljovlasnika, i naredio da se pogubi. Veliki vezir, koji je tu funkciju obavljao još pod Muratom II, bio je u pogledu osvajanja Carigrada glavni protivnik sultana. Uostalom, smaknuće je bilo zakasnjela osveta. Naime, Çandarlı Halil je svojedobno potakao Murata II. da definitivno preuzme vlast pošto je Mehmet II. kao mladić dvaput zatajio u vršenju vlasti. Uklanjanjem Çandarlı Halila ostao je sloj zemljovlasnika bez političke moći, a korist centralne uprave osmanske države, i to neopozivo. Novoimenovani je veliki vezir poticao iz danka u krvi, što će postati praksa u sljedećim stoljećima.¹⁹

Osvojenje Carigrada dalo je početni zamah širokoj vojnoj akciji na Balkanu, svakako s promjenjivom ratnom srećom. Vrhunac je pohoda bila opsada Beograda (1456), tadašnje vojne baze Ugarske na Balkanu. Operacija je, međutim, propala jer su branioi, pod vodstvom iskusnog ugarskog vojskovođe Jánosa Hunyadija, uspjeli odbiti napad brojčano jače osmanske vojske.²⁰ Ipak, od 1459. je sjevernosrpska država, koja je spram Porte mogla barem održavati vazalni status, bila uključena u osmansko državno područje, a zemlja novog teritorija pretežno podijeljena spahijama u vidu timara. Godinu dana kasnije ista je sudbina zadesila bizantsku despotovinu Moreju, dakle područje Peloponeza. Time je Bizant najzad izgubio ostatke državnosti u Evropi. Posljednji ostatak koji je od Istočnorimskog Carstva preostao

¹⁷ Izvedeno od grčkoga is tin pólin, što doslovno znači: u grad. No ime Konstantinopol također se upotrebljavalo sve do kraja sultanata, u obliku *Ko(n)stantiniye*.

¹⁸ "Eubergo" na izvoz ratnog materijala koji je vrijedio od 16. do 18. st., a osim živčnih namirnica s vremenom je obuhvatio i oružje, olovo, barut, konje, pamuk, i dr., potječe od te misli Mehmeta II. O tome usp. J. H. Mordtmann, *Zwei osmanische Passbriefe aus dem XVI. Jahrhundert*, u: *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, sv. I, 1921-1922, str. 177-201.

¹⁹ Gdjeikada su i rođeni Turci imenovani velikim vezirima, poput, recimo, Mehmetova posljednjega velikog vezira Karamani Mehmet-paše.

²⁰ Pri obrani je, također, veliku ulogu imao talijanski franjevac Ivan Kapistran (Capistrano), koji je svojim propovijedima poticao gorljivost branitelja. Međutim, ne može se održati široko rasprostranjeno mišljenje da je papa Kalikst III. odredio podneвно zvonjenje za uspomenu na pobjedu pod Beogradom. On je već tri tjedna prije toga uveo znak zvona u podne kao poziv vjernicima na molitvu za križare koji se bore protiv Osmanlija. To se "tursko zvono" postepeno stopilo s podnevnim zvonjenjem angelusa.

u Aziji – Trapezuntsko Carstvo (Trabzon) – propao je 1461. g. Malo prije toga carstvu Osmanlija pripojeni su (također na Crnom moru) denovljanska trgovačka naseobina Amastris (Amasra) i turkmenski emirat İsfendiyar, kako se u to vrijeme zvao Candar. Tako je cijela zapadna polovica Anadolije postala područje pod osmanskim suverenitetom. Svakako, uklanjanje Trapezuntskog Carstva donijelo je sultanu novog neprijatelja na istočnoj granici, u osobi *Uzuna Hasana*, gospodara turkmenske države Bijelog Ovna (*Akkoyunlu*).

U Maloj Aziji je zakratko valjalo prekinuti vojne operacije kad se osamostalila Vlaška – od vremena Mehmeta I. vazal osmanskog sultana – pod Vladom IV, novim vojvodom²¹. Ipak, nedugo zatim mrzitelj Turaka Vladu²² zadan je tako težak poraz da je morao pobjeći u Ugarsku, dok je njegov nasljednik spremno priznao osmansko vrhovništvo.

Sada je Mehmet nastavio svoju politiku širenja na Balkanu. On je 1463. g. Mlečanima oduzeo grad Argos, današnji Navplion, na sjeveroistoku Peloponeza i time dospio u sukob s tom snažnom pomorskom silom, koja je također nastojala uključiti Balkan u vlastitu interesnu sferu. Istom se tada dogodilo ono čega su se bojali predstavnici sloja zemljovlasnika prije osvojenja Carigrada: Evropa je pokušala ostvariti protuosmansku koaliciju, koja je imala, osim niza kršćanskih država, obuhvatiti i državu Bijelog Ovna te Krimski Hanat, pa da okruži državu Osmanlija. Zbog posebnih interesa sila sudionica nije, međutim, bilo jedinstvene akcije, pa se Venecija našla spram Osmanlija uvelike prepuštena samoj sebi. Samo je ugarski kralj Matijaš Korvin (1458-1490), sin Jánosa Hunyadija, 1464. g. poduzeo – neuspješni – upad u Bosnu, bivšu vazalnu državu ugarske krune, koju su joj Osmanlije bile oduzele.

Uostalom, velik je dio stanovništva Bosne, pošto su Osmanlije osvojile njihovu zemlju, prešlo na islam. Ta se činjenica, vjerojatno, može protumačiti snažnom rasprostranjenošću tzv. *bogumilstva*²³ među njima. Pri tome je riječ o dualističkoj vjeri u kojoj su bila pomiješana učenja kršćanstva i manijehizma. Većina zemljovlasnika koji su pripadali bogumilski obojenoj crkvi bosanske, koju je progonila katolička crkva, dobrovoljno je primila islam. Mnogi su se stanovnici Bosne iz drugih društvenih slojeva priključili tom koraku, među njima mnogi predstavnici također uvelike bogumilskog seljaštva. Seljaci su, naime, morali trpjeti dvostruko ugnjetavanje: kao kmetovi od strane zemljovlasnika, a kao bogumili od katoličke ugarske državne sile. Islam, bitno tolerantniji od srednjovjekovnog katolicizma, bogumilima se, svakako, činio kao pravo oslobođenje.²⁴

Još jedna nada Mlečana, tj. da će pomoću pobunjenih Albanaca barem omesti zamah osmanske ekspanzije, također je bila osuđena na propast jer su Osmanlije poslije smrti Skenderbega (1468) svladale ustanike koji su ostali bez vode. Albanci

²¹ Vojvoda, naslov regenta u kršćanskim vazalnim kneževinama. Naslov je slavenskog podrijetla i izvorno označava vođu vojske.

²² Vlad je zbog svojih zvjerstava prozvan *Tepeğ* (što znači nabijač na kolac) ili *Drakul* (davo); od tog vojvode – "krvopije" potječe zloglasni lik vampira Drakule u trivijalnoj literaturi.

²³ Ovdje se ne možemo baviti time koliko je opravdano govoriti o *bogumilstvu* u Bosni. Za taj problem u novije vrijeme usp.: Franjo Šanjek, *Les "chrétiens bosniaques" et le mouvement cathare au Moyen Âge*, u *Revue de l'histoire des religions*, CLXXXII/1, Paris, 1971, str. 131-181.

²⁴ Ovdje valja podsjetiti na to da su Bošnjaci i nakon prihvatanja islama ustrajali na provođenju kupljenja dječaka u Bosni. To bi se moglo povezati s činjenicom da je bosansko planinsko stanovništvo bilo vrlo siromašno.

su kao drugi narod u Evropi prihvatili islam da spasu što se spasiti dade; oni će zajedno s Bošnjacima imati ulogu islamske predstraže na Balkanu.

Dvije godine potom morala je Venecija ispaštati zbog toga što je nastupala kao pokretač protuosmanskih koalicija.²⁵ Osmanska je egejska flota s otokom Negroponte²⁵ pomorskoj sili oduzela važno uporište.

Sada su Osmanlije, svakako, morale voditi rat na dvije fronte. Kad je umro djelotvorni emir Ibrahim, izbili su u kneževini Karaman sukobi zbog nasljedstva. Mehmet II. je iskoristio nesigurnu situaciju da se 1466. g. riješi tog suparnika. No ovaj put se više nije zadovoljio time da karamansku zemlju učini vazalnom državom. Kratkim je potezom pretvorio zemlju u *vilayet*, tj. veliku pokrajinu. Jedan je karamanski princ ipak uspio prebjeći Uzun Hasanu i od njega isposlovati pomoć protiv Osmanlija.

Ako je dotada težište osmanskih aktivnosti pretežno bilo u jugoistočnoj Evropi i zapadnoj Anadoliji, otada se državni vrh u Carigradu bio prisiljen obazirati na istočnu Anadoliju, gdje je u međuvremenu turkmenski plemenski savez osnovao državu pod imenom Bijeli Ovan (*Akkoyunlu*²⁶), jer je time nastala potencijalna opasnost.

Ta je državna tvorevina formirana u vrijeme nereda koji su u tridesetim godinama 14. st. uzrokovali raspad mogolskog carstva Ilhana u Iranu.²⁷ Istodobno se na zapadu nekadašnjega carstva Ilhana pojavio turkmenski plemenski savez nazvan Crni Ovan (*Karakoyunlu*), čija su nomadska plemena od sedamdesetih godina 14. st. napasala svoja stada između Mosula u sjevernom Iraku i jezera Vana u istočnoj Anadoliji. Zapadno odatle nomadski su živjela plemena sunitskoga Bijelog Ovna. Njihovo je središte bilo u Diyarbekiru (današnjem Diyarbakiru). Isprva je veću političku težinu imao inače šiitski Crni Ovan. On je početkom 15. st. uspio zaposjesti Azerbajdžan, s glavnim gradom Tebrizom, pošto se raspalo Timurovo carstvo.

Istom je pod vodstvom *Uzuna Hasana*, tj. Dugog Hasana (1453-1478), plemenski savez Bijelog Ovna postao dominantan. Godine 1467. uspio je uništiti svoga protivnika,²⁸ tako da se ta državna tvorevina posve raspala.²⁹ No time se Uzun Hasan sukobio s timuridskim vladarom Abu Saidom³⁰, gospodarom Transoksanijske, istočnoperzijske pokrajine Horasana i Afganistana, koji se smatrao vrhovnim gospodarom Crnog Ovna. Abu Said je 1468. krenuo u pohod protiv Uzuna Hasana, ali ga je ovaj potukao. Sada je Uzun Hasan mogao premjestiti svoju prijestolnicu u Tebriz, tadašnji perzijski glavni grad, te se proglasiti vladarem Perzije. Nije to učinio s nepravom jer je on – premda je pri tome mogla biti posrijedi samo vrlo labava državna tvorba – zavladao je ne samo područjem od istočne Anadolije do

²⁵ Otok Eubeja, istočno od Atene.

²⁶ Ovdje je riječ ili o nekoj staroturškoj totemskoj životinji ili o nekoj pasmini ovaca koju su uzgajali ti Turkmene. Državna se tvorevina u znanstvenoj literaturi označava i kao Bijela Horda.

²⁷ Smrću posljednjeg vladara Ilhana Abu Saida 1335. g.

²⁸ Tada je izgubio život čak i sposobni vladar *Karakoyunlu* Cahan Šah.

²⁹ Na pustolovni način prešao je jedan ogranak vladajuće kuće Crnog Ovna u Indiju, gdje je zatim osnovao dinastiju *Kutb-šahova* u Golkondi (na Dekkanu).

³⁰ Ne valja miješati s upravo spomenutim istoimenim vladarom Ilhana. Ovaj je Abu Said bio Timurov praukun.

Sirije nego i južnim i zapadnim dijelom Perzije te s oba Iraka³¹, zajedno s prijestolnicom Bagdadom.

Mehmetu Osvajaču nije se dopadalo oblikovanje velike sile na istočnoj granici njegova carstva. Tome treba pridodati i to da je odnos među dvjema silama nakon uništenja Trapezuntskog Carstva bio vrlo napet: naime, supruga Uzuna Hasana bila je trapezuntska princeza. Povod oružanog sukoba bila je spremnost Uzuna Hasana da pomogne Karamanima kada su se oni htjeli osloboditi osmanskoga jarma.

Naravno, iznutra slabo povezano turkmenско carstvo Bijelog Ovna, koje su vodili nomadi, u privrednom je i u svakom organizacijskom pogledu bilo na mnogo nižem razvojnem stupnju od osmanske države. Ono je doživjelo prenapli uspon političke moći i iznutra nije bilo ni učvršćeno ni dovoljno centralizirano. Tako gledano, njegov teški poraz 1473. uopće ne začuđuje. Kad je Uzun Hasan nepunih pola desetljeća zatim umro (1478), njegova se država raspala, a države-nasljednice je u prvim godinama 16. st. zauzeo Safavid Sah Ismail I. No Anadoliju su gotovo cijelu – uključivši Malu Armeniju – zaposjele Osmanlije; samo je još emirat Zulkadr³² mogao neko vrijeme izmicati osmanskome utjecaju jer je bio pod mamelučkim vrhovništvom.

Od članova antiosmanske koalicije preostao je još samo Krimski Hanat, dio nekadašnjega mongolskog carstva Zlatne Horde. Ona je poslije Čingiz-hanove smrti naslijedila zapadne krajeve mongolskoga imperija. Njezina je država obuhvaćala najveći dio današnje evropske Rusije i jugozapadnog Sibiru. Kada je moć Zlatne Horde sredinom 15. st. bila definitivno slomljena, nastalo je više udionih država, koje će još imati neku ulogu u osmanskoj povijesti. Osim hanata tzv. Velike Horde, s gradom Sarajem na donjoj Volgi kao središtem, nastala su još tri samostalna hanata: Krim, Kazan i Astrahan. Krimski Hanat, koji je obuhvaćao ne samo Krim nego se pružao i preko prostranih područja današnje Ukrajine, našao se tri desetljeća nakon svoga postanka (1441) zapleten u dinastičke borbe, što je 1478. g. dalo priliku osmanskome sultanu da hana Mengli Giraya³³ podvrgne svojoj vlasti. Taj će vazalski odnos potrajati oko tri stoljeća, sve do druge polovice 18. st. Južni je obalni pojas poluotoka oko Kafke (današnje Feodosije), dotada u posjedu Genove, bio neposredno uključen u carstvo Osmanlija. Uklapanje Krima u područje osmanske moći bilo je – zanemarivši značenje za povijesni razvitak u istočnoj Evropi – važno zato što je krimsko-tatarska konjica, koju je u cijeloj Evropi bio zastrašujući glas, od 16. st. djelovala u sklopu cjelokupne osmanske vojske.

Venecija, koja je ostala sama, sada više nije mogla dalje voditi rat s Osmanlijama, koji se odugovlačio desetljeće i pol. Markova Republika je 1479. g. s Visokom Portom sklopila mir kojim je, osim ustupanja područja u Albaniji i na Peloponezu, morala pristati na plaćanje ratne odštete i danka. Zauzvrat je dobila pravo na slobodnu trgovinu na osmanskome državnom teritoriju, poput suparnika Dubrovnika i Firenze, koji su takve povlastice dobili od Osmanlija za njihova dugog rata s Venecijom.

Ostalim vojnim akcijama koje je poduzimao Mehmet II. nije bio dosuđen uspjeh. Otok Rhodos, u neposrednoj blizini jugoistočne Anadolije, značio je trajnu opasnost za sigurnost osmanske države jer je bio u posjedu moćnog reda ivano-

³¹ Tzv. arapski Irak i tzv. perzijski Irak, blizu Hamadana i Isfahana, istočno od gorja Zagrosa.

³² Prvobitno *Dulgadir*, oko Maraša u jugoistočnoj Anadoliji.

³³ Giray je ime vladajuće dinastije na Krimu, koje su krimski Tatari izgovarali *Gerāy*.

vaca³⁴ i dobro utvrđen. Vojna operacija protiv otoka u godini 1480. propala je zbog obrambene snage vitezova-redovnika. Sultan je morao prihvatiti poraz i od Ugara. Armija plaćenika kralja Matijaša Korvina, koja je ulijevala strah, od početka devedesetih godina zvana "Crna vojska", uspjela je pod komandom čuvenog vojskovođe Pavla Kinizsija, zvanog "pobjednik Turaka", odbiti manje osmanske prodore. Naime, od poraza kraj Beograda 1456. g. Mehmet II. više nije snovao poduzimati velike navale protiv moćne ugarske države. Time se može objasniti što se mađarski kralj sve više posvećivao evropskoj politici te što mu je osvajanje istoka Srednje Evrope postalo mnogo važnije od sna njegova oca Jánosa Hunyadija da potisne Osmanlije iz Evrope.³⁵

U početku se činilo da više uspjeha obećava vojni pohod na južnu Italiju. Poslije zauzeća Carigrada sultan je prenio političku metaforu o "Zlatnoj jabuci" na Rim, želeći osvojiti i taj grad. Isprva su Osmanlije zaista uspjele zadobiti Otranto u južnoj Italiji, kao mostobran. No taj početni uspjeh oni nisu mogli dalje razviti jer je 1481. g. Mehmet preminuo u pedesetprvoj godini.

S Osvajačem je nestala nesumnjivo najvažnija vladarska figura osmanske povijesti. Takvo se vrednovanje njegove osobe ne osniva samo na osvajanjima, iako je osmanski teritorij pod njegovim sultanatom povećan za 40 posto. U trenutku smrti Mehmeta II. iznosila je površina neposrednoga državnog područja 850 000 km², što odgovara veličini Francuske, SR Njemačke i država Beneluksa zajedno. Teritorijalni gubitak nastao Timurovom provalom ne samo što je bio nadoknađen već je i država Osmanlija bila veća nego ikada prije.³⁶ Zajedno s vazalnim državama, prije svega s također prostranim Krimskim Hanatom, osmanska je država tada u teritorijalnom pogledu bila zaista imponantna.

Za visoku su ocjenu Mehmeta II. mjerodavne mjere kojima je iz temelja promijenio unutrašnju strukturu svoje države. Već je spomenuto da je Mehmet II. želeći jačati centralnu vlast, podupirao dostojanstvenike bez posjeda, koji su proizašli iz danka u krvi i bili od njega posve zavisni, te im osiguravao uzdržavanje izdašno im dajući opozive nadarbina. No kako je količina raspoloživog zemljišta bila ograničena, sultan se, očito, smatrao prisiljenim povećati je osvajanjima.

Druga metoda kojom se Mehmet II. poslužio za stjecanje zemlje bila je određena "agrarne reforme": najprije je ukupno raspoloživo zemljište konfiscirano. Prije te agrarne reforme mjerodavne su bile tri imovinske kategorije: privatni posjed (*mülk*), posjed zadužbina (*vakf*, mn. *evkaf*) i državni posjed (*arz-i miri*).

1. U slučaju zemljišta koje je bilo *mülk* imao je posjednik neograničeno pravo raspolaganja. Najveći dio *mülkova* bio je u Anadoliji.

2. Prostrane zemljišne površine pripadale su vjerski motiviranim, tzv. pobožnim zadužbinama, pa su tako bile, nasljednopravno gledano, *manus mortus* (mrtva ruka), dakle nisu se smjele podijeliti kao nasljedstvo niti otuditi. Prvobitna je namjena tzv. pobožnih zadužbina, koje još i sada postoje u islamskim zemljama, bila opća dobrobit (vjerska, opskrba, kulturna dobrobit). Utemeljitelj se odricao prava raspolaganja određenim dobrima što donose dobit (dakle ne samo zemljom,

³⁴ Katolički vitezki red (hospitalci), osnovan u 11. st. u Svetoj zemlji, koji je 1310-1522. posjedovao Rhodos. Pošto su Osmanlije osvojile otok, ivanovci su prenijeli svoje glavno sjedište na Maltu, odakle potječe naziv kasnijega katoličkog ogranka reda malteški vitezovi (maltežani).

³⁵ Njegov je porast moći, kao i propali pokušaj da se domogne njemačko-rinske krune, imao ipak, kako se gdje tjeri, poslužiti osposobljavanjem vlastite vojne sile da bi državi Osmanlija zadao uništavajući udarac. U tome ga je omela iznenadna smrt 1490. g.

³⁶ Oko 20% veća nego što je bila prije bitke kraj Ankare.

nego i drugim nekretninama, poput česmi, mlinova, dućana itd.) a nalaze se u njegovu privatnom posjedu (*mülk*), te ih je predavao jednoj pravnoj osobi, upravo zadužbini. Uživaoce zadužbine odredio bi njezin utemeljitelj. Kako su zadužbine kao vjerskoupravno utemeljene ustanove, suprotno privatnom posjedu, bile manje izložene opasnosti od razvlašćivanja i k tomu oslobođene podavanja, pa su čak smjele utjerivati neke poreze, već se zarana pristupilo utemeljivanju zadužbina ne samo u dobrotvorne svrhe nego i radi zbrinjavanja vlastitog potomstva. Naime, potomstvo je utemeljitelj određivao da bude korisnik zadužbine. Uz to se tako moglo zaobići šerijatsko nasljedno pravo, koje je predviđalo diobu nasljedstva, te spriječiti usitnjavanje zemljoposjeda.

3. Napokon, valja spomenuti zemlju koju je posjedovala sama država (*arz-i miri*). Postojale su dvije vrste državnog zemljišta: državne domene (*has-i hümayun*), odakle je sultanu pritekao novac za uzdržavanje dvora i za druge centralne državne izdatke, i nadarbinska zemlja (*timar*³⁷), koja se dijelila u vidu nadarbina. Kako je spomenuto, timarski se sustav osobito primjenjivao na Balkanu. Naime, bivši su kršćanski zemljoposjednici pri osmanskome osvojenju pobjegli,³⁸ tako da su se njihovi posjedi mogli pretvoriti u nadarbinsko zemljište.

U zamahu svoje reforme Mehmet je odredio da još samo intenzivno iskorištavaju zemljište, poput vinograda, vrta, odnosno kuće i zgrade koja služi obrtu (mlinovi, dućani, karavansaraji), smije ostati u privatnom posjedu ili kao zadužbina. Zemlja, primarno proizvodno sredstvo pretežno agrarnoga društva Osmanskog Carstva, prevedena je u državno vlasništvo. Najveći je dio podržavljenog zemljišta podijeljen u vidu uvijek opozivih nadarbina, umjesto plaće. Seljaštvo je bilo posve zadovoljno takvim općim uvođenjem timarskog sustava, i to zato što je bilo manje izloženo samovolji uživalaca nadarbina nego zemljovlasnika te zato što su im obveze podavanja bile manje i, prije svega, točnije utvrđene nego pod despotskim zemljovlasnicima.

Ideja te "agrarne reforme" nije potjecala osobno od sultana, nego ju je iznio posljednji Mehmetov veliki vezir Karamani Mehmet-paša, islamski teolog iz Konye.³⁹ No ta okolnostimalo ne smanjuje zasluge sultana Mehmeta. On je, naime, spoznao značenje takve mjere za učvršćenje države i proveo je u djelo konzekventno, silom svog autoriteta i moći.

Temeljitom promjenom zemljoposjedničkih odnosa završila je prva faza osmanskoga feudalizma. Nju je obilježavalo prevladavanje privatnog vlasništva nad zemljom, iako su istodobno sve veće značenje dobivale nadarbine. Sada je u državi Osmanlija potpuno proveden feudalizam nadarbina: taj novi stupanj, *timarski sustav* koji je postao općevažeći, stoljećima će obilježavati društveno-ekonomske odnose u državi Osmanlija. Novi su se posjedovni odnosi odrazili na mnogim područjima društvenog i državnog života. Činjenica što je sjedilaštvo nadvladalo nad nomadskim životom, koji je dominirao još u vrijeme Murata II,⁴⁰ mora se povezati s tim prestrukturiranjem zemljoposjedničkih odnosa.

³⁷ U ovom širem smislu ne smije se brkati s malom nadarbinom, također zvanom timar.

³⁸ U 15. st. još je bilo kršćanskih spahija. No oni su sve više prelazili na privilegiranu vjeru zbog prednosti koje je odsada nudila promjena vjere na islam pripadnicima povlaštenog sloja (primjerice, neka veća nadarbina).

³⁹ On je od 1477. do 1481. g. bio veliki vezir i pripadao je malobrojnim velikim vezirima koji nisu potjecali iz danka u krvi.

⁴⁰ Svakako, i do danas se u prostranim planinskim područjima održao nomadski i polunomadski način života.

Osim nadarbina, u osmanskome je nadarbinskom feudalizmu od vremena Mehmeta II. također važnu ulogu imalo davanje u zakup poreznih prihoda, tzv. porezni zakup (iltizam). Ustanova poreznog zakupa služila je podmirivanju potreba državnog aparata za gotovinom, prije svega za troškove stajace armije, uključivši plaće.

Doba vladavine Mehmeta II. odlikovalo se i daljom izgradnjom državne uprave, napose pravosuđa. U sklopu jakih tendencija centralizaciji, tj. poravnanju položaja dotada vrlo raznorodnih teritorija, Mehmet nije donio samo brojne profane zakone (*kanun*), obvezatne za cijelu državu, nego je kodificirao i mnoge već postojeće pojedinačne zakone. Time su oni postali primjenjivi za središnja i lokalna nadležstva. U to su vrijeme sastavljeni mnogi profani zakonici (*kanunname*) različita sadržaja.⁴¹

Sveopće uvođenje timarskoga sustava postavilo je pred osmansku državu vrlo težak zadatak i u upravno-tehničkom pogledu. Postalo je nužno utvrditi točne podatke o uživaocima nadarbina i visini prihoda ovih posljednjih. Nadalje, pokazalo se nužnim točno poznavanje mogućnosti privrede, napose zemljoradnje, kako bi se pri dodjeljivanju nadarbina omogućilo neometano odvijanje postupka. Zbog toga su se počeli sastavljati popisi za svaki sandžak, te za svako selo utvrđivati što poimence navedeni seljaci moraju dati na ime podavanja.

Sastavljanje i vođenje tih popisa zahtijevalo je poreznu upravu koja dobro funkcionira. I u drugim se područjima postepeno izgrađivala uprava, to više što su pisani upravni postupci općenito postajali sve važniji. S obzirom na veliko prostranstvo Osmanskoga Carstva više se nisu mogle usmeno izricati, odnosno poduzimati naredbe, ukazi, imenovanja, unapređenja itd. Da bi se uz mogli riješiti prispjeli pismeni zadaci, počeo se stoga izgrađivati sustav ureda, na čelo kojega je postavljen za predstojnika državni tajnik za vladarski monogram (*nişancı*).

Snažni porast moći i autoriteta vladara na privrednom i ukupnom unutrašnjem području odrazio se i u stilu vladavine te u protokolu. Sada je uklonjena stara gazijska tradicija prema kojoj je bilo koji podanik bez ustručavanja smio stupiti pred osmanskog vladara. Sultani su prestali osobno izricati pravdu, prenijevši tu dužnost, zajedno s predsjedanjem Divanu, na velikog vezira. Ipak, sultani su i dalje nadzirali sjednice državnog vijeća, promatrajući savjetovanja iza rešetke ili zavjese. Dotada razmjerno jednostavni oblici ophođenja ustupili su mjesto sofisticiranom dvorskom ceremonijalu po bizantskome uzoru.

Ovdje valja istaknuti da je Mehmet sa svojom vjerskom politikom – propisanom u šerijatu – bio potpuno na tragu tolerantne tradicije prethodnika i nasljednika. Nisu samo vjerski velikodostojnici kršćana (poput pravoslavnoga carigradskog patrijarha) i Židova dobili znatne povlastice. Nemuslimanske su vjerske zajednice imale čak pravo sudovanja kad su bili posrijedi njihovi vjernici. Položaj nemuslimanskih podanika (*zimmi*) nije bio gori, nego prije bolji od položaja kmetova u kršćanskim zemljama. Oni su neometano mogli provoditi svoje religiozne obrede i nisu morali udovoljavati većem broju obveza od pripadnika istih slojeva u srednjoj Evropi.

Novosti koje je Mehmet II. uveo nisu na svim područjima neometano funkcionirale. Prestrojavanje je bilo preveliko a da bi se u kratkom vremenu moglo izvesti bez komplikacija. Osobito je bilo teško namaknuti sredstva nužna za provođenje reforme. Zato se počeo kovati novac slabije vrijednosti i prisilno mijenjati za vredniji novac koji se nalazio u opticaju. Obezvređivanje novca izazvalo je opći porast

⁴¹ Jedan se bavi seljaštvom i njegovim dužnostima, drugi upravnom strukturom države Osmanlija, a treći različitim pitanjima privrede.

cijena, koji je uzrokovao smanjivanje realnog dohotka mnogih osmanskih podanika. Od inflacije su posebno trpjeli pripadnici plaćenih službi i trgovci koji su za svoju djelatnost primali plaću u gotovu. Timarnici i seljaci bili su manje pogođeni jer je u poljoprivredi još prevladavala naturalna renta.

Neke novosti, odnosno njihove posljedice, izazvale su određeno nezadovoljstvo različitih društvenih grupa (već je bilo govora o žrtvama inflacije). Njima valja pribrojiti zemljoposjednike koje su već prije pogodile mjere razvlašćivanja. K tomu pridolaze i oni koji su bili nezadovoljni tendencijom birokratiziranja i formaliziranja stila vladavine. I među derviškim je redovima postojao izraženi otklon spram novog razvitka; pa oni su bili čuvari gazijskih predaja koje su nestajale! Neraspoloženju derviša pridonijelo je i to što ih je pogodila konfiskacija zemlje; mnogi su posjedi zadužbina pali žrtvom reforme u agraru. Budući da su se Mehmetu pripisivale slobodnorne sklonosti,⁴² sasvim lako može biti istine u govorkanju da su ga otrovali heterodoksi derviši halvetije (1481). Isto se tako ne može posve isključiti nagađanje da je pri uklanjanju sultana odlučno sudjelovao njegov stariji sin princ Bayezit, potonji sultan Bayezit II. Dovoljno je poznata uska povezanost prinčeva upravo sa spomenutim derviškim redom. Bayezit se s pravom mogao bojati da će pri nasljeđivanju biti favoriziran, na njegovu štetu, Mehmetov mladi sin princ Cem, koji je bio miljenik ne samo svog oca nego i utjecajnoga velikog vezira Karamani Mehmet-paše. Uistinu bi spretni Cem mnogo bolje odgovarao novoj koncepciji države nego bigotni Bayezit.

3. OD SULTANATA DO HALIFATA

Radi osiguranja nasljedstva na prijestolju, princu Cemu je dodijeljeno važno mjesto namjesnika Karamana, sa sjedištem u Konyi. Stariji se Bayezit morao zadovoljiti manje važnim i od glavnoga grada vrlo udaljenim namjesništvom Amasye, na sjeveru centralne Anadolije. Dakle, Cemove su šanse da u danom trenutku prvi osvane u Istanbulu, i tako za sebe osigura sultanat, bile mnogo povoljnije. Kad je sultan umro, veliki je vezir Karamani Mehmet-paša najprije prikrivao njegovu smrt u prijestolnici te poslao – istodobno s viješću za Bayezita – tajnoga glasnika Cemu. U tajnoj ga je poruci poticao da pohita u Istanbul. No Bayezitove su pristaše uhvatile pismo za Cema. Kad su janičari saznali za dvostruku igru velikog vezira, pobunili su se i smaknuli tog velikodostojnika. Nije sasvim jasno jesu li se janičari kao elita, koja se postepeno razvila u državu u državi, zauzeli za Bayezita zato što je, po njihovu shvaćanju, kao stariji tražio prijestolje, ili pak zato što su više voljeli vladarsku ličnost koja se smatra slabom nego jaku. Kako bilo da bilo, s njihovom je pomoću Bayezit II (1481-1512) mogao zasjesti na osmansko prijestolje.

Prvi je potez novoga sultana bilo djelomično poništenje agrarne reforme njegova oca: konfiscirano je zemljište vratio derviškim redovima. Taj je čin jasno odražavao usku povezanost sultana s derviškim redovima, osobito s redom halvetija⁴³. Stoga nije čudno što je Bayezit dobio nadimak *Veli*, tj. Sveti. Ipak, Bayezit nije mogao sasvim uništiti Mehmetovo veliko djelo reforme. On je, doduše, i dio

⁴² Osim s ulemom, on se često družio s grčkim i humanističkim učenjacima. Uz to, gorljivim je vjernicima bilo trn u oku što je dao slikati freske, pa čak i vlastiti portret.

⁴³ Nazvan prema osnivaču reda Omaru Halvetiju, koji je pripadao najužem krugu šejha Safija, osnivača reda safavi.

konfisciranoga mülkavnog zemljišta vratio zemljoposjednicima, no većina je parcela ipak ostala u državnom posjedu. U Osmanskom Carstvu privatno je vlasništvo nad zemljom sljedećih stoljeća općenito bilo razmjerno malo zastupljeno.

Sada su anadolski veleposjednici, veoma razočarani u svojim iščekivanjima, Bayezitu okrenuli leđa i udružili se s Cemom. Očito namjeravajući podijeliti Osmansko Carstvo, mladi se princ dao ustoličiti u Bursi krajem svibnja 1481. g. Stariji se brat suprotstavio i nanio uništavajući poraz Cem, koji se sa svojim neredovitim trupama nije mogao oduprijeti vojnoj sili sultana, prije svega jančarima. Cem je potražio pribježište kod Mameluka. Nešto kasnije (1482) pokušao je s njihovom pomoću još jedanput doći do uporišta u Anadoliji. Ni tada nije uspio, na što je zauvijek napustio Osmansko Carstvo.⁴⁴

Bayezitova vladavina, koja je trajala više od trideset godina, nije ni u vanjskopolićkom ni u unutrašnjopolitićkom pogledu bila spektakularna. Naglo širenje državnoga područja, karakteristićno za dotadašnji tok osmanske povijesti, nije se nastavilo. Dobici teritorija su neznatni, poput pripojenja Hercegovine (1483) i zauzeća dviju važnih luka, Kilije i Akkermāna, na sjeverozapadnoj obali Crnoga mora. Osvajanje tih gradova, uostalom s tatarskom pomoć, bilo je nužno kako bi se sprijećio pokušaj Poljske da stekne uporište u tim krajevima. Još je jedan poljski pohod (1497-1499), radi zauzeća Moldavske, propao zbog osmanskog otpora. Tako je propao poljski san o vladavini nad Moldavskom.⁴⁵

Između dvije ratne akcije protiv Poljske zbio se dugotrajni sukob Osmanlija s mamlučkim Egiptom (1485-1491). Casus belli tog rata bila je, doduše, činjenica što su Mameluci princu Cem pri bijegu pružili utočište pošto ga je Bayezit II. prvi put porazio 1481. g. te mu čak pomogli da iznova provali na područje osmanske države. No zapravo je posrijedi bila prevlast u istoćnoj Anadoliji. Pobijedili su Mameluci: ne samo što su uspjeli zadržati kontrolu nad emiratom Zulkadr, nego su Osmanlijama još i oduzeli manja područja.

Za Osmanlije je nešto uspješniji bio pomorski rat protiv Venecije (1499-1502), kojemu je cilj bio zaokružeuje područja osmanske hegemonije na poluotoku Moreji, antićkom Peloponezu. Već dugo vremena prije otpoćinjanja rata bila je izgraćena bojno sposobna osmanska mornarica, koja je odmah na poćetku (krajem kolovoza 1499) uspjela zauzeti Mletaćku bazu Lepanto⁴⁶ u Korintskom zaljevu. Osmanlije su se, međutim, morale zadovoljiti samo malim teritorijalnim doćbicima na Peloponezu jer je na papu pritisak 1501. g. Ugarska stupila u rat na strani Venecije, a Osmanlije nisu smatrale pogodnim ratovanje na dvije fronte.⁴⁷

Vladavina Bayezita II. sasvim jasno pokazuje kakvu je ulogu sultan tada zadoćbio u osmanskom državnom sklopu. Sva se punoća moći države usredotoćila u njegovoj osobi. Njegova je rijeć bila zakon, koji podanici nisu smjeli dovoditi u pitanje. Iako vladar sa svojim savjetodavcima nije donosio odluke bespogodno, ipak

⁴⁴ Cem je najprije otišao ivanovcima na Rhodos, zatim u Francusku, a na kraju papi (Inocentu VII), koji je spremno prihvatio bjegunca, ne samo zato što je Bayezit II. za svoga brata u Rimu plaćao hranarinu nego i stoga da u danom trenu uzimogne ucijenjivati sultana. Kada je Karlo VIII, francuski kralj 1494. g. provalio u Italiju, Cem je postao podloćzan njemu. Nestala je nada za povratak u domovinu; Cem je mro 1495. g. u Italiji. Prema govorkanjima, dao ga je otrovati papa Aleksandar VI. Borgia na nagovor Bayezita II.

⁴⁵ Taj je rat izazvao sukob između Hanata Krima i Velike Horde, koja se udružila s Poljskom. U toku tih borbi Velika Horda nestala je s politićke pozornice.

⁴⁶ Turski luebaht, danas grćki grad Navpaktos. Ondje se nepuno stoljeće kasnije (1571) zbila ćuvena pomorska bitka kraj Lepanta.

⁴⁷ S Venecijom je mir sklopljen 14. prosinca 1502, a s Ugarskom 22. veljaće 1503.

je on sam naposljetku određivao smjernice politike. Bayezitova silna osobna moć nije nimalo zaostajala za moći njegova oca ili Selima I, njegova sina i nasljednika. Na raspolaganju mu je bio cijeli državni aparat i isti resursi kao i Mehmetu II. Ako je Bayezit i provodio bitno pasivnu vanjsku politiku, te se odrekao osvajanja usporedivih s onima njegovih prethodnika, to nije zavisilo od vanjskih okolnosti, nego samo od osobe sultana. Njegovoj je miroljubivoj naravi više odgovaralo da čuva ono što posjeduje nego da to proširuje. Da bi odbio moguće neprijateljske napade, držao je armiju spremnom; ona je bila uvelike opremljena vatrenim oružjem. Osim toga, Bayezit je u vlastitoj državi i u inozemstvu, osobito u evropskim zemljama, s kojima je inače održavao diplomatske odnose, uzdržavao veliku špijunsku mrežu⁴⁸. Dugotrajne su godine mira omogućile zamašnu graditeljsku djelatnost, prije svega u prijestolnicama Istanbulu, Jedrenu i Bursi.⁴⁹ Također se unapređivala izgradnja cestovnih komunikacija.⁵⁰

25 od
Murata 2
potpisao

U unutrašnjopolitičkom pogledu glavni su naponi Bayezita II. na početku vladavine bili usmjereni na uklanjanje nezadovoljstva koje se širilo potkraj vladavine Mehmeta II. Tako je – kako je spomenuto – djelomično vraćeno konfiscirano zemljište, iznova je pušten u promet novac s većim iznosom plemenite kovine i tako zaustavljena inflacija. Ako je ta mjera i bila korisna za privredni život, škodila je državnoj blagajni. Napose je nedostajalo novca za izvanredne slučajeve, primjerice za vođenje rata. Zato je 1501. g., prema odluci Carskog divana, uveden izvanredni porez (*avariz*⁵¹), koji se, protivno normalnim, šerijatski utvrđenim vrstama poreza, ubirao ne samo od određenog kruga osoba nego od svih podanika.

Dakako, takva je politika izvanrednih nameta vodila obnovljenom nezadovoljstvu, ovaj put stanovništva srednje i istočne Anadolije, koje se pretežno sastojalo od turkmenskih nomadskih plemena. Dotada oni nisu plaćali nikakvih poreza. Već zbog vjerskih razloga postojala je napetost između tog dijela stanovništva i osmanske vrhovne vlasti. Turkmenska plemena nisu, naime, priznavala državnu vjeru, sunitsko pravovjerje, nego su zastupala militantno-ekstremističku sektu koja je pripadala šii'tstvu Dvanaestorice. Prema crvenim kapama koje su nosili članovi sekte nazvani su "crvenoglavi" (*kizilbaş*). Sekta se razvila oko reda safavi (*Safawi*), nazvanoga prema osnivaču šejhu Safiju⁵²; glavno područje na kojemu se red proširio bio je Azerbajdžan.⁵³ Kad je propao Bijeli Ovan, mladi se Ismail, poglavar reda, dokopao i svjetovne vlasti i 1501. se uzvisio do položaja iranskoga šaha. Anadoljski kizilbaše, zapravo osmanski podanici, ponadali su se da će ih spasiti taj novi moćnik. Kako se u prvom desetljeću 16. st. njihov položaj osobito pogoršao zbog prirodnih katastrofa, bili su to više spremni vidjeti u Ismailu očekivanoga Mahdija (Mesiju), te su ga stali štovati kao božanstvo.

Tako je nastala čudnovata situacija da je upravo Bayezit, koji je bio najtješnje vezan uz derviške redove, napose halvetijske, morao istupiti protiv drugog reda. K

⁴⁸ Ta je špijunska mreža postojala, vjerojatno, od vremena Murata II.

⁴⁹ Premda je sultan preselio svoje glavno sjedište u Carigrad, Edirne i Bursa su se i dalje smatrale glavnim gradovima Osmanskoga Carstva.

⁵⁰ Leonardo da Vinci je sultanu čak predočio plan mosta preko Zlatnog roga.

⁵¹ Arapska posuđenica sa stručnim značenjem nepredviđenih zgoda. Prema navodu osmanskog autora iz 17. st., glasovitoga Hacı Kalfa, navodno je već Mehmet Osvajač primijenio zamisao toga novog poreza u ratu protiv Venecije 1462.

⁵² Šejh Safi, punim imenom Safiuddin Ishak (1252-1334), bio je pravovjerni musliman, dakle još nije bio šii't.

⁵³ Središte reda safavi bio je Ardabil, istočno od Tebriza.

tomu je halvetijski red bio u bliskom srodstvu sa safavidskim redom. No državni je razlog imao prednost pred vjerskim uvjerenjem. Valjalo je spriječiti da se srednja i istočna Anadolija odmetnu i obrate novom perzijskom šahu. Uskoro pošto je Ismail osvojio vlast počeo je progon kizilbaša, pri čemu su mnogi anadolski "crvenoglavci" preseljeni na Peloponez. Ujedno je kizilbašama zabranjeno da odlaze u Perziju Ismailu. U borbi protiv krivovjerja kizilbaša učvršćen je položaj ortodoksije: službe vjerskog i pravosudnog značaja zaposjedali su još samo sunitski teolozi (ulema). Tako ne začuđuje što su te teške odmazde, vezane uz nepoštedno utjerivanje novouvedenih izvanrednih poreza (*avarız*), izazvale žestok ustanak kizilbaša – ustanak *Şahkulu* 1511. g. u okolici Antale, nazvan prema predvodniku *Şahkuluju*, čije ime znači šahov rob (tj. Ismailov). Osmanski je državni aparat stajalo muke da nadvlada bunu.

Posljednjih godina svoje vladavine povukao se bolehljivi stari Bayezit II. od vladarskih poslova, dok su njegovi sinovi Ahmet, Korkut i Selim zapodjeli ogorčen spor zbog nasljedstva. Bayezitu je napokon preostalo samo to da 1512. odstupi u korist sina Selima, miljenika janičara. Novi je sultan reagirao na svoj način, tako što je, vjerojatno, nešto kasnije dao otrovati svog oca.

Sa Selimom I. opet je došao na vlast sultan koji je nastavio ekspanzionističku tradiciju svojih prethodnika. Premda je njegova vladavina potrajala samo osam godina (1512-1520), bila je iznimno važna za konsolidiranje osmanske pozicije svjetske sile.

Pri Selimovu stupanju na prijestolje državno je jedinstvo Osmanskoga Carstva bilo ponovo ugroženo. Njegova su braća pokušala prigrabiti vlast. Jedan od njih, vrlo uljuden i općenito pomirljivi Ahmet, uspio je s ostacima stare feudalne turkmenske aristokracije zauzeti Konyu i tako praktički zagospodariti Anadolijom. Opet je zaprijetila opasnost i od pokreta kizilbaša u istočnoj Anadoliji, jer ona još nije uklonjena gušenjem ustanka *Şahkuli*. Situacija je postala osobito nesigurnom kada je princ Murat, sultanov nećak⁵⁴, stao na čelo maloazijskih kizilbaša. U međuvremenu su "crvenoglavci" u istočnoj Anadoliji stekli toliku moć da je u njihovom središtu Amasyi čak kadija morao nositi crvenu kapu reda safavi.

Selim je mogao izaći na kraj s pogibeljnim pojavama rasula ne samo zahvaljujući brutalnoj vojničkoj naravi – od koje se izvodi njegov nadimak Strogi (*Yavuz*) – nego mnogo više čvrstom, centraliziranom državnom aparatu koji mu je bio na raspolaganju. Razlika između Osmanskoga Carstva 16. st. i zasnivanja država evroazijskih konjaničkih nomada – poput carstava Huna, Čingiz-hana, Timura i Bijelog Ovna – sastojala se upravo u tome što su posljednja uvelike zavisila od ličnosti snažnog vladara i nisu raspolagala izgrađenim državnim aparatom. Zbog toga su se tvorevine moći nomada nakon smrti snažnih vladarskih ličnosti ubrzo raspadale.

Selim je uvijek iznova uspijevao svladati opasnosti koje su prijetile s raznih strana. Pobunjeni se kizilbaše, unatoč potpori šaha Ismaila, nisu mogli dugo održati; ni princu Muratu nije preostalo drugo doli da utekne Ismailu. Selimov je brat Ahmet, koji se uvijek distancirao od safavida, također bio pobijeđen i nakon zarobljavanja udavljen. Ista je sudbina zadesila drugog brata Korkuta; k tomu je Selim dao pogubiti sve nećake koji su mu bili na dohvat, pa čak i četvoricu vlastitih sinova. Tako je prema zakoniku Mehmeta Osvajača nasljedstvo imalo biti osigurano sinu miljeniku Süleymanu.

⁵⁴ Ahmetov sin, koji je i sam bio žestok protivnik kizilbaša.

Tek što je Selim zadobio moć nad cijelim Carstvom, stao se obračunavati s kizilbašama. Pri tome treba pojasniti da nikako nije bio posrijedi opći progon šiita. Udar "crvenoglavce" nije tako jako pogodio zbog njihova heterodoksnoga vjerskog shvaćanja, nego zato što su kao predstraža šaha Ismaila unutar granica Carstva značili trajnu opasnost za osmansku moć u Anadoliji. Kizilbaše su najprije bili primorani dopustiti da ih popišu. Tada su kizilbaše – kojih je bilo, možda, četrdeset tisuća⁵⁵ – zbog hereze djelomično pozatvarali, a djelomično pogubili.

Progon kizilbaša velikih razmjera, čime su imala biti rasterećena leđa osmanskoj armiji, otvorio je Selimu put prema izravnom oružanom sukobu s perzijskim šahom. Osmanska je vojska, ukupne jačine 140 000 ljudi, mogla u proljeće 1514. g. prodrijeti duboko na područje kojim je on gospodario u istočnoj Anadoliji a da nije naišla na otpor. Kako bi poštedio svoju armiju, šah Ismail je izbjegavao bitku na otvorenom polju i služio se strategijom "spaljene zemlje". Ismail se našao prisiljenim na tu mjeru već zato što je država Safavida⁵⁶ morala voditi rat na dvije fronte: osmanlijskoj prijetnji na zapadu pridružio se nakon 1510. g. na sjeveroistoku sukob s Uzbecima⁵⁷. Kamo god bi prodrla osmanska vojska, nije nalazila ni stanovništva ni namirnice, naselja i obradivo zemljište bijahu porušeni i opustošeni. Unatoč velikim teritorijalnim dobicima, poput zauzeća gradova Erzincana i Erzuruma koji su tada pripadali području moći Safavida, postojala je prijetnja da se pothvat pretvori u poraz. I janičari su bili veoma nezadovoljni zbog teškoća u opskrbi i nemogućnosti stjecanja plijena. Njihovo se nezadovoljstvo prometnulo u otvorenu pobunu, vjerojatno i zato što su neraspoloženje janičara raspirili utjecajni dervisi *bektašije*, koji su se u svojim vjerskim predodžbama djelomice slagali s predodžbama *safavidskog* reda. Kada su janičari smireni⁵⁸, sultan je najzad uspio izazvati safavidsku vojsku na odlučni boj.

Armen 1514

U bitki na otvorenom polju, koja se zbila u kolovozu 1514. g. kraj *Caldirana*, sjeveroistočno od jezera Vana, pokazalo se koliko je pravilna bila Ismailova prvobitna strategija izmicanja. Unatoč fanatičnoj hrabrosti, safavidske čete nisu bile dorasle izvanredno uvježbanoj, brojčano i tehnički premoćnoj osmanskoj armiji. Samu je okolnost što osmanski vladar nije posve mogao iskoristiti pobjedu spriječila raspad safavidske države nakon Ismailova teškog poraza. Tebriz, glavni grad safavidske države, bio je, doduše, privremeno zaposjednut, a najbolji obrtnici grada preseljeni u Istanbul.⁵⁹ Zbog predstojeće, u alpskom pejzažu Armenije vrlo oštre zime, sultan ipak nije mogao pomišljati na proganjanje potučenog neprijatelja, preostalo mu je samo da se sa svojom umornom vojskom povuče iz neprijateljske zemlje. Svakako, sada je bilo sigurno da safavidska Perzija ubuduće više neće ozbiljno ugroziti Anadoliju. Osim toga, 1514-1516. g. pripojena su Osmanskom Carstvu prostrana kurdska područja u istočnoj Anadoliji oko Diyarbekira, Mardina i Bitlisa te mamelučka vazalna kneževina Zulkadr.

⁵⁵ Brojčani navod četrdeset tisuća ne valja shvatiti doslovno. On u islamskom svijetu znači, kako je spomenuto, samo vrlo mnogo.

⁵⁶ Ime *Safavidi* je u znanstvenoj literaturi uobičajeno za dinastiju koja potječe od šejha Safija, a uz to je dio imena države koju je osnovao Ismail.

⁵⁷ Osmanski se državni vrh čak povezao s Uzbecima kako bi zajednički istupili protiv šiitskog neprijatelja.

⁵⁸ U suprotnosti s dotadašnjim običajem, sultan je u povodu toga prvi put za janičare imenovao zapovjednika (*aga*) koji nije bio odgojen u odredu, nego u dvorskoj školi. Svrha je te mjere bila omogućavanje neograničenog utjecaja državnoga vrha na janičare.

⁵⁹ Oni su tvorili temelj kasnije glasovitog istanbulskog zanatstva.

Ako su se janizari, koji su bili veoma rezervirani prema oružanim sukobima s ipak islamskim Safavidima, potajno nadali da će sljedeći pohod biti usmjeren protiv Evrope, razočarali su se. Jer prema Selimovu osvajачkom planu sada je na redu bila mamelućka država. Uklanjanjem te državne tvorbe, tada vodeće u svijetu islama, želio je častoljubivi sultan, s objavljenim ciljem da postane samodržac svijeta, najprije osigurati rang najvažnijega islamskog vladara.

Carstvo Mameluka nastalo je u prvoj polovici 13. st. Ono je naslijedilo nekada moćno carstvo Ajubida, koje se raspadalo, a njegovo se područje protezalo od sjeverne Mezopotamije do Egipta. Ajubidi su vojsku regrutirali uglavnom iz redova kupljenih robova-vojnika, pretežno tursko-kavkaskog porijekla. Ti su se robovi-vojnici (nazvani *mamluk*, što znači posjedovani) sve više razvijali u neovisnu soldatesku, kojoj nije bilo teško pri raspadu ajubidske države 1250. g. prigrabiti vlast. Samo je mamelućko carstvo bilo izborna kneževina, čijega bi pojedinog vladara na prijestolje podizali moćni mamelućki emiri.

Mameluci su se u sukobu između Osmanlija i Safavida držali neutralno, iako ih je Selim uvelike oneraspoložio osvajanjem kneževine Zulkadr, njihove vazalne države. Ipak su odbili savez što su im ga ponudili Safavidi jer su pravilno procijenili ekspanzivnu moć te mlade državne tvorbe, a smetala im je i pripadnost Safavida ekstremnoj šii. No Selim nije nagradio taj stav koji je pogodio Osmanlijama. On je i protiv Mameluka poduzeo vojni pohod i pobijedio ih kod Mardž-Dabika u sjevernoj Siriji. Kad su Mameluci odbili ponudu da postanu vazali pobjednika, osmanska je vojska krenula na jug i dalje kroz sinajsku pustinju do Egipta. U siječnju 1517. g. pred vratima Kaira, kraj sela Itajdanija, zbila se odlučna bitka protiv posljednje mamelućke vojske. Tuman Bay, posljednji mamelućki sultan, završio je na mjestalima. Sveti gradovi islama Mekka i Medina, dotada pod vrhovnom vlašću Mameluka, ubrzo su priznali novoga gospodara u zemlji Nila za novog zaštitnika. Selim je dao dovesti u Istanbul marionetskog abasidskog halifa, koji je stolovao u Kairu pošto su Mongoli osvojili Bagdad (1258). Ondje je posljednji abasidski halif, iako lišen sve svjetovne moći, uskoro potom čast halifa prenio na osmanskoga vladara. Selimovi su se nasljednici, svakako, sjetili te časti istom mnogo kasnije.

Pripajanjem istočne Anadolije i mamelućkog carstva teritorij je osmanske države bitno porastao.⁶⁰ S posjedom plodnih područja Sirije, Libanona, Palestine i doline Nila naglo su povišeni državni prihodi u Carstvu, što je omogućilo uvršćenje i dalju izgradnju državnog aparata.

Ipak, skupi vojni pohodi progutali su toliko novca da je bilo nužno iznova povišiti poreze. Neraspoloženje, unatoč ugujetavanju, još pretežno heterodoksnog dijela stanovništva u Anadoliji stoga je 1519. g. iznova uzrokovalo otvorenu pobunu, sada u kraju oko Tokata, na sjeveru srednje Anadolije. Buna je, prema vodi šejhu Celalu, nazvana ustanak *Celali*.⁶¹ Šejh Celal se, kao prije Ismail, izdavao za žudenoga *Mahdija* (Mesiju). Za osmansku državu taj ustanak nije značio ozbiljnu opasnost. Međutim, značajan je zato što je izazvalo seriju jednako nazvanih buna, koje će se u buduću poput crvene niti provlačiti daljom osmanskom poviješću.

Kao najmoćniji vladar islamskoga svijeta Selim je namjeravao pokoriti i kršćansku Evropu. Odgovarajući prodor usmjeren je protiv Rhodosa, koji je morao izazvati osmanski državni vrh zbog svog isturenog položaja. Kako je za tešku operaciju protiv otoka bila nužna velika ratna flota, uzeo je sultan zloglasnoga

⁶⁰ Površina je države sada bila približno jednaka tadašnjoj površini zapadne Evrope.

⁶¹ Nije jasno jesu li i ovdje bili posljednji *kizilbazi*.

morskog razbojnika Hayreddina Barbarossu u svoju službu. Taj je pljačkaš raspola-
gao moćnom piratskom flotom u zapadnom Sredozemlju i kontrolirao osobito
alžirsku obalu. Međutim, slavohlepni sultan više nije mogao ostvariti svoj plan,
godine 1520. neočekivano je preminuo, navodno od kuge.

НАМЕЛИЌКА = od riječi мамлук = posredovati jer su se
svaki strani vojnici preko kadiaskog posrednika

od Osmanlija i Mamluka

L. Ustunah

VI. DRŽAVA I DRUŠTVO U VRIJEME PROCVATA OSMANSKOG CARSTVA

1. DRŽAVA, SULTAN, SREDIŠNJA UPRAVA

Država koju je za sobom ostavio Selim I. ubrajala se među najjače sile u svijetu. Osmansko Carstvo rasprostiralo se preko tri kontinenta, od Armenije do Beograda i od ukrajinske stepe – koja je pripadala području vlasti vazalnoga Krimskog Hanata – sve do dalekog Egipta i Arapskog poluotoka.

Najvažnijim je načelima osmanske države na vanjskopolitičkom području pripadala ekspanzija, a na unutrašnjem održavanje postojećih odnosa.

Neprestano teritorijalno širenje bilo je vezano uz činjenicu što je Osmansko Carstvo kao islamska država već šerijatom bilo obvezano na ekspanziju. Prema islamskom je pravnom shvaćanju, svakako, bolje izaći u susret iskazivanju pokornosti pripadnika monoteističke "religije knjige" te im pružiti zaštitu nego ih pokoravati silom oružja. Tako valja razumjeti pravo na opstanak koje je Porta privoljela kršćanskim vazalnim državama. Naime, one su priznale osmansko, tj. islamsko vrhovništvo i stoga državnopravno vrijedile kao islamsko, a ne "vojno" područje.

Nalog da se "vojno" područje pretvori u islamsku zemlju nije inače bio strogo rastumačen. Postupalo se pragmatički, u skladu s unutrašnjom i vanjskom političkom konstelacijom. Tome je pripadala i praksa Porte da – uglavnom radi slobodnog zaleđa za operacije na drugim frontama – zaključuje s različitim evropskim državama vremenski ograničene mirovne ugovore. Pri tome je ona unaprijed bila odlučila da neke ugovore prekrši prvom zgodnom prilikom. Ta je praksa spram neprijatelja – osnovana na principu *mūdara*¹ (pretvaranja, zapravo neiskrene ljubaznosti) – u islamskom pravu bila moralno nadasve pozitivna vrijednost.

Na unutrašnju se strukturu osmanske države posve dade primijeniti pojam "država masa" ne samo zbog iznimnoga geografskog rasprostiranja i broja stanovnika nego prije svega zbog snažne centralizacije, koja je neizbježno vodila do stanovitog omasovljenja. Osim nekoliko vazalnih država, najveći je dio Carstva bio organiziran prema jedinstvenoj, autokratski obojenoj shemi.

Za unutrašnje strukturiranje i stabilnost ništa manje nije bila važna činjenica da je osmanska država – mjereno tadašnjim mjerilima – bila *pravna država*. Postojao je čvrst zakonski poredak, kojemu se morao podvrgnuti svatko, pa i sultan. Osnovu je toga poretka činio šerijat. Pravni problemi za koje u šerijatu nije bilo odredaba, rješavali su se, kako je spomenuto, pomoću "svjetovnih zakona" (*kanun*) izdanih u

¹ Usp. Hans Joachim Kissling: Rechtsproblematiken in den christlich-muslimischen Beziehungen, vorab im Zeitalter der Türkenkriege (Kleine Arbeitsreihe des Instituts für Europäische und Vergleichende Rechtsgeschichte an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz, Heft 7), Graz, 1974.

ime sultana, a ako oni nisu bili dovoljni, pomagalo je mjesno običajno pravo (örf). Po pravilu, izbjegavale su se odluke ad hoc; veliku su ulogu imali presedani.

Za održavanje unutrašnjeg reda također su služile – modernim rječnikom rekavši – mjere socijalne zaštite. Evropske kliseizirane predodžbe prema kojima je osmanska država zapravo bila samo vladavina nad velikom barbarskom hordom, bez prava za podanike izložene okrutnoj samovolji gornjeg sloja, nemaju veze sa stvarnim uvjetima. Državni je vrh već u vlastitom interesu želio pružiti podnošljive radne i životne uvjete podanicima, koji su držali u pogonu proizvodnju i time, naposljetku, bili glavni izvor moći i sjaja osmanske države. Nisu samo podavanja bila točno određena nego i gornje granice cijena glavnih namirnica, dok je opskrba u velikim gradovima bila organizirana prema državnim direktivama. Eventualno je zlostavljanje podanika izazivalo teške kazne. Radi zaštite od mogućih presizanja mjesnih moćnika, odobreno im je neograničeno pravo na pritužbe. Svaki se podanik – musliman, kršćanin ili Židov – mogao, ako se smatrao povrijeđenim u svojem pravu, sa svojim predmetom obratiti neposredno državnom vijeću, Carskom divanu. To pravo pritužbe – inače često iskorištavano – bilo je, naravno, važna indicija za pravni karakter države.

Na čelu je države bio sultan ili, kako su ga ponajviše nazivali Evropljani, "veliki gospodar". On tada nije utjelovljavao državu samo u apstraktnom smislu, kao kasnije, kada je već započelo propadanje, a stvarna moć bila u rukama najrazličitijih suparničkih političara ili političkih grupacija. Sultan nije bio primus inter pares, nego apsolutni vladar koji je po mjeri pravnog poretka odlučivao o životu i smrti. Pošto su staru feudalnu aristokraciju potisnuli ljudi potekli iz danka u krvi, više nije bilo privilegiranih obitelji s kojima bi sultan osobito obzirno postupao te bi se mogle baviti samo vlastitim interesima. Tako je sultan mogao sebi pridržati sve temeljne odluke, poput objava rata i zaključivanja mira. No on je mogao po vlastitoj procjeni podjeljivati i u svako doba opozivati i najviše položaje u hijerarhiji. A budući da je sultan na najviše komandne položaje pretežno postavljao osobito odane ljude iz danka u krvi, bez korijena u obitelji ili zemljoposjedu, nije se morao bojati otpora nekog aristokratskog sloja. Budući da se nije morao obazirati na okolnosti nevezane s djelima, poput podrijetla, plemstva ili imetka, sultan je različite položaje mogao popunjavati u prvom redu prema načelu zasluge. Ogier Ghiselin de Busbeck, dugogodišnji habsburški poslanik u Porti, pedesetih godina 16. st. iznenađeno je i k tomu točno ustanovio: "Ovdje se nitko ne odlikuje rođenjem, čast se svakome iskazuje po mjeri statusa i položaja; nema nikakve borbe zbog ranga, rang svakome daje onaj položaj na koji je postavljen. Službe i položaje, pak, podjeljuje sam sultan. Pri tome on ne vodi računa o bogatstvu, nejasnom plemstvu, ugledu ili sudu gomile, nego pazi na zasluge, gleda na ponašanje, darovitost i prikladnost; svakoga odlikuje njegova spretnost."²

Sultan uopće nije bio podložan nadzoru drugih ustanova, vezala su ga samo načela šerijata. Kako je sultan, uz svoje političke nadležnosti, raspolagao zemljom kao glavnim proizvodnim sredstvom, njegova se moć može nazvati *despotskom*, pri čemu bi, svakako, bilo neprikladno razumjeti tu oznaku negativno. Ipak, sultan je, svakako, vladao još neograničenije nego apsolutistički vladari Evrope.

Osmanske su prinčeve primjereno pripremali za tešku ulogu sultana. Već su zarana učili pisati, proučavali su temelje islamske vjere i stjecali fino dvorsko obra-

² O. G. von Busbeck, *Vier Briefe aus der Türkei*, prijevod s latinskoga, uvod i bilješke W. von den Steinen, Erlangen, 1926, str. 64.

zvanja. Zatim su u mladim godinama dobivali namjesništvo sandžaka, kako bi se pod vođstvom vojnički i upravno-tehnički iskusnog odgajatelja prinčeva (*lale*) naučili vještini vladanja.

Središnja je državna uprava bila jasno odijeljena od sultanova domaćinstva. Oni koji su služili u sultanovu domaćinstvu, tj. službenici Saraja³, pripadali su triju grupama: unutrašnjoj, vanjskoj i haremskoj službi. Osoblje tzv. unutrašnje službe (*enderun*) u osnovi je opsluživalo sultana. Ovamo su pripadali, osim unutrašnje odaie (*has oda*), carski nosač oružja (*silâhdâr*), pridrživač stremena (*rikâptâr*), čuvar odijela (*cuhadâr*), čuvar donjeg rublja (*dübbent oğlani*), službenici privatne carske riznice (*hazine*), sultanske kuhinje (*kiler*) i službenici nadležstva za osobni polazak na vojni pohod (*seferli oda*). U unutrašnjoj je službi bio zaposlen i određeni broj bijelih eunuha (*akağa*). Njihov se glavni zadatak sastojao u nadziranju vrata unutrašnje palače u carskom saraju, gdje je stanovao sultan.

Unutrašnjoj je službi pripadala i spomenuta dvorska škola, u kojoj su se od vremena Mehmeta II. obrazovali paževi (*ıçoğlan*). Tu su djecu odabirali među djecom iz danka u krvi i kao osobito duševno i tjelesno nadarenu dodjeljivali dvorskoj službi. Ondje je trebalo da paževi steknu, uz strogu disciplinu, opsežna znanja, nauče da nauče tri jezika (osmansko-turski, arapski i perzijski), kaligrafiju, upoznaju islamsku religiju i vojne znanosti, čemu je, osim upoznavanja oružja i vojne teorije, pridolazilo i teško fizičko vježbanje. Dok se većina paževa poslije završene obnove dodjeljivala Portinim konjaničkim odredima, najbolji su imali mogućnost napona sve do najviših položaja u državi.

Vanjsku su službu (*birun*) u vanjskom dijelu Saraja tvorili, među ostalima, vrtači (*kapuci*), osoblje staja i kuhinja te još jedna carska tjelesna garda (*bostancı*⁴, usporedo s *has oda*), kojoj je pripadala policijska i stražarska dužnost u Saraju i različite uslužne djelatnosti. Vanjskoj su se službi priključivale i središnje vojne jedinice (*kapukulu*).

Osobita je ustanova, naposljetku, bio carski harem, u kojemu su živjele sultanove supruge te ostalo žensko osoblje i služavke. Do vremena Süleymana Velikog bilo je uobičajeno da se sultani žene princezama stranih dinastija.⁵ Običaj da se drže samo suložnice pripada istom kasnijem vremenu. U haremu su služili samo potpuno kastrirani crni eunusi⁶ (*harem ağalari*). Pristup je bio zabranjen svim muškarcima osim sultanu, čak i bijelim eunusima.

Osoblje se carskog domaćinstva sastojalo bez iznimke od neslobodnih osoba. Eunusi su, poput služavki, kao robovi bili sultanovo vlasništvo. Ostalo su osoblje činili tzv. vojni robovi (*kul*).

Središnja je državna uprava bila jasno odvojena od sultanova domaćinstva. Kako se vladar nije mogao osobno baviti svim problemima svoga prostranog carstva, delegirao je različite zadatke s jasno određenom nadležnošću. Vodenje je praktične politike pripadalo velikom veziru. On je to činio na osnovu smjernica koje bi mu prethodno dao sultan. Razmjeri punine moći velikoga vezira varirali su ovisno o njegovoj ličnosti. Financijska je politika prenesena na glavnog *defterdara*. Samo je

³ Riječ potječe od iskvarenoga perzijskoga *seray*, a u osmanskoj je jezičnoj upotrebi označavala carsku palaču u Carigradu, danas zvanu *Topkapı Sarayı*.

⁴ *Bostancı* doslovno znači vrtlar; prvobitno su pripadnici tog odreda imali obavljati radove u vrtu.

⁵ Među njima i kršćanskim, tj. bizantskim princezama.

⁶ Eunusi su bili muškarci kastracijom lišeni sposobnosti reprodukcije. Crnim eunusima se osim testisa uklanjao i penis.

prvi muftija Osmanskoga Carstva, *şeyhülislâm*, u odnosu prema vladaru raspola-
gao stanovitom samostalnošću. Suprotno njemu, oba su "vojna suca", nadležna u
vjerskim, odnosno pravnim stvarima, jednako bili neposredni organi sultana.

Važnije političke odluke navedeni visoki službenici, svakako, nisu sami donosili.
Kao i u drugim islamskim državama, i u Osmanskom Carstvu od vremena Orhana
postojalo je državno vijeće, tzv. Carski divan (*divan-hûmayûn*). Kao što je spo-
menuto, ta ustanova nije bila odlučujuća, nego samo savjetodavni organ u važnim
državnim poslovima. K tomu je ona fingirala kao najviši civilni sud. Carski je
divan, također, primao poslanike stranih sila, islamskih kao i kršćanskih. Divan je
zasjedao u vanjskom dijelu Saraja, a u vrijeme dolaska na prijestolje Süleymana
Veličanstvenog (1520) činili su ga ovi članovi: veliki vezir, koji je predsjedavao,
dva do tri vezira kupole⁷ (tako nazvani prema kupoli iznad dvorane za sjednice),
oba *defterdara* (tj. Rumelije i Anadolije) oba vojna suca i nišandžije (nišanci).
Şeyhülislâm, vrhovni muftija Carstva, po rangu viši od obojice vojnih sudaca i za-
pravo istoga ranga kao i veliki vezir, nije bio član Divana zato što se bavio isključivo
serijatskopравnim pitanjima, a zadaci su državnog vijeća bili posve političke naravi.
U vrijeme Süleymana Veličanstvenog u državno su vijeće primljeni i beglerbeg
Rumelije te glavni zapovjednik flote (*kapudan paşa*). Na sjednicama Divana drugi
su službenici prisustvovali kao izvršni organi, no oni nisu smjeli zauzimati mjesta
i uključivati se u savjetovanje. Ovdje je riječ o zapovjedniku dvorskih furažera
(*müteferrika*) i čauša, zatim o čuvarima kapija, sekretarima Divana (*kâtip*), koji su
morali obavljati svakodnevne pisarske poslove, te o janičarskom agi⁸, koji je odgo-
varao za sigurnost državnoga vijeća. Sjednicama Divana prisustvovao je i majstor
ceremonija (*teşrifatçı*), jer je na sultanskom dvoru i u osmanskoj državnoj upravi
protokolarno područje bilo vrlo važno.

Sultan je nakon vremena Mehmeta Osvajača samo rijetko sudjelovao na sjed-
nicama Divana. Kako je već spomenuto, on je ponekad ipak, radi kontrole, pratio
sjednice neopazice, iza rešetke u dvorani vijeća ili u poljskom logoru iza zavjese.
Da bi obavijestio sultana o rezultatima savjetovanja Divana i postigao privolu za
svoju odluku, odnosno izdavanje naredbe, veliki bi mu vezir podastrio najvažnije
predmete prigodom svečane audijencije (*arz*).

Golema površina Carstva, s jedne, i snažna centralizacija, s druge strane,
djelovale su tako da se od vremena Mehmeta Osvajača u osmanskoj državi obli-
kovao birokratski aparat s jasnim kompetencijama. Otada se sve više upravnih
predmeta obrađuje pismeno. Centralna je državna kancelarija regulirala višestruke
pismene zadatke, npr. sastavljanje naloga mjesnim nadležnostima, imenovanja voj-
nih, vjerskih i civilnih, napose fiskalnih činovnika, stavove spram brojnih peticija
podložnika. Ona je bila podređena Carskom divanu. Državna je kancelarija također
bila zadužena za korespondenciju koja se već odavno vodila sa straniim silama,
snažno proširenu pod Süleymanom Veličanstvenim. Taj je ured godišnje sastavljao
više od 3 000 spisa, što je na evropskom području dosegla samo papinska kancelarija.
Na čelu je osmanske državne kancelarije bio vrlo ugledni državni sekretar za carski

⁷ U vrijeme Süleymana Veličanstvenog naslov paše imali su samo veziri (veliki vezir i kupolni
veziri). Oni su polagali pravo na stijeg ukrašen sa tri konjska repa (*tuğ*). Kasnije je veliki vezir,
da pokaže svoje dostojanstvo, dobio četiri ili pet *tuğova*. Među kupolnim vezirima postojao je
hijerarhijski redoslijed: drugi, treći, četvrti, itd. vezir pri čemu je drugi vezir bio najmlađi veliki
vezir.

⁸ Janičarski aga je postao punopravni član Divana tek pošto je porastao njegov utjecaj -
nasuprot smanjivanju sultanske moći.

monogram (*nişancı*⁹), čija se zadaća nije sastojala samo u brizi za neometano odvijanje opsežnoga pismenog saobraćaja, nego je, također, morao provjeriti zakonitost spisa izdanih u sultanovo ime te ih ovjeriti carskim monogramom. Sultan nije izravno potpisivao. Istom u doba Süleymana Veličanstvenog *nişancı* je dodatno zadužen da nužne nove svjetovne zakone (*kanun*) razradi i kodificira.

Izvan kompetencije Divana bila je financijska uprava,¹⁰ neposredno podređena obojici *defterdara*: rumelijskom za evropska i anadolskom¹¹ za azijska područja Carstva. *Defterdar* Rumelije, također zvan glavni *defterdar* (*baş defterdar*), ujedno je provodio vrhovni nadzor nad ukupnim fiskom u Osmanskom Carstvu. U prvim godinama vlasti Süleymana Veličanstvenog dodatno je za netom osvojena arapska područja uspostavljen položaj *defterdara* Alepa.

Defterdarov je djelokrug bio raznovrstan. Obuhvaćao je upravu državnih financija i državnih domena (*has-ı hümeyun*), osobito obračunavanje gotovinskog prihoda, koji je dospijevao na ime danka (*haraç*) vazalnih država, poreznog, carinskog i dohotka od najamnine te od zakupa poreza. Ovamo pripada i knjigovodstvo gotovinskih izdataka, tj. plaće i nadnice, održavanje carskog saraja, pokloni, nabava robe i materijala, osobito za vojne svrhe i dr. Fisku je također dopalo evidentiranje zemljišnog posjeda. Za obavljanje tog zadatka u vrijeme Süleymana Veličanstvenog postavljaju se posebni *defterdari* za evidentiranje nadarbina koje treba dodijeliti (*timar defterdari*).

Da bi se mogla utvrditi i predati vrijednost prinosa zemljišta u okvirima timarskog sustava, postalo je nužno točno registrirati dohotke koji se očekuju od poljoprivrede. Potrebni su popisi, svrha kojih se daje usporediti s *urbarima* (zemljišnim knjigama) iz razdoblja evropskoga feudalizma, u Osmanskom Carstvu sastavljeni za svaki vilajet, odnosno za svaki sandžak. Oni su sadržavali zakonske odredbe (*kanunname*) u vezi s podavanjima određene teritorijalne jedinice. Nabrojene su bile ne samo najmanje teritorijalne jedinice Carstva (*nahiye*) nego i svi lokaliteti, s poimence navedenim poreznim obveznicima i vrstama poreza.

Osim tzv. detaljnih popisa (*defter-i mufassal*), postojali su i drugi registri u kojima se sumarno navodila razdioba imenovanih prihoda, sumarni registri (*defter-i icmal*).

Cjelokupni je središnji aparat osmanskih nadležnosti bio u vrijeme Süleymana Veličanstvenog toliko kompliciran da se u njemu nisu lako mogli snaći čak ni novoimenovani veliki veziri. Taj je mehanizam nadležnosti pretpostavljao temeljito stručno osposobljene i okretne činovnike, čije je znanje moralo uvelike nadmašivati usku stručnost: oni su poznavali i islamsku teologiju, arapski, odnosno perzijski jezik i književnost, povijest i zemljopis. Svi su službenici središnje uprave nosili naslov *çelebi*, a tek su u kasnije vrijeme nazvani *efendi*. Posljednja je oznaka isprva pristajala samo predstavnicima islamskoga duhovništva.

Za sastavljanje naredaba osmanske centralne uprave mjesnim je nadležnostima na raspolaganju bilo dobro školovano osoblje, koje su tvorili po rangui viši dvorski furazeri (*müferrika*) i potčinjeni dvorski glasnici, tzv. čauši.

Već je spomenuto da je Osmansko Carstvo kao islamska država bilo sasvim podložno šerijatu. Stoga nije čudno što je postojao, osim centralnog upravnog

⁹ Ured poglavara divanskih sekretara (*reisülküttap*), kao usporedan s dalje postojećim uredom *nişancıja*, stvoren je istom u vrijeme Süleymana Veličanstvenog.

¹⁰ Sultanova je privatna riznica bila jasno odijeljena od državnog fiska.

¹¹ U vrijeme Bayezita II. podijeljen je ured *defterdara*, prvobitno uveden za jednog funkcionara, na ta dva podružja.

aparata o kojemu je upravo bilo riječi, opsežni vjerski upravni aparat, koji je bio posve u rukama pravovjerne uleme. Ti pripadnici teološko-pravnog – islamskim terminom rečeno znanstvenog – usmjerenja (*ilmiye*) svoj su djelokrug pretežno nalazili na tri područja: u visokom školstvu, sudstvu i u pravnoj ekspertizi, s tim što su bile moguće promjene djelatnosti unutar tih parcijalnih područja.¹²

U islamskim su visokim školama (*medrese*) profesori (*müderri*) predavali ne samo razne teološke discipline, poput kur'anske egzegeze, nauka o tradiciji (hadis, prim. prev.), islamskog prava i liturgike, nego i etiku, nauk o državi, prirodne znanosti, matematiku, znanost o arapskom jeziku i književnosti, retoriku i stilistiku, povijest i kaligrafiju. U te su visoke škole, prema nivou vrlo različite, mogla dospjeti samo ona djeca koja su u tzv. kur'anskim školama (*mektep*) naučila pisati i čitati te stekla neka znanja iz Kur'ana. Nivo je tih osnovnih škola, koje su bile pod nadzorom mjesnoga kadije, uglavnom bio samo prosječan; ne samo zbog didaktike temeljene na učenju napamet nego i zbog često poslovične neukosti učitelja. Oni, naravno, nisu pripadali staležu uleme. Takvih je kur'anskih škola bilo posvuda u gradovima, no pretežni je dio stanovništva ostajao nepismen, ponajprije zato što niži slojevi nisu u svojim zanimanjima trebali školske izobrazbe.

Drugo je područje djelatnosti uleme bilo sudstvo. Mnogi su fingirali kao kadije na čelu pojedinih sudbenih okruga (*kaza*). Kadije nisu imali samo sudačke funkcije, nego su se smatrali i osobama od povjerenja Visoke Porte, koja je željela biti obaviještena o djelatnosti visokih i najviših dostojanstvenika i o raspoloženju naroda. Oni su, istodobno, vodili državnu upravu u sudbenim okruzima, obavljali notarske i matičarske poslove te kontrolirali državnu upravu, uključivši mjesni fisk. Zaduženi da pomažu mjesnim službenim organima pri njihovim mnogostrukim zadacima, morali su djelovati dosljedno prema načelu jednakosti ljudi pred Bogom i zakonom. Iako su kadije bili obvezani na strogo poštovanje zakona, ipak su osobe socijalnog višeg sloja od osoba maloga društvenog ugleda te muslimani spram nemuslimana uživali balgonakloniji postupak. Uz to, kadije su poslije jedne do dvije godine uredovanja po pravilu bili suspendirani na jednako razdoblje, i to bez plaće. Stoga nije čudno što su oni nastojali da za vrijeme službovanja steknu toliko sredstava da uzmognu podmirivati troškove u razdoblju privremenog mirovanja. Znali su unovčiti svoj povjerljivi položaj, iako im se opetovano zabranjivalo primanje mita (*rüşvet*).

Kadije su bili podređeni (ovisno o geografskom položaju svojih sudbenih okruga) nadležnim vojnim sucima (*kadiasker, kazasker*) Rumelije, odnosno Anadolije. Iako oznaka vojni sudac to pretpostavlja, njima nije pripadalo samo najviše upravljanje sudstvom u vojsci nego i u civilnom području u cijelom dijelu Carstva koji im je bio dodijeljen. Oznaka vojni sudac bila je u to vrijeme samo preostatak iz ranog razdoblja osmanske države, kada je u godinama vladavine Murata I. bio postavljen posebni sudac za pravosuđe na vojnom području. Taj je položaj zatim, u toku nagle ekspanzije Carstva posljednjih godina Mehmeta Osvajača, bio dvostruko zaposjednut. Osim općeg nadzora nad djelatnošću kadija i medresa, oba su vojna suca bila zadužena i za imenovanja kadija i muderisa.

S vremenom se od područja djelatnosti kadija potpuno odvojio djelokrug muftija, koji se više nisu miješali u praktično sudovanje. Njihov je zadatak bio teorijske naravi: oni su, kako je ukratko spomenuto, na zahtjev stranaka u sporu,

¹² To se, svakako, odnosi samo na područje u Osmanskom Carstvu vodeće *konefiskske* pravne škole. Ovdje se ne možemo baviti prilikama u drugim pravnim školama.

bez obzira na njihov društveni položaj, u kompliciranim pravnim slučajevima izdavalu na šerijatu osnovana mišljenja nazvana *fetva*. Fetve su obvezivale kadije pri donošenju presude. Dugo se vremena činilo da su osmanski muftije – prisutni samo u velikim gradovima – djelovali autonomno, na vlastitu odgovornost. U vrijeme Süleymana Veličanstvenog carigradski muftija postavljen je za vrhovnog muftiju (*seyhülislâm*). On je otada ne samo imenovao sve muftije nego i određivao tko će zapovijesti više kadijske položaje – *mulle*.

2. TERITORIJALNA UPRAVA

Teritorijalna je uprava posve odgovarala centralističkom značaju osmanske izgradnje države. Osim malobrojnih vazalnih država, Carstvo je bilo organizirano prema jedinstvenom predlošku, pa je i način djelovanja teritorijalnih nadležstava propisivalo državno vodstvo. Dvije su veće upravne jedinice, tzv. vilajeti i sandžaci, bile organizirane vojnički, a dvije pak manje, sudbeni okrugi (*kaza*) i okružja (*nahiye*), prema principu sudske nadležnosti. Beglerbezi i sandžakbezi su gotovo uvijek¹³ to postajali u sklopu vojničke (*seyfiye*), a predstojnici sudbenih okruga i okružja u sklopu teološko-pravne karijere (*ilmiye*).

Najveće su teritorijalne jedinice Osmanskoga Carstva bili vilajeti¹⁴, velike pokrajine, na čelu kojih su bili beglerbezi, kojima je pripadao stijeg sa dva konjska repa kao znak visokog položaja. Beglerbezi su neposredno raspolagali s jednim sandžakom – nazvanim paša-sandžak – te su k tomu bili zaduženi za nadzor sandžakbega svojeg vilajeta, svakako, bez previše upletanja u nadležnosti pojedinih sandžakbega. U trenutku stupanja na prijestolje Süleymana Veličanstvenog bilo je razmjerno malo vilajeta: Rumelija, Anadolija, Karaman, Rum (također nazvan Sivas), "Arabija" (pod tim se imenom razumijevala Sirija) i Diyarbekir.

Svaki se pojedini vilajet sastojao od više sandžaka (8-34), na čelu kojih su kao upravitelji bili sandžakbezi – s jednim konjskim repom kao odličjem. Oni su zapovijedali trupama u svojim sandžacima, a uz to su bili nadležni za sve predmete u područjima koja su im bila podređena. Neki sandžaci (poput Amasye, Antalye, Kastamonua, Konye, Kütahye, Manise ili Trapezunta) davali su se na upravljanje osmanskim prinčevima da bi se tako pripremili za svoje buduće zadatke.

Kao svršeni polaznici zahtjevne carske dvorske škole, i beglerbezi i sandžakbezi raspolagali su, po pravilu, primjerenom vojničkom izobrazbom. Guvernerski su položaj mogli dobiti i vojni zapovjednici koji su se iskazali te polomci vladara staroanadolskih emirata što su bili uključeni u osmansku državu. Ujednačavanju provincijske uprave uvelike je pridonosila činjenica što beglerbezi i sandžakbezi nisu bili zemaljska gospoda vezana svojom posjedom. Oni su u svako doba mogli biti smijenjeni, odušno premješteni, pa se čak pravom politikom premještanja svjesno pazilo da se veliki guverneri odviše ne vežu za svoj teritorij. Ta je mjera služila izbjegavanju opasnosti od feudalne rascjepkanosti. Uostalom, provincijska je uprava bila umanjena kopija središnje uprave u Istanbulu, s provincijskim divanom

¹³ Samo su se gdjekada preuzimali iz financijske uprave.

¹⁴ Umjesto vilajeta često se upotrebljava izraz *eyalet*, ali taj izraz, zapravo, ne obilježava samu teritorijalnu jedinicu, nego funkciju i čast velikoga guvernera. Taj se izraz probio istom potkraj 16. st. i u značajniju teritorijalnu jedinicu.

i odgovarajućim službenicima. Čak je i uredovanje u svim pojedinostima bilo odraz postupka središnje uprave.

I Egipat se smatrao vilajetom, iako taj dio Carstva nije bio uključen u osmanski timarski sustav. Budući da su se mamelučki emiri, pošto su Osmanlije osvojile njihovu zemlju (1517), pomirili s novim odnosom snaga, bilo im je dopušteno da svoj posebni položaj, staru strukturu gospodstva i društveni poredak svoje zemlje zadrže i pod osmanskom vlašću. Zauzvrat su Mameluci imali osmanskom fisku predavati oveći godišnji danak (*sâliyâne*).¹⁵

Glavni je grad Carigrad tvorio posebnu upravnu jedinicu koja je bila podložna izravno Porti. Veliki je vezir – često odsutan, jer je, po pravilu, morao predvoditi vojne pohode – u ratna vremena prepuštao nadzor nad upravom glavnoga grada svoje zastupniku (*kaymakam*). Uza nj su stajali različiti službenici, zaduženi da se brinu o opskrbi grada (izgradnji, opskrbi vodom i živežnim namirnicama, čišćenju), a bili su potčinjeni gradskom povjereniku (*şehremîni*). O održavanju javnoga reda brinuo se janičarski aga.

Dok se osmanska provincijska uprava oslanjala na vojnu organizaciju, u nižim su upravnim jedinicama, kako je rečeno, bazu tvorili nosioci sudbenih funkcija: svaki se sandžak sastojao od većeg broja sudbenih okruga (*kaza*) koji su, svaki za se, bili pod jednim kadijom. Sudbeni su okruzi obuhvaćali više okružja (*nahiye*), kojima su upravljali sudački povjerenici (*naip*). Oni su, budući da su imali pravnu prednobaobrazbu, izricali prvostepene presude, određivali kazne, uglavnom batinanje ili globe, koje su sami utjerivali – ako to nisu činili kadije. U tu bi se svrhu pojavljivali u selima u pratnji skupine oružnika, pri čemu su često prekorlačivali svoja ovlaštenja. Stoga je među stanovništvom *naibi* bili vrlo nepopularni.

Za održavanje javnog reda izvan prijestolnice bili su odgovorni mjesni sandžak-bezi. Oni su taj zadatak prenosili na stariješine zvane *subaşı*, od kojih se po jedan nalazio u svakom sudbenom okrugu.

Kako je već spomenuto, vazalne su države imale donekle specijalni položaj jer su bile izuzete od uobičajenog jedinstvenog sustava teritorijalne uprave. U vrijeme stupanja na vlast Süleymana Veličanstvenog bilo je malo osmanskih vazalnih država. Na prvome mjestu valja spomenuti Krimski Hanat, područje kojega se protezalo na najvećem dijelu poluotoka, ali i na sjevernom kopnenom teritoriju, te uzduž sjeverne obale Crnog mora od Moldavske do Kavkaza. Južni je dio Krimskog poluotoka prilikom osvojenja 1478. g. neposredno uključen u Osmansko Carstvo. Porta je slobodno mogla svrgnuti jednoga hana i ustoličiti drugoga, svakako s ograničenjem da čast hana može pripasti samo članovima dinastije *Giray*, koja je potjecala od Čingiz-hana. U državnopravnom smislu krimski su se hanovi smatrali suverenima, pa su stoga bili ovlašteni održavati diplomatske odnose sa stranini silama.

U Anadoliji su postojale još samo turkmenske vazalne kneževine Ramazan i Zulkadr. Prva, koja se prostirala oko Adane, bila je prvobitno mamelučki protektorat, te je pripala osmanskoj državi zbog osmansko-mamelučkog sukobljavanja. Slično vrijedi za Zulkadr u području Elbistana i Maraşa. Obje su turkmenske kneževine imale mnogo manju političku reputaciju, odnosno manja politička ovlaštenja od Krimskog Hanata.

¹⁵ Unatoč tome, Egipat se nije smatrao vazalnom državom jer ondje nije vladala domaća dinastija, nego valija, veliki guverner, kojega je postavljala Porta, pa zemlja stoga nije imala autonomije.

LATE se bje
na manje
okruge, upr
NAIPI

olavati
GIRAY

To je također vrijedilo za Kneževinu Vlašku – potkraj vladavine Selima I. jedino kršćansko područje s vazalnim statusom – iako je ona raspolagala stanovitom unutrašnjom i vanjskopoličkom slobodom djelovanja. Kneževina Moldavska, dođuše, od druge polovice 15. st. Visokoj Porti plaća danak, no u strogom je smislu postala vazalna država istom 1538. g.

Osim toga, u Osmanskom Carstvu bilo je područja koja su bila više ili manje autonomna, npr. Kurdistan, gdje su lokalni emiri upravljali svojim nasljednim državama (*hükümet*) u rangu sandžakbega. Posebni je položaj uživao šerif Mekke, kojemu je bio podređen, osim najsvetijega grada islama, cijeli Hedžaz; svakako, pod snažnim osmanskim utjecajem, po prilici putem postavljanja jednog sandžakbega sa sjedištem u Džiddi, te smještanjem osmanskih garnizona i odašiljanjem osmanskih kadija.

3. VOJSKA

Visok stupanj razvitka osmanske vojne organizacije vezan je uz ekspanziju kao glavni cilj osmanske države. Za osmansku su državu ratni pohodi – neovisno o šerijatskoj motivaciji – bili nužni zato što dobra koja su proizvodili vlastiti podanici očit^o nisu dostajala za primjerenu opskrbu golemoga vojnog sektora te državne i vjerske birokracije. Ona je tako bila upućena na proizvodnju stanovništva novoosvojenih područja i na ratni plijen, koji, svakako, nakon vremena Murata I. više nije bio tako velik. Bilo je nužno voditi rat istodobno i zbog socijalno-psiholoških razloga. Naime, kada trupe ne bi bile zaposlene zanimanjem za koje su bile osposobljene, tj. ratovanjem, morala bi prije ili kasnije izbiti pobuna. Zato, što su više jačale oružane snage, to je bilo potrebno više osvajanja, no što je bilo više osvajanja, to je jača morala biti oružana sila.

Osmanska je organizacija vojske do vremena Süleymana Veličanstvenog također bila vrlo komplicirana. Ovdje se može raspravljati samo o glavnim obilježjima. Armija se sastojala od dva glavna dijela, stajaće vojske centralne vlasti, tj. trupa tzv. Portinih robova (*kapukulu*), i od provincijskih odreda. Dok su se dobro školovane centralne trupe odlikovale većom udarnom moći, provincijski su odredi imali odlučnu ulogu prije svega zbog svoje brojnosti.

Prema tadašnjim "međunarodnim" mjerilima, vojska tzv. Portinih robova bila je u svom vremenu najbolja; bila je dobro plaćena, te su se vojnici mogli posvetiti isključivo svojim vojnim dužnostima. Nadalje, ona je bila uvijek u punom broju pod oružjem i smještena u vojarnje te zato uvijek spremna na akciju, suprotno tadašnjim evropskim plaćeničkim trupama, od kojih je u miru bio uvijek spreman samo komandni kadar. Osmanski su "Portini robovi" bili pažljivo odabrani, bilo u sklopu danka u krvi, bilo među mladim ratnim zarobljenicima. Osim toga, bili su primjerno obučeni i disciplinirani¹⁶, što se ne bi baš moglo tvrditi za evropske plaćenike.

Jezgra centralnih trupa bili su janičari, odred pješadije koji je u boju činio centar vojske i imao posebno značenje za obranu bojnog reda. Tim je elitnim odredom zapovijedao janičarski aga, od vremena Selima I. po pravilu apsolut

¹⁶ Ipak, polazeći od povremenih janičarskih buna, ne smije se zaključivati o općoj nediscipliniranosti tog odreda.

dvorske škole. Tada je bio izjednačen sa sandžakbegom i imao, približno, rang evropskog generala. Kasnije su njegov ugled i utjecaj uvelike porasli. Janičarski se korpus (ocak), u prvoj polovici 16. st. približno 20 000 ljudi, sastojao od tri divizije. Najveća divizija, cemaat (doslovno grupa) janičara u užem smislu, činila je gotovo dvije trećine korpusa. Dijelila se na kompanije (orta), po 60 do 70 ljudi. Pojedina je orta bila podložna po jednom corbaci (što znači: čorbadžija¹⁷). Divizija tzv. psetara (sekan ili seğmen) bila je mnogo manja, tek oko petine janičara. Prvobitno su se "psetari" brinuli o carskim lovačkim psima. Njihova se formacija kasnije razvila u sultanovu gardijsku jedinicu, koja ga je pratila u lov ili u rat. Treća, spram cemaata također manja divizija, zvala se agine kompanije¹⁸ zato što je bila neposredno na raspolaganju agi, zapovjedniku janičara. Za popunjavanje janičarskih jedinica služio je već spomenuti odred regruta (acemi ocağı), u kojemu su izobrazbu dobivala djeca iz danka u krvi i zarobljeni mladi kršćani.

Među centralnim trupama vrijedi spomenuti, osim janičara, jedinicu oružara (cebeci), koji su bili zaduženi za proizvodnju, čuvanje i održavanje oružja, odred topnika (topcu) i isto tako redovito plaćane konjaničke¹⁹ jedinice centralne vojske (oko 6 000 ljudi). Efektivni plaćenih centralnih trupa mogli su iznositi ukupno 30 000 ljudi. Nisu svi janičari služili u prijestolnici. Određeni broj janičara bio je stacioniran u različitim gradovima, odnosno tvrđavama, prije svega u pograničnom području, djelomice zato da odbijaju neprijateljske provale, a djelomično zato da u slučaju eventualnih nereda nastupe kao sila reda i da preduhitre pobunu provincijske sile.

Brojčano je provincijska vojska uvelike nadmašivala centralne trupe: u prvoj polovici 16. st. moglo ju je činiti do 200 000 ljudi, te je bila, dakle, gotovo sedam puta jača od plaćene centralne vojske. Najveću su ulogu u provincijskoj vojsci imali spahije, tj. teška konjica. To su bili profesionalni vojnici, posebno izvježbani za napad, a za vojničku službu nisu bili nagrađivani novcem, nego nadarbinom (timar). Stupanj je njihove vojničke izobrazbe bio dosta visok, ali, svakako, ne kao onaj "Portinih robova". K tomu je provincijska vojska bila tromija od centralne vojske, jer su se spahije stalno morali zadržavati u blizini svojih nadarbina, te je mobilizacija, naravno, zahtijevala dosta vremena. Budući da su ti uživaoci timara, timarije, uvijek mogli izgubiti svoje nadarbine, i u tom je odredu disciplina bila mnogo viša nego u njezinu pandanu na kršćanskom zapadu, u evropskoj feudalnoj vojsci. Uzgred rečeno, za disciplinu je bila važna i islamska vjera – kako među centralnim trupama, tako i u provincijskoj vojsci. Borba protiv nevjernika nije bila samo šerijatska obveza muslimana; prema islamskom je vjerovanju onome koji padne u borbi protiv nevjernika osiguran raj.

Spahije, kojih je u prvoj polovici 16. st. bilo manje od 30 000, nisu bili obvezani samo osobno služiti kao vojnici. Povrh toga, oni su morali, ovisno o veličini svojih timara, o vlastitom trošku naoružati i povesti u rat do sedam naoružanih konjanika (cebeli²⁰), naime jednoga na 3 000 aspri (akçe) prihoda. Za'im, uživaoci velikih nadarbina, morali su opremiti jednog borca na 4 000 aspri, a uživaoci nadarbina

¹⁷ Vjerojatno se tako zvao zato što se njegov glavni zadatak prvobitno sastojao u dijeljenju čorbe, glavnog obroka janičara.

¹⁸ Kompanije tih jedinica zvale su se bölük. Orta i bölük također su se zvale oda (tj. soba), jer su u vojarni bili smješteni u odvojenim spavaonicama.

¹⁹ I ti su se konjanici zvali spahije, ali ih se ne treba zamjenjivati s mnogo brojnijim spahijama pokrajinske vojske.

²⁰ Ne smiju se pobrkati s kovačima oružja zvanima cebeci.

za najviše dostojanstvo (*has*) po jednoga na 5 000 aspri. Teška je konjica, spahijske i *cebeli* zajedno, u ono vrijeme mogla imati 80 000 do 90 000 ljudi. Komandant je spahijskih trupa bio odgovarajući sandžakbeg. Spahijske jedinice sandžaka bili su podijeljeni na teritorijalno organizirane jedinice, tzv. *bölük*²¹, na čelu kojih su bili spomenuti *subaşı*. Po deset je tih jedinica *bölük* bilo potčinjeno jednom pukovniku (*alaybegi* ili *miralay*), nad kojim je neposredno bio sandžakbeg. U rat je polazilo samo 90% spahija. Ostalih bi 10% ostalo čuvati zavičajno područje. Oni su se, također, morali brinuti o finarima drugova na vojni.

Osim teško oružanih spahija, u redovima je provincijskih trupa, kako je spomenuto, bilo i lakih konjaničkih jedinica, od kojih su najvažniji bili tzv. *akinci* (jurišnici). Njihov se zadatak sastojao u tome da uznemiruju neprijatelja, presijecaju mu put, izviđaju i plijene provijant. *Akinci* nisu primali ni plaće ni nadarke, nego su sav svoj prihod ostvarivali od plijena. Disciplina nije bila jača strana *akindija* i često su nanosili štete čak na osmanskim teritorijima. Osim toga, bilo je još i lako pješadije, tzv. *azep* (neoženjeni), koji su često služili u tvrđavama. Način njihova regrutiranja već je pokazivao obilježja opće vojne obveze: u Anadoliji je svakih 30 domaćinstava bilo obvezano u slučaju potrebe dati po jednog muškarca u *azep*. Provincijskoj je vojsci, napokon, pripadno plaćenički odred *gönüllü* (oduševljeni), među kojima je bilo konjanika i pješaka.

U prvoj su polovici 16. st. efektivni cijele osmanske armije iznosili oko 250 000 ljudi i tako uvelike nadmašivali snagu armije svake pojedine evropske države. Prema izvještaju o pohodu Selima I. na *Caldiran*, na pohod je moglo krenuti oko 140 000 ljudi. Pri tome se ne računaju pomoćni odredi vazala Kneževine Vlaške, koji su bili na raspolaganju osmanskoj vojsci za operacije u Evropi. Pomoćne trupe Krimskog Hanata nisu se upotrebljavale prije vremena Süleymana Veličanstvenog.

U osmanskoj se vojnoj organizaciji posebna važnost pridavala opskrbi pregoleme vojske na pohodu. Kako provijant koji je mogla ponijeti vojska što se kretala kopnom nije dostajao, namirnice su se nabavljale na licu mjesta, a uz to su se trupama dostavljale i vodenim putem. Organizacija je dopreme bila povjerenjena iskusnim, bivšim visokim financijskim činovnicima (*defterdar*). Za obavljanje transporta bile su zadužene posebne jedinice, u Rumeliji *yürük* (doslovno: brzo-marširajući) i *noynuk*²², a u Anadoliji *musellem* (oslobođeni poreza), odnosno *yaya* ili *piyade* (pješač); *müsellem* i *yaya* bili su u ranoosmansko doba borački odredi. Također je zadatak tih jedinica bio da se u ratu brinu o upotrebljivosti putova. Strateški najvažnije državne ceste – po mjerilu tadašnjih mogućnosti – bile su primjerno uređene.

Vanjskopolitički je cilj: što je moguće više proširiti sferu moći Osmanskoga Carstva tvorilo podlogu strategije vodstva osmanske vojske. Pri tome nije bila na gubitku obrana zemlje jer su se sva utvrđenja nalazila u državnom posjedu. U osmanskoj državi utvrđeni gradovi nisu mogli biti u privatnom vlasništvu.

Usmjerenost na vojnu ekspanziju nije zbog toga bila manje u prvom planu. Po pravilu, osvajački pohodi ograničavali su se na jedno ljetno polugodište. Polazište je, po pravilu, bio Edirne, gdje se sultan pretežno zadržavao zimi i dobar dio vremena posvećivao lovu, koji je tada imao funkciju manevara. Ondje su se u proljeće okupljali Portini centralni odredi, dok se provincijska vojska priključivala nadolazećoj armiji na mjestu koje je za to bilo geografski najprikladnije. Za ost-

²¹ Nisu identični s janjarskim kompanijama, također zvanima *bölük*.

²² Od bugarskoga *vojnik*, što znači ratnik. (Siel Prim. prev.)

varenje pojedinog pothvata, primjerice osvajanje neke jake tvrđave ili uništenje protivničke vojske u bitki na otvorenom polju, ostajalo je pri tromosti goleme vojske tek malo vremena, jer se vojska pravovremeno morala povući, prije hladnoga godišnjeg doba. Zbog klimatskih se i logističkih razloga, po pravilu, nije razmatrala mogućnost prezimljavanja u neprijateljskoj zemlji.²³ Tako postaje jasnim da je prvobitni cilj, na primjer opsadu tvrđave ili progon neprijatelja, osmanska vojska opetovano morala napuštati neobavljena posla. Isto tako, tom običaju valja pripisati činjenicu što čak ni veliki uspjeh nije mogao navesti osmansko ratno rukovodstvo da prekorači prvobitni cilj i poduzme dalja osvajanja.

Ovdje se ne možemo baviti taktikom osmanske vojske. Ipak, treba spomenuti da je i naoružanje osmanske armije bilo na tehničkom nivou njezinih evropskih ili orijentalnih protivnika. To ne vrijedi samo za snažnu artiljeriju; vrlo je rašireno bilo i ručno vatreno oružje. Elitni je odred janičara – prvobitno opremljen lukovima – od kasnoga 15. st. bio naoružan mušketama. Početkom 16. st. bila je ta promjena već završena.

Vodstvo armije je do 16. st. bilo u rukama sultana, koji je za to nužnu kvalifikaciju stjecao kao upravitelj provincije već prije stupanja na prijestolje. Sultan je pri svojim odlukama tražio savjet prije svega od velikog vezira, ali i od drugih članova Divana, jer je državno vijeće uvijek sudjelovalo u poliodima i imalo ulogu neke vrste generalštaba. Sultan je osobno sudjelovao čak i u bitki, okružen i zaštićen janičarima.

Posebna se važnost pridavala prikupljanju obavijesti o stvarnom ili potencijalnom neprijatelju. Tome je služilo – osim, svakako, posve taktičke obavještajne djelatnosti *akindžija* – ispitivanje ratnih zarobljenika, koje se odvijalo uz mučenje, te široko rasprostranjena špijunska mreža, agenti koji su skupljali vijesti u svim važnim evropskim državama.

Prije vremena Süleymana Veličanstvenog imala je kopnena oružana sila mnogo veće značenje od flote; posljednja je, doduše, bila uspješno vojno oruđe, kako su pokazale operacije kraj Negroponta 1470. i Lepanta 1499. g., no veliki je uspon osmanske mornarice otpočeo istom u vrijeme Süleymanove vladavine.

4. PRIVREDA I DRUŠTVO

Podlogu je osnanske ekonomije tvorila poljoprivreda, kojom se bavila pretežna većina stanovništva; ona je donosila i lavovski dio ukupnog osmanskoga društvenog proizvoda.

Zemlja, glavno sredstvo za proizvodnju, pripadala je nakon Mehmeta II. najvećim dijelom državi. Privatno je vlasništvo nad zemljom (*mülk*) od tada bilo neznatno: u privatnom je vlasništvu, koje se moglo naslijediti,²⁴ bilo jedva 5-10% ukupne zemljišne površine. Nešto je više bilo zemljoposjeda zadužbina (*vakf*).

Samim je državnim zemljoposjedom (*arz-i miri*) upravljao fisk. On se dobrim dijelom, u manjim ili većim dijelovima, kao nadarbina predavao na korištenje pretežno vojnim, a nakon početka 16. st. i civilnim službenicima.

²³ Selim I. je prigodom pohoda 1516-1517. g. prezimio, zbog povoljnih klimatskih uvjeta, u Siriji i Egiptu.

²⁴ Vlasništvo nad zemljom prepuštalo se samo iznimno kao dar sultana, ali nikad nije bilo posrijedi više od nekoliko sela s okolicom.

*mülk 8-10%,
vakuf 10-15%*

Osnovna je karakteristika toga tzv. *timarskog sustava* što su nadarbine bile na raspolaganju vlasnicima samo za uživanje (*tasarruf*): one su im donosile samo prinos s doznačene površine, dok sama zemlja nije bila u njihovu posjedu. Vlasnici nisu smjeli svoje nadarbine ni prodati, ni pokloniti, ni – suprotno evropskom lenu – ostaviti u nasljeđe. Kada bi umrli, nadarbina bi se – mala ili velika – vraćala fisku. Sinovi vlasnika nadarbina ipak nisu ostajali sasvim praznih ruku: mogli su zahtijevati primjerenu poputbinu, i to – ovisno o veličini očeve nadarbine – bilo više ili manje unosno mjesto u državnoj upravi, odnosno vojsci, bilo pravo čekanja neke nadarbine, pri čemu je, eventualno, jedan od sinova mogao dobiti nadarbinu pokojnog oca. Kako nije bilo sigurnog nasljeđivanja, može se reći da je u slučaju timarskoga sustava posrijedi uvelike otvoreno društvo. Isto tako, suprotno evropskim posjednicima lena, osmanski uživaoci nadarbina nisu raspolagali nikakvim pravnim imunitetom. Nadalje, seljaci nisu bili kmetovi i osobno nisu bili potčinjeni spahijama. Uz to, vlasnik nadarbine nije spram seljaka imao nikakva prava sudovanja. U osmanskome su timarskom sustavu *alodij*²⁵ i *vlastelinski dvor*²⁶ bili nepoznati. Tako uopće ne začuđuje što se vlasnik nadarbine nije nimalo brinuo o poljoprivredi: među seljacima bi se pojavljivao samo zato da utjera dodijeljenu rentu i državne poreze, koje je morao predati fisku.

U pogledu veličine postojale su tri vrste nadarbina. Male nadarbine (*timar*) prvobitno su bile namijenjene spahijama, a zatim su se sve češće dodjeljivale potčinjenim civilnim službenicima istoga ranga, npr. uredskim ili financijskim činovnicima. Godišnji je prihod jednog timara iznosio najviše 19 999 aspri. Najmanji dohodak od timara, temeljna nadarbina (*kılc*, doslovno: sablja), za koji se timarnik (vojnik-konjanik kojemu je bio dodijeljen timar) imao osobno naoružati i služiti, ali još nije morao opremiti pratećeg borca (*cebeli*), iznosio je, ovisno o području, 1 000, a najviše 3 000 aspri.²⁷ Ako bi se timarnik iskazao, prihod se mogao povećati dodacima (*terakki*).

Velike su nadarbine (*ziamet* ili *zeamet*) dobivali ponajprije više starješine, kao što su *subaşı* i *alaybegi*, ali i viši civilni činovnici. Vlasniku su velike nadarbine donosile godišnji prihod od 20 000 do 99 999 aspri.

Dok su vlasnici malih nadarbina, timarnici, i vlasnici velikih nadarbina, *zaım*, dobivali svoje nadarbine kao plaću za osobno vršenje službe, treći je tip, tzv. nadarbina za najviše dostojanstvo (*has*) bila vezana uz funkciju. Riječ je o funkcijama vezira, beglerbega i sandžakbega te nekih visokih dostojanstvenika centralne uprave (vojni sudac, *nişancı*, *defterdar*). Godišnji je prihod jednog *hasa* iznosio najmanje 100 000 aspri. U vrijeme Süleymana Veličanstvenog sandžakbeg je imao, po pravilu, *has* od 200 000 do 550 000, beglerbeg od 800 000 do 1 200 000, kupolni vezir od 1 000 000 do 1 200 000, a veliki vezir čak 2 000 000 aspri godišnjeg prihoda.

Pretežnu većinu malih nadarbina, naime onih manjih među njima, dodjeljivao je beglerbeg. Nasuprot tome, fisk je sebi pridržao pravo podjele najvećih i velikih nadarbina (*has* i *ziamet*) te većih timara.

Međutim, znatan dio zemljišta nije se dijelio u obliku nadarbine nego u vidu državnih domena (*has-i hümayun*), služio gotovinskom prihodu državne blagajne. Dohotke fiska od državnih domena, poput ostalih javnih prihoda, često su ut-

²⁵ *Alodij* je u sklopu evropskoga lena *vlastito dobro*, kao protupojam lenu.

²⁶ Središte vlastelinstva u evropskome feudalizmu.

²⁷ Napomena o kupovnoj moći aspre (*akçe*), novčane jedinice na snazi u Osmanskom Carstvu: krajin 15. st. stajalo je 10 kg brašna nešto manje od 1 aspre, a jedna evca oko 30 aspri.

jerivali opunomoćenici (*emin*); od vremena Mehmeta II. to je poslovanje uglavnom prepušteno u sklopu zakupa poreza²⁸ (*iltizam*). Pri zakupu poreza fisk bi zaduživao po jednog zakupnika poreza (*mültezim*) za "jedinice podavanja odsjekom" (*mukataa*²⁹), a on je morao utjerivati poreze i druge državne prihode, kao što su carine, najamnine za javne nekretnine itd. Za svoju je službu zakupnik poreza primao stanoviti dohodak, a zauzvrat je morao utjerati najviši mogući iznos i predati ga državi. Zakupniku poreza bio je nadređen upravitelj dobara pojedinih državnih domena, vojvoda (*voyvoda*), koji je trebalo da knjiži plaćanja zakupnika poreza za financijsku upravu. Kako je zakupnik po pravilu – ne posve legalno – utjerivao više nego što je isporučivao državi, njegova je djelatnost bila unosan posao. Imućni su se poduzetnici toliko otimali za zakup poreza da je fisk počeo mjestu zakupnika poreza prodavati na javnim dražbama onima koji bi najviše ponudili. Kako bi se izbjegle prevelike zloupotrebe, djelatnost su zakupnika poreza nadzirali kontrolori (*müfettis*). U toj su funkciji najčešće nastupale kadije drugih sudbenih okruga, vršeći dodatnu ulogu da bi tako osigurali poštenje kontrolnog organa. U osmanskom je privrednom sustavu zakup poreza imao važnu ulogu jer su uvelike porasli porezni prihodi nakon podržavljenja poljoprivredno iskoristivog tla pod Mehmetom II.

Položaj osmanskih seljaka u 16. st., u usporedbi s evropskim seljaštvom istoga doba, uopće nije bio loš. Kmetovi (*raya*³⁰) od gospodara zemlje (*sahib-i arz*) dobivali su, po pravilu, jedno selište (*ciftlik*) i time komad zemlje koji su mogli obraditi parom volova. Oni, doduše, nisu smjeli to selište svojevoljno napustiti, pa su praktično bili vezani za zemlju, no zemaljski je gospodar bio ovlašten tim seljacima oduzeti doznačenu zemlju samo onda ako je ne bi obrađivali. Kmetovi u Osmanskom Carstvu nisu bili osobno zavisni, nego osobnopravno slobodni, ni potčinjeni vlasnicima nadarbina ni od njih zavisni. Napose, oni nisu bili podložni sudbenoj vlasti gospodara zemlje. To su temeljne razlike u usporedbi s kmetovima u Evropi.

Za iskorištavanje zemljišta imali su podložnici u Osmanskom Carstvu uglavnom davati šerijatom određena podavanja zemljovlasnicima, odnosno poreze fisku. Od takve su uredbe bila izuzeta samo slobodna selišta vojnika kategorije *müsellem*, odnosno *yaya*: ona nisu pripadala nadarbini, pa nisu morala davati feudalne dažbine.

U skladu sa seljačkom naturalnom privredom, u 16. st. kao podavanje još je prevladavala naturalna renta, iako se od prve polovice toga stoljeća povremeno zahtijevalo podavanje u gotovini.

Kad bi podložnik preuzeo neko selište, morao bi zemljovlasniku najprije platiti jednokratnu, razmjerno visoku taksu za prepuštanje imanja (*resm-i tapu*). Time bi obrađivač zemljišta stupio u neraskidiv i nasljedni zakupnički odnos na osnovi udjela. Osim toga, bio je dužan redovito davati daće, na prvome mjestu dažbinu od selišta, koja se u muslimana zvala *resm-i cift*, a u kršćanskih podložnika *ispence*³¹, za koje je ona bila nešto viša nego za muslimanske podložnike. Povrh toga, podložnici su zemljovlasnicima još morali plaćati desetinu i druge daće, u skladu s različitim proizvodima koje su proizvodili. Kako je rečeno, do kraja 16. st. vlasnici nadarbina

²⁸ U znanosti, svakako, nema sloge o tome treba li ustanovu faktički sinatrati zakupom.

²⁹ Osmanska *mukataa* nema nikakve veze sa seldžučkim sustavom *ikta*.

³⁰ Izraz *raya* zapravo nije označavao samo podložnike, nego sve porezne obveznike.

³¹ Podrijetlo riječi *ispence* nije jasno. (Možda, ipak, potječe od riječi *spensa*, *spenda* = trošak. Prim. prev.)

nisu imali zemlje koju bi sami obrađivali. Kao spahiye ili državni činovnici oni se tada još nisu ni mogli ni htjeli brinuti o poljoprivredi. U tome je bila prednost za podložnike jer se od njih gotovo i nisu zahtijevale službe, dakle tlaka: morali su samo sedam dana godišnje utrošiti na prebacivanje žetve u spahijin ambar, odnosno na građevinske radove na njegovu domu. Uz to se, svakako, tlaka mogla otkupiti novcem. Inače su seljaci snosili sve troškove proizvodnje, jer vlasnicima nadarbina nije bilo stalo do investiranja u zemljoradnju.

Prema poreznim obveznicima fisk je, među ostalim, imao pravo određivati globe i najrazličitije pristojbe, poimence takse za nasljeđe i ženidbu. Državnoj je blagajni, nadalje, pripadala tzv. glavarina (*cizye*) nemuslimanskih podanika i dažbina za uživanje zemljišta na području državnih domena, jer je ondje fisk imao ulogu spahiye. Utjerivanje izvanrednih poreza (*avariz*), koji su se pretežno podmirivali radnom službom ili u određenoj robi, ostalo je i početkom 16. st. ograničeno na pojedinačne slučajeve.

Zbog umjerene i nadasve strogo regulirane dužnosti podavanja seljak je bio zainteresiran za obrađivanje zemlje koja mu je bila prepuštena. On je, naime, sasvim mogao računati s time da će mu dio plodova njegova rada ostati na raspolaganju kada preda dažbine, ne računajući ovdje strukturno slaba područja, npr. u Anadoliji. Stoga nije čudno što su čak kršćanski kmetovi pod obvezom tlake u neislamskim krajevima opetovano bježali s područja vladavine svojih zemaljskih gospodara, koji su ih teško izrabljivali, i prelazili Osmanlijama.

Spomenuti pozitivni aspekti ipak ne smiju navesti na idealiziranje položaja osmanskog seljaštva. Tehnički je stupanj poljoprivrede, doduše, bio u evropskim predjelima Osmanskoga Carstva posve usporediv s onim drugih evropskih država. Međutim, Anadolija je, osobito unutrašnja visoravan, u tom pogledu, kako je već spomenuto, bila vrlo zaostala. U sklopu tradicionalnog plodoreda, zemlja se podijelila na tri dijela: prema potrebi, dio ili dva dijela iscrpljenog tla ostavljali su se na ugaru. Za oranje se upotrebljavao primitivni drveni plug, a kao brana teški trupac. Ondje se nije mogla prekoračiti granica privrede na stupnju golop opstanka jer je prinos žetve s oskodom stanovništvu jedva dostajao da se bijedno prehranjuje pošto preda podavanja i podmirivanja države. Kako se nisu mogle proizvesti zalihe, opskrbljenost je seljaštva nakon loših žetvi bila bijedna. Pritisnuta nuždom, pojedina seljačka gospodarstva težila su autarkiji; u Anadoliji se u takvim okolnostima nije mogla razviti poljoprivredna robna proizvodnja. U skladu sa stanjem poljoprivrede, bili su i prehrana i stanovanje vrlo zaostali. Obroci seljaka sastojali su se pretežno od manje-više rijetke čorbe, bez dovoljno bjelancevina: meso su jeli samo kad su klali u nuždi. Seljačke su nastambe bile uglavnom polupodzemne kolibe.

Položaj kolibaša (*hennak*), koji su posjedovali manje od pola obradive površine jednog *ciftlika*, bio je općenito teži od položaja seljaka s cijelim selištem. Njihova su podavanja, doduše, u skladu s time, bila manja, ali je manji bio i dio žetve koji bi im preostao. Zlovoljni su bili seljaci na privatnim imanjima, na zemljištu zaklada i na državnim domenama, jer njihov status – suprotno seljacima na nadarbinama – nije bio zakonom reguliran. Na državnim su se domenama čak zapošljavali neslobodni ratni zarobljenici u svojstvu napoličara (*ortakçi kul*).

Nomadsko je stočarstvo od doba Mehmeta Osvajača bilo osuđeno na nadasve podređenu ulogu.

Ropstvo je u Osmanskom Carstvu – kao posvuda u svijetu islama – bilo normalna stvar. Ne samo sultan nego i pripadnici gornjeg sloja posjedovali su robove, robinje i eunuhe kao vlasništvo. Najviše se robova upotrebljavalo za vršenje raznih službi u kući i drugdje, također, npr., kao veslači na brodovima. U proizvodnji su

se rijetko zapošljavali. Samo su se u poljoprivredi češće upotrebljavali robovi, ili za obrađivanje polja (također umjesto stoke za vuču) ili za čuvanje stoke. Takozvani vojnički robovi (*kul*), kojima su pripadali i janičari, nisu, strogo uzevši, bili nikakvi robovi jer njihov odnos prema gospodaru, sultanu, nije počivao na vlasničkom, nego na službeničkom odnosu. Bitna razlika između običnih robova i onih zvanih kul sastojala se u tome što su ovi posljednji imali prava. Kul su imali besplatni stan i hranu, a uz to su primali plaću. Osim toga, i njihove preostale dužnosti i prava bili su regulirani zakonom.

Stanovita suprotnost privredi životnog minimuma na selu bili su trgovina i obrt, uglavnom ograničeni na gradove. U odnosu spram poljoprivrede njihovo je ekonomsko značenje bilo podređeno naravi. U gradovima je za trgovinu i obrt središnje mjesto bio mjesni bazar, koji je podlijegao strogom poretku. Trgovci i obrtnici bili su organizirani u cehove (*esnaf*), zadatak kojih je bilo kontroliranje kakvoće, cijena, mjera itd. Sami su pak cehovi podlijegali službenom nadzoru tržnog inspektora (*muhtesip*), organa mjesnoga kadije. Upravo kontroliranju kvalitete uvelike valja zahvaliti što je određena roba osmanskog obrta mogla prodrijeti čak na evropsko tržište.

Mnogo su skromnije značenje imale državne manufakture, koje su nužnim proizvodima opskrbljivale oružanu silu. Ti za svoje vrijeme u tehničkom smislu zadovoljavajući pogoni proizvodili su na temelju rada uz nadnicu. U malobrojnim rudnicima koji su radili na Balkanu bili su zastupljeni i državni monopol i privatno poduzetništvo. I rudari su bili nadničari: primali su nadnicu prema radnom vremenu ili prema učinku.

Trgovina na velike udaljenosti odvijala se karavanama po dobro izgrađenim, strateškim državnim cestama ili morem. Budući da je osmanska država, odnosno fisk bio za trgovinu samo pasivno zainteresiran kao ubirač carina, međunarodna je pomorska trgovina bila potpuno u rukama stranih, poglavito talijanskih brodovlasnika.

U osmanskome su društvu početkom 16. st. postojala dva glavna sloja. Vladajući se sloj sastojao – osim sultana – od osoba (*beraya*) oslobođenih poreza, koje su izdržavale skupine stanovništva obvezanoga na davanje dažbina. U taj su se sloj ubrajali državna i vjerska birokracija, plaćena vojska, osobe koje su izdržavale zaklade i, nadalje, vlasnici nadarbina.

Plemićki stalež i aristokracija, kakvih je bilo u feudalnoj Evropi, u osmanskoj državi više nisu postojali, napose otkako je Mehmet Osvajač potisnuo privatno vlasništvo nad zemljom (*mülk*) te ujedno eliminirao staroanadolsku "feudalnu aristokraciju". ovo ne samo zato što pripadnici vladajuće klase nisu raspolagali staleškim povlasticama nego prije svega zato što osmanski prebendari, suprotno evropskoj plemenitoj zemaljskoj gospodi, nisu posjedovali zemljište, već su samo privremeno dobivali prinos s njega na uživanje. Uz to, činjenica što u osmanskome timarskom sustavu nije bilo automatskog prava na nasljedstvo uvelike je pridonijela, kako je spomenuto, tome da se ovdje nisu mogli razviti ni plemstvo ni aristokracija kao u evropskim zemljama. Pokretljivost među slojevima vladajućih i potčinjenih bila je, k tomu, mnogo veća nego u feudalnoj Evropi. U Osmanskom Carstvu pripadnici nižih slojeva – prije svega na temelju vojničke hrabrosti – imali su dobre izgleda za uspon, s druge pak strane, pripadnici vladajuće klase, primjerice kad bi zatajili ili zloupotrijebili položaj, u svako su doba mogli biti degradirani. Skupina

vrlo uglednih potomaka Proroka (*seyyit*, odnosno *şerif*³²) teško se može – iako se to povremeno čini – usporediti s evropskim plemstvom jer njezini pripadnici često nisu pripadali vladajućoj klasi, nego su se regrutirali iz svih društvenih slojeva i često su se bavili društveno nižim zanimanjima.

Osnovno obilježje potčinjene klase bila je obveza plaćanja poreza, odnosno dažbina. U te tzv. podanike u strožem smislu (*raya*, doslovno: stado) ubrajali su se seljaci, zatim – također porezni obveznici – obrtnici i trgovci, i to bez obzira na vjeroispovijest. (Običaj da se kao *raya* označavaju samo *nemuslimanski* podanici *Porte* u 16. st. još nije bio ustaljen, a probio se istom u kasnom osmanskome razdoblju.)

I svakodnevni je život muslimanskoga dijela stanovništva u Osmanskom Carstvu protjecao sasvim prema normama šerijata, koji je regulirao cijelu privatnu sferu, uključivši obiteljski život. Prema islamskom je pravu, doduše, muškarcima bilo dopušteno da istodobno budu oženjeni (najviše) četirima ženama, no to se, ipak, događalo razmjerno rijetko. Uglavnom su samo članovi povlaštenih slojeva imali više od jedne žene i povrh toga stanoviti broj robinja kao suložnica. Među pripadnicima nižih slojeva poligamija se, po pravilu, provodila samo onda kada u prvom braku nije bilo djece. U osmanskom su društvu žene bile potpuno podređene muškarcima – mužu, ocu i bratu; muškarci su ih mogli i tjelesno zlostavljati. One su morale voditi kućni život posve izoliran od muškog društva. Žena se nije smjela – što je bilo uvjetovano običajnim pravom – nijednom muškarcu pokazivati otkrivena lica. Najvažnija je zabava žena viših društvenih slojeva bila promatranje šarolikih zbivanja na ulicama iza prozorske rešetke, kroz koju se one u ulice nisu mogle vidjeti.

Nemuslimanski je dio stanovništva živio u razmjerno povoljnim prilikama, iako je morao plaćati dodatne, ali ne pretjerano teške poreze. Podavanje gospodaru zemlje za prepuštanje seljačkog selišta bilo je, svakako, većinom nešto više nego za muslimanske seljake. Prema odredbama šerijata, i islamska je država imala pravo na posebni osobni porez (*haraç*) od nemuslimanskih podanika, tzv. štićenika (*zimmi*), a taj je porez u Osmanskom Carstvu zamijenjen ubiranjem glavarine (*cizye*) od radno sposobnih muškaraca nemuslimana. Bilo bi, ipak, pogrešno na temelju takvih financijskih, odnosno poreznih osobitosti zaključivati o diskriminaciji nemuslimanskih podanika u Osmanskom Carstvu, iako su porez *haraç*, odnosno *cizye* u kasnoosmanskome razdoblju oni koje je pogađao doživljavali kao diskriminaciju. Zapravo je bio posrijedi nadomjestak za vojnu službu, koja je na području islama obvezivala samo muslimanske muškarce. Zato su nemuslimani mogli voditi više ili manje nesmetan život, uz pretpostavku da on ne proturječi islamskim načelima. Osnovu te tolerantne osmanske vjerske politike nije tvorilo samo islamski vjerski zakon. Određenu je ulogu pri tome imala i okolnost što je osmanska država bila upućena na proizvodnju i plaćanje poreza kršćanskih i židovskih podanika.³³ K tomu, integracija novoosvojenih područja, posebno onih s kršćanskim stanovništvom, nije se smjela dodatno otežavati vjerskom netrpeljivošću. Unatoč, naposljetku, više praktičnim motivima, ipak vrijedi primijetiti da je osmanska država prakticirala vjersku trpeljivost u vrijeme kada su u kršćanskoj Evropi inovjerci bili izloženi najgorim progonima. Različite kršćanske i židovske vjerske zajednice (*millet*) nisu bile

³² Skupina *seyyit* potječe od Prorokova unuka Hasaina, *şerif* pak od Prorokova unuka Hasana, a obojica su sinovi Prorokove kćeri Fatime i Prorokova bratića Alija.

³³ Čak se istupalo protiv prelaženja na islam ako bi ono potjecalo samo od gospodarskih motiva; usp. Franz Babinger, *Grossherrliche Schutzvorschrift gegen nutzniesslichen Glaubenswechsel*, u: *Der Orient in der Forschung* (Festschrift Otto Spies), Wiesbaden, 1967. str. 1-8.

autonomne samo u pitanjima vjerovanja i obreda, nego im se, uz uvjet da nisu upleteni i muslimani, priznavalo i pravo sudbenosti nad vlastitim suvjernicima.

Osmansko Carstvo bilo je početkom 16. st., nesumnjivo, jedna od najbolje organiziranih državnih tvorevina, možda čak privremeno najbolje organizirana u svjetskim razmjerima. U toj su državnoj tvorevini uprava i vojna organizacija, cehovi ili nemuslimanske vjerske zajednice obuhvatili sve stanovništvo, gornje i donje slojeve. Ne samo što je carstvo Osmanlija bilo gotovo savršena država reda nego se na tu državnu tvorbu može potpuno primijeniti oznaka oblikovano društvo. Čini se da u tom oblikovanom društvu nije bilo mjesta ni za koga tko bi ostao po strani.

Osvrćući se na dosadašnje izlaganje, pisac smatra da je temelj osmanskoga društva bio *feudalizam*.³⁴ Pri tome pod pojmom feudalizma ne treba razumijevati samo feudalnu "anarhiju", koja je samo jedna varijanta feudalizma. Visok stupanj centralizacije i feudalizam ne isključuju se uzajamno. Ono što je zajedničko evropskoj i osmanskoj vrsti feudalizma sastoji se u tome što su feudalna gospoda i ovdje i ondje raspolagala dijelom prinosa sa zemljišta: oni su obrađivačima tla prepustali dio zemlje i od njih zauzvrat zahtijevali dio prinosa, tzv. *feudalnu rentu*. Odgovara li se na pitanje pojavljuje li se u jednom društvu fenomen feudalizma ili ne pojavljuje, odlučujući je kriterij praksa *feudalne rente*.

U glavnoj osmanskoj proizvodnoj grani poljoprivredi nisu imali bitno značenje ni robovski ni plaćeni rad. Feudalna je renta, dakle, i kvantitativno imala središnju ulogu za funkcioniranje društvene konstrukcije.

Po sebi se razumije da je između evropske i osmanske vrste feudalizma bilo i krupnih razlika. No te razlike ipak ne pogadaju bit feudalizma, nego samo sadrže dodatne specifične elemente. Suprotno svojim evropskim sudruzima, osmanska feudalna gospoda nisu imala staleških privilegija. Seljaci nisu bili njihovo vlasništvo niti su od njih osobno pravno zavisili. Isto tako, osmanska feudalna gospoda nisu imala sudbene vlasti, jer su pravo sudovanja imali isključivo kadije. Bitna i razmjerno najvažnija razlika spram evropskog feudalizma sastojala se, međutim, u tome što osmanski feudalci nisu svoje posjede stjecali kao nasljedna *lena*, nego kao *nadarbine* (*prebende*) podložne opozivu. Stoga se čini ispravnim označiti drugu fazu osmanskoga feudalizma, dijeleći je od evropskoga *lenskog* feudalizma, kao *nadarbinski* feudalizam (ili *prebendalni* feudalizam).

³⁴ U pogledu toga treba li o državi Osmanlija uopće govoriti kao o *feudalnoj* državi, mišljenja se istraživača veoma razlikuju. U vezi s tim spomenimo ovdje nekoliko važnijih stajališta: Bistra A. Cvetkova, *Sur certaines réformes du régime foncier du temps de Mehmet II.*, u: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, sv. IV, 1963, str. 104-120; Cl. Cahen, *Au seuil de la troisième année: Réflexions sur l'usage du mot féodalité*, isto, sv. III, 1960, str. 2-10; Nicoară Beldiceanu, *Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II.*, u *Acta Historica - Societas Academica Dacoromana*, München, sv. IV, 1965, str. 27-39; Hakkı Keskin, *Die Türkeri*, Berlin, bez datuma, str. 11. i dalje, a u novije vrijeme: J. Matuz, *The Nature and Stages of Ottoman Feudalism*, u: *Asian and African Studies, Journal of the Israel Oriental Society*, br. 16, 1982, str. 281-292.

VII. OSMANSKO CARSTVO SVJETSKA SILA

1. ERA SÜLEYMANA VELIČANSTVENOG

Ša Süleymanom Veličanstvenim¹ (1520-1566) krajem rujna 1520. na vlast dolazi sultan koji se po pravilu – ne baš sasvim s pravom – smatrao i smatrat će se najvažnijim osmanskim vladarom. Stoga se čini primjerenim nešto se iscrpnije pozabaviti ne samo razdobljem njegove vladavine nego i njegovom osobom. Süleyman I, kako ga označava moderna historiografija², prilikom stupanja na prijestolje imao je 26 godina. Već je kao princ bio primjereno pripremljen za tešku dužnost sultana. Poput svojih praotaca, već kao mladić postao je namjesnik sandžaka, a u vrijeme vladavine svoga djeda Bayezita II. dobio je Sandžak Kaffa³. Kad je prijestolje zadobio Selim, Süleyman je primio namjesništvo Magnezije (danas Manisa), koje je zadržao do očeve smrti. Suprotno svome eksplozivnom i brutalnom ocu, Süleyman je bio velikodušan, obazriv i uglavnom pravedan, što mu, svakako, nije smetalo da bezobzirnom silom provodi one državne interese koje je kao sultan i halif, tj. poglavar vjerske zajednice sunitskih muslimana, smatrao važnima, odnosno nužnima.

Mladi je Süleyman preuzeo vlast s mnogo manje trvenja nego njegovi prethodnici jer više nije imao braće koju bi morao ukloniti. No ni njegovo preuzimanje vlasti nije proteklo bez ikakvih teškoća. Naime, prijetila je opasnost da iznova otpadne Sirija, koja je tek nedavno bila uključena u Osmansko Carstvo, ali još nije bila posve integrirana. Beglerbeg tog vilajeta, Canberdi Gazali, prvobitno utjecajni mamelučki emir, koji je pravodobno priznao Selima I. za vladara te mu je bilo povjereno namjesničko mjesto, proglasio se na vijest o Selimovoj smrti suverenim vladarom i smjerao snova uspostaviti nekadašnju mamelučku državu pod svojim vodstvom. No osmanskim trupama nije bilo teško utvrditi hegemoniju Osmanskoga Carstva u Siriji; Canberdi Gazali je neposlulh platio životom. Sultan Süleyman nije osobno sudjelovao u "smirivanju" Sirije jer je bio usred priprema za rat, s Evropom kao pravcem udara.

Za Süleymanove vladavine iznova se volja za ekspanzijom usmjerila osobito protiv nevjernih "kaura". Osmanskom je prodoru, prije svega, pogodovalo to što

¹ Izlaganje u ovom poglavlju djelomično potječe iz piščeva članka pod naslovom: "Süleyman der Prächtige (Soliman)", objavljenoga u enciklopediji Die Grossen der Weltgeschichte, sv. IV, Zürich, 1973, str. 961-977. Ondje se nalaze brojne upute na literaturu o Süleymanovoj osobi i povijesnoj ulozi.

² Moderna ga historiografija označuje prvim toga imena. Prije se običavalo govoriti o njemu kao Süleymanu II, jer se u redove osmanskih sultana ubrajao i princ Süleyman, jedan od sinova Bayezita I. Princ Süleyman bio je jedan od pretendenata u vrijeme desetogodišnjeg interregnuma poslije smrti Bayezita I. godine 1403.

³ Na južnoj obali Krima.

inklar
Sirije narila
u Gazali

su vodeće evropske zemlje, novonastala habsburška svjetska sila i Francuska, bile međusobno zavađene te nisu mogle oblikovati jedinstvenu frontu protiv osmanskog osvajača. Protestantska je reformacija u Evropi uspjehu osmanske ekspanzije pridonijela utoliko ukoliko su se trupe koje su Habsburgovcima hitno trebale u borbi protiv Osmanlija morale upotrijebiti protiv protestanata. S druge strane, valja ustvrditi sa protestanti nisu surađivali s Osmanlijama. Doduše, bilo je glasova koji su izražavali mišljenje da je osmanski osvajački pohod posebna Božja milost u korist širenja protestantizma. Međutim, njemački su protestanti principijelno – unatoč suprotnosti u vjeroispovijedi – podržavali Habsburgovce u pogledu obrane od Osmanlija, mada ih je sultan pozivao na borbu protiv te katoličke sile. U tome za Osmanlije nije bila važna samo komponenta politike moći, nego i vjerski razlozi: katolici su upravo zbog svog kulta svetaca bili idolopoklonici. Reformacija, u svakom slučaju, svoje širenje poprilično neizravno zahvaljuje upravo Osmanlijama, koji su obrambenu moć Habsburgovaca držali podalje od srednje Evrope.

celoga protesta

Druga okolnost koja je omogućila osmanski prodor u srce Evrope jest činjenica što je otada ekspanzivno-politička računica Selima I. u pogledu Azije bila podmirena, te su znatni izvori bogatstva novoosvojenih zemalja, Sirije i Egipta, omogućili novi osmanski ratni pohod u jugoistočnoj Evropi.

dobro odnosa
malo su se

Tadašnji su se osmanski ekspanzivni naponi konkretizirali na tri glavne fronte: 1. na sjeverozapadu države, najprije protiv Ugarske, a potom protiv Habsburgovaca u Austriji; 2. u Sredozemlju, najprije protiv otoka Rhodosa, a zatim protiv Mletačke Republike, i 3. iznova protiv Safavida u Perziji. Ipak, osmansko državno vodstvo izbjegavalo je vođenje rata na više fronta kako bi uzmoglo usredotočiti nužnu udarnu moć oružane sile na pojedinačnom ratištu. Ratne sukobe koji su se više godina otezali bez opipljiva uspjeha završavali su mirovnim ugovorima kako bi omogućili koncentraciju snaga na jednoj fronti.

3 fronte

Prvi je prodor poduzet na sjeverozapadnoj fronti i 1521. g. usmjeren protiv tada ugarske tvrđave Beograda, koja je zatvarala put prema Ugarskoj i dalje prema Beču. Što nije pošlo za rukom Süleymanovu pradjedu, osvajaču Carigrada Mehmetu II, uspjelo je mladom Süleymanu, naime – osvajanje važne tvrđave zbog koje su se često vodile borbe. Svakako, u 15. st. prilike su bile drugačije. Zemlja Mehmeta Osvajača, iako već znatna regionalna država, još nije posjedovala snagu svjetske sile kao u Süleymanovo doba. A na protivničkoj strani sada više nije stajala srednjovjekovna ugarska velika sila. U toj je zemlji jaka centralna vlast, djelo kralja Matijaša, poslije njegove smrti (1490) ubrzo ustuknula pred feudalnom anarhijom baruna. Povrh svega toga, 1514. pobunili su se teško ugnjetavani mađarski seljaci pod vodstvom sitnog plemića Györgya Dózse. Nakon poraza njihova ustanka, seljaci su vezani za zemlju, stavljeni u potpunu zavisnost i razoružani. Sada, naravno, obespravljeni i osiromašeni ugarski seljaci više nisu osjećali potrebe da brane zemlju svojih ugnjetača. Nakon osvajanja Beograda prodor nije nastavljen dalje u Ugarsku zbog spomenutih načela osmanskoga ratovanja.

1.
Beograd 1521
a godi se
u Ugarsku su
ostali još i
ostatak uanica

Sljedeće godine (1522) došao je na red Rhodos. Otok je htio zauzeti već Selim I, ali je u toku priprema umro. Taj otok, koji su njegovi gospodari ivanovci izgradili kao istureni bastion kršćanske Evrope, bio je Osmanlijama tri u oku; k tomu je Rhodos mogao blokirati vezu morem između prijestolnice Carigrada i novostecenog Egipta. Nakon teške opsade ivanovcima nije preostalo drugo doli da otok predaju osmanskim oružanim snagama, uz zajamčeno slobodno povlačenje na Maltu. Time je osigurana osmanska hegemonija u istočnom Sredozemlju.

2. Lede
1522

↓

Poslije tog uspjeha oružje je mirovalo pune četiri godine, barem prema vani, jer je u to vrijeme vojna snaga osmanske države bila opet potrebna za sprečavanje pojave unutrašnje dezintegracije. Godine 1524. otpadništvom je prijetio Egipat koji poput Sirije, još nije bio posve integriran. U taj separatistički pokušaj nisu, svakako, bili umiješani samo Mameluci nego i Ahmet-paša, bivši sultanov drugi vezir. Dvije godine pošto je stupio na vlast, Süleyman je umirovio Piri Mehmet-pašu, velikog vezira svog oca, i njegovo mjesto povjerio, kao dužnost velikog vezira, Ibrahimu, svome bliskom prijatelju iz mladosti (1523-1536). Ahmet-paša, koji je također računao s tom visokom funkcijom, bio je kao beglerbeg premješten u Egipat. Tek što je taj duboko povrijeđeni čovjek stigao u Kairo, osigurao je podršku dijela Mameluka i proglasio se suverenim sultanom Egipta. No osmanska je armija, pod zapovjedništvom novog velikog vezira Ibrahima, uspjela zagospodariti situacijom u Egiptu.

Istom poslije smirivanja arapskih posjeda moglo se snova pomišljati na trajniji napad na protivnika na sjeverozapadu države. Nakon bitke kraj Mohača (Mohács) 29. kolovoza 1526. Ugarska je nestala s političke pozornice kao nezavisna državna tvorevina, što će potrajati stoljećima. Osim unutrašnjih teškoća te zemlje, propasti je uvelike pridonijela zastarjela ugarska vojna organizacija, a prije svega to što ugarski kralj Ludovik II. nije uspio dobiti vanjsku pomoć. Njegov šurjak car Karlo V. bio je zapleten u sukob s *Ligom od Cognaca*⁴, protuhabsburškom koalicijom. Poslije mohачke bitke Ugarska je podijeljena nadvoje. Ubuduće će zapadni dio pripadati bratu cara Karla V. kralju Ferdinandu Habsburškom, a istočni dio ugarskom magnatu Ivanu Zapolji (Zápolya, također zvan Szapolyai), također izabranom za ugarskog kralja, koji je priznao osmansko vrhovništvo. Time je bilo osigurano da se ubuduće ugarska nizina može iskoristiti kao istureno područje za pohode protiv Habsburgovaca; tako gledano, tada nije bilo nužno izravno pripajati zemlju Osmanskome Carstvu.⁵

Istom 1529. g. Osmanlije su se osjećale dovoljno jakim da poduzmu veliki pohod na Beč. Süleyman Veličanstveni cijelog je života sanjao o osvojenju toga grada, koji će za nj ubuduće biti "Zlatna jabuka", a uz to je na takav pothvat izazivala sama činjenica što je Karlo V. već godinama ratovao s Francuskom te nikako nije mogao pomoći svome bratu Ferdinandu. U toku pohoda Habsburgovcima je oduzet Budim⁶, tadašnja prijestolnica Ugarske, i predan vazalnom kralju Ivanu Zapolji, koji je u Budimu stupio na tradicionalno ugarsko prijestolje. No opsadi Beča, zbog uspješnog otpora Habsburgovaca, nije bio dosuđen uspjeh, što je okolnost kojoj, nema sumnje, valja pripisati općepovijesni domašaj.

Otada je u pogledu ravnoteže snaga – ni Habsburgovci nisu bili dovoljno jaki da ovladaju cijelom Ugarskom – u obzir dolazilo diplomatsko rješenje. Doduše, pregovori su između Habsburgovaca i osmanske Porte propali, no oni su zahtijevali najozbiljniji pristup, što će se ticati budućeg odnosa evropskih sila spram osmanske države. Naime, u toku pregovora, koje je s osmanske strane vodio veliki vezir Ibrahim, morali su Habsburgovci spoznati da se ne sućeljavaju s gomilom barbara, nego s posve ravnopravnom silom.

⁴ Savez zaključen 22. svibnja 1526. između pape, Francuske, Venecije, Firenze i Milana.

⁵ O tome vidjeti J. Matuz, *Der Verzicht Süleymans des Prächtigen auf die Annexion Ungarns*, u: *Ungarnjahrbuch*, br. 6, 1974-1975, str. 38-47.

⁶ Mađ. *Buda*, tur. *Budun*, danas dio Budimpešte, na zapadnoj obali Dunava.

↓

1522

Ibrahim, rodom Grk, došao je na osmanski dvor putem danka u krvi. Kao Süleymanov glavni komornik (*has oda başı*) brzo je stekao njegovo povjerenje. S tog položaja sitnoga dvorjanina on se uspeo do najvišega dostojanstva u državi poslije sultana. Doduše, on za tu visoku funkciju nije imao dovoljno iskustva, no izvanredna sposobnost ipak mu je pomogla premostiti taj nedostatak. Naime, on nije bio samo častoljubiv nego i inteligentan i svestrano obrazovan, tečno je govorio više jezika, a bio je i glazbeno nadaren. Odlično je vladao diplomatskom vještinom i bio do detalja upućen u odnose među evropskim državama. Najzad je uspio postići da elegantno i djelotvorno određuje praktičnu politiku velike sile Osmanskoga Carstva. Tada je bio oblikovan i vanjski oblik u kojemu se pokazivala osmanska moć, i to svjesno: pri primanju stranih diplomata – ne samo austrijskih – sultan bi dao prikazati svu raskoš, koja će uskoro postati legendarna. Pri tome nije toliku ulogu imala sultanova osobna sklonost raskoši nego mnogo više želja da stranom svijetu pokaže svoju moć i moć svoje države. Sjaju dvora i odabranoj odjeći sultana i njegovih dvorjana treba pripisati činjenicu što je on u evropsku historiografiju ušao kao "Veličanstveni".

Nakon propasti pregovora između Beča i Istanbula, koji su započeli krajem 1529. g., iznova je 1532. oživio rat protiv Austrije. On je Osmanlijama donio neznatan uspjeh: samo su tvrđavu Kisek (mađ. Kőszeg), u zapadnoj Ugarskoj, mogli prisiliti da se preda. Uskoro potom zaključeno je još jedno primirje s Bečom, pri čemu su se Habsburgovci morali obvezati na plaćanje godišnjeg danka, tobože kao protuuslugu da godine koje slijede uzmognu provesti u miru.

To je primirje postalo prijeko potrebno i osmanskoj državi, jer su se na drugim frontama zbivale pogibeljne stvari. U sredozemnom je prostoru Karlo V, uznemiren protjerivanjem ivanovaca s otoka Rhodosa, u međuvremenu unajmio junačkog pomorca Andreu Doriu, s velikim mornaričkim odredom. Doria je uspio izvesti osvajanja na Peloponezu (1532). Kako bi mu bio pružen djelotvoran otpor, Porta će ubuduće čvrsto zaduziti vođu gusara Hayreddina Barbarossu. Tako je od pljačkaša koji je Evropljanima učinio zapadno Sredozemlje nesigurnim postao beglerbeg Alžira i istodobno admiral osmanske flote (*kapudan paša*), sa sjedištem u Carskom divanu. Vojna i financijska podrška, a poprilično i moralno okrilje Porte, omogućili su novopečenom admiralu da svoju flotu, koja se dotada sastojala samo od malih piratskih brodova, pretvori u ubojitu ratnu mornaricu s većim jedinicama. Osim pustošenja talijanskih obala, flota Hayreddina Barbarosse uspjela je zadobiti Tunis, čime je i zapadno Sredozemlje uvelike dospjelo pod osmansku kontrolu. Ipak, nije bilo moguće držati Tunis jer je Karlo V, pribojavajući se, s razlogom, da će biti sasvim potisnut iz Sredozemlja, 1535. g. jednim protuudarom iznova zauzeo grad.

Sada su i prilike na istočnoj granici Osmanskog Carstva počele izazivati uznemirenost. Nakon 1526. – godine rata s Ugarskom – u Anadoliji su se iznova rasplamsale razne bune šiitskih "heretika". Heterodokсно se mišljenje infiltriralo čak i među ortodokсне teologe i proširilo se sve do prijestolnice Istanbula. Pripadnik uleme Kabiz Molla javno je 1527. g. izjavio u Istanbulu da je Isus mjerodavni prorok umjesto Muhammeda. Njegovi su izvodi ostavili takav dojam na mjanovništvo Istanbula da su izbili nemiri, a u prijestolnici se počela primjećivati opća politička uznemirenost. Budući da se to zbivalo u vrijeme kada su šiitske smutnje i u Anadoliji zadobile opasne razmjere, osmansko je državno vodstvo u naziranjima Kabiza Molle moralo vidjeti veliku javnu pogibelj. Teolog je pred Carskim divanom osuđen na smrt i pogubljen. No time nisu bili zaustavljeni šiitski nemiri u Maloj Aziji. Kada se 1532. pokrajina Bitlis (istočno od jezera Vana) priključila Safavidima u Perziji, osmanskoj je hegemoniji u istočnoanadolskom prostoru zaprijetila opasnost. To je

bio povod novog osmanskog pohoda protiv Safavida (1534), pod zapovjedništvom velikog vezira Ibrahim-paše. Ibrahim, u svojstvu vrhovnog zapovjednika (*serasker*) i izvanrednim ovlaštenjima, uspio je, doduše, zaposjesti safavidsku prijestolnicu Tebriz. Perzijski šah Tahmasp I, koji je vladao nakon smrti svog oca Ismaila I, sljedeći mudru strategiju, nije se upuštao u otvorenu bitku s nadmoćnim protivnikom. Druga osmanska vojska, pod komandom samog sultana, istodobno je Safavidima oduzela Irak s Bagdadom.

U to je vrijeme sklopljen prvi ugovor o prijateljstvu između Osmanlija i francuskog kralja. Francusku je na taj korak navela konstelacija odnosa političke moći u Evropi. U sukobu s Habsburškom Monarhijom, koja je postala svjetskom silom, izgubila je Francuska svoje talijanske posjede (1525), a uz to su je Habsburgovci ukliještili. Francusko-osmanskim ugovorom sklopljenim 1536. g., u skladu s tadašnjom terminologijom evropske historijske literature nazvanim *kapitulacija* (*ahdname*), našla su se oba protivnika Habsburgovaca, u svom aktualnom tradicijskom sklopu vrlo različita, združena u prijateljskom savezu, što će mjerodavno određivati veze obiju sila i u sljedećim stoljećima. Kapitulacijom s Francuskom definitivno je provedeno priznanje Osmanskoga Carstva kao evropske sile.

Medutim, kapitulacija s Francuskom ima i zbog drugog razloga veliko značenje za osmansku povijest. Naime, upravo je ta kapitulacija – mada ju je isposlovao samo veliki vezir, a sultan je nije ratificirao – postala ne samo politički djelotvorna nego je i ubuduće služila kao predložak za slične kapitulacije s drugim evropskim zemljama. Doduše, kako je već spomenuto, osmanski su sultani i prije pojediniim skupinama stranaca koji su živjeli u osmanskoj državi dodjeljivali povlastice, npr. Bayezit I. ili Mehmet II. No privilegije koje je osmanska strana odobrila građanima talijanskih trgovačkih republika ipak nikada nisu predstavljali tako opsežan ugovorni instrument poput kapitulacije s Francuskom iz godine 1536. Ti rani ugovori također nisu imali tako veliki domašaj jer su uređivali samo unutrašnje stvari osmanske države, a nisu bili međudržavni sporazumi.

Zbog središnje uloge kapitulacije s Francuskom za buduće oblikovanje veza Osmanskoga Carstva s evropskim silama valja ukratko skicirati glavne odredbe.

Među Osmanskim Carstvom i Francuskom dogovorena je slobodna plovidba i slobodna trgovina podanika obje države, pri čemu bi oni u tim državama imali plaćati samo onoliko dažbina koliko i vlastiti građani.

Francuski su konzuli dobili neograničeno pravo suđenja francuskim podanicima na osmanskome tlu, kako u privatnim, napose trgovačkopравnim, tako i u krivičnopravnim predmetima, ako su u odgovarajućoj stvari sudjelovali samo Francuzi. Privatnopravni predmeti morali su, doduše, doći pred nadležnog kadiju, no prisutnost je francuskog tumača bila uvjet. Kazneni procesi na kojima su se pojavljivali Francuzi i osmanski podanici imali su potpadati neposredno pod nadležnost Visoke Porte. Nadalje je dogovoreno da Francuzi ili francuski konzul ne mogu odgovarati za dugove pobjeglog sunarodnjaka. Osim toga, svaki Francuz ovlašten je da oporučno ostavi svoju ostavštinu francuskome konzulu. Obje su ugovorne strane imale osloboditi ratne zarobljenike koji bi potjecali iz druge ugovorne države, te ubuduće ne uzimati ratne zarobljenike.

Kapitulacija iz 1536. g. donijela je Francuskoj i Osmanskom Carstvu opipljive prednosti. Francuska je stekla prednost u levantskoj trgovini, što će potrajati,

⁷ Ovdje pojam kapitulacija, s obzirom na povijest riječi, ima veze s homonimom predaja, polaganje oružja utoliko što su u oba slučaja posrijedi ugovori sastavljeni po poglavljima (kapitulima).

stoljećima, a Porta se nadala da će djelatnost francuskih poslovnih ljudi na osmanskom državnom području oživiti njezinu vanjsku trgovinu i povećati carinske prihode od nje, to više što njezini vlastiti podanici gotovo uopće nisu trgovali u neislamskim zemljama. Odredbe u pogledu konzularne sudbenosti stoga su nedvosmisleno pružale pogodnosti Francuskoj, to više što Porta, s nebrigom svjetske sile, tada još nije smatrala potrebnim trajno akreditirati vlastite diplomate kod stranih vlada. Svakako, tada francuska konzularna sudbenost na osmanskom tlu nije nimalo narušavala suverenost osmanske države, jer je pri tome bila posrijedi dobrovoljna susretljivost s osmanske strane i milostiv čin velesile. Osim toga, ta se francuska konzularna sudbenost potpuno slagala sa sustavom millet, prema kojemu su nemuslimanski stanovnici Osmanskoga Carstva dobili pravo da sami uređuju svoja unutrašnja pitanja. To što će takva konzularna sudbenost na osmanskom teritoriju, kao i kapitulacije sljedećih stoljeća, kada je jednom država Osmanlija postala igračkom evropskih sila, nanositi štetu osmanskom suverenitetu i najelementarnijim privrednim interesima, bilo je posljedica razvitka nepredvidivoga u 16. st.

Zaključenje ugovora s Francuskom bilo je vrhunac diplomatskih postignuća velikog vezira Ibrahim. U međuvremenu je sultan pao sasvim pod utjecaj svoje nove žene Hurrem Sultan, bivše robinje, kojom se zatim oženio prema šerijatu. Hurrem Sultan, koju su Evropljani zbog mogućega istočnoslavenskog porijekla nazivali Rokselana, intrigirala je protiv prijateljstva koje je vezivalo Ibrahim sa sultanom, protiv utjecaja velikog vezira na sultana i protiv izuzetne moći koju je Ibrahim postepeno uspio steći. Rokselana je udesila da visokoobdareni političar i diplomat Ibrahim, sultanov intimni prijatelj, bude po kratkom postupku smaknut (u ozujku 1536). Nesumnjivo, valja pripisati Rokselani što nijedan budući veliki vezir Süleymana Velikanstvenog nije mogao postići toliku moć koliko je bio postigao Ibrahim. Sukobom između Hurrem i Ibrahim počele su i haremske intrige na osmanskom dvoru, koje će kasnije, u razdoblju propadanja, nemalo pridonijeti nemoći osmanske centralne vlasti.

Međutim, zakon ekspanzije, koji je određivao osmansku vanjsku politiku, dalje je djelovao. Prepad na južnu Italiju godine 1537. nije, doduše, donio željeni uspjeh, ali je godinu kasnije (1538) mletačka flota kraj Preveze pretrpjela odlučni poraz. Taj je rat izbio zato što Republika Sv. Marka nije mogla preboljeti to što su je u levantskoj trgovini pretekli Francuzi. Zaključenjem mira (1540) Venecija je, doduše, izgubila posjede u Dalmaciji, na Peloponezu i u Egejskom arhipelagu, no zato su joj odobrene trgovačke povlastice, koje su se u bitnome podudarale s kapitulacijom s Francuskom.

Godine 1538. dotada uvelike nezavisna Kneževina Moldavska također je bila jednim pohodom prisiljena priznati osmansko vrhovništvo. Iste je godine operacijom flote osvojen Aden, a 1547. veliki dijelovi Jemena, s glavnim gradom Sanom, akcijom osmanske kopnene sile. Kasnije su Osmanlije uspjele mašiti se susjedne afričke obale. Zahvaćanjem južne Arabije ostvareno je gotovo potpuno uključivanje arapskoga svijeta u osmansku državu. Jedna je ekspedicija prema Indiji, usmjerena protiv učvršćivanja Portugala na potkontinentu, protekla bez opipljiva rezultata.

Kada je Ferdinand Habsburški poslije smrti osmanskoga vazala Ivana Zapolje litio zaposjesti cijelu Ugarsku, osmanske su trupe iznova počele borbu protiv Habs-

*Hurrem Sultan
u kula kula*

burgovaca. Budim⁸ je zajedno sa središnjim dijelom Ugarske 1541. učas anektiran. Zapadni je dio zemlje ostao u rukama Habsburgovaca i nadalje će se zvati Kraljevina Ugarska. Istočni je dio Süleyman predao sinu Ivanu Zapolje, Ivanu Sigismundu. Iz istočnoga se ugarskoga kraljevstva razvila kasnija osmanska vazalna Kneževina Erdelj (Transilvanija)⁹. Borbe su se s Habsburgovcima otegle do 1547. Tada su privremeno završene jer neprijateljstva više nisu obećavala uspjeh. Umjesto toga, pokušao je osmanski državni vrh 1548. iznova anektirati Perziju. Safavidi, istodobno na istoku svoje zemlje pod pritiskom Uzbeka, sunitskoga turskog naroda, ipak su nešto naučili iz katastrofe kraj Çaldırana (1514), te su sada, kao i prije, izbjegavali otvorenu bitku s očito nadmoćnim protivnikom. Tako je i taj pohod protekao bez trajnijeg učinka. Godine 1551. iznova su se rasplamsale borbe protiv Austrije, jer su Habsburgovci uspjeli osvojiti istočno ugarsko kraljevstvo, koje je bilo pod osmanskom vrhovnom vlašću.

Ipak, taj je rat Osmanlijama donio samo neznatno zaokruživanje njihova teritorija u Ugarskoj.¹⁰ Tada se Porta 1553. g. opet okrenula protiv Safavida. No ni rezultat toga vojnog pothvata nije odgovarao očekivanjima. Sklopljen je mir u Amasy (1555) po kojemu je Armenija podijeljena nadvoje, Azerbajdžan pak prepušten Safavidima, dok je Irak ostao osmanski. Sklapanje tog mira historijski je značajno zato što su tako utvrđene granice dviju zemalja koje, u bitnome, i danas postoje. Ali mir je također utjecao na razvitak stvari na zapadu, jer je Erdelj, koji je sada morao računati s mogućnošću novog osmanskog pohoda, raskinuo s Habsburgovcima i 1556. iznova dobrovoljno priznao osmansko vrhovništvo.

U to je vrijeme osmanska flota dovršila osvajanje tzv. država Barbareska na obalnom području sjeverozapadne Afrike. Tako zemljopisni okvir Osmanskoga Carstva dobiva razmjere koji će, uglavnom, postojati do kraja 17. st. Nasuprot tome, 1565. bez uspjeha je protekla opsada otoka Malte, novog sjedišta Ivanovaca.

Süleymanov je posljednji pohod bio usmjeren protiv novoga habsburskog vladara cara Maksimilijana, koji nije mogao prihvatiti gubitak Erdelja, a ujedno je uskratio plaćanje danka Porti. Pothvat je 1566. g., međutim donio samo osvojenje tvrđave Siget (Szigetvár), u jugozapadnoj Ugarskoj, koja je u sklopu sustava utvrda zatvarala put prema Beču. Süleymanu nije bilo suđeno da okuša taj trijumf jer je umro tri dana prije pada grada. Tadašnji je veliki vezir Sokollu (Sokolović) Mehmet prikrrio smrt sultana, staroga više od sedamdeset godina, kako trupe, koje su već gotovo pola stoljeća vladajućeg sultana štovale kao idola, ne bi prerano prekinule opsadu.

Vladavina Süleymana Veličanstvenog, koja je trajala 46 godina, nije bila važna samo zbog znatnog proširenja državnog područja nago i zbog primjetnih unutrašnjopolitičkih inovacija. Najvažnija je, svakako, bila opsežna zakonodavna djelatnost, zbog čega je Süleymanu turska historiografija nadjenula nadimak Kanuni (Zakonodavac). Veliki zakonik, koji je nazvan po njemu, bavio se, prije svega, zemljišnim, financijskim i fiskalnim pravom (odredbe o organizaciji središnje uprave i o kaznenom pravu pretežno su već bile uređene zakonskim knjigama Mehmeta II). Osim toga, u sklopu popisa poreza, što je bilo još važnije, kodificirano

⁸ O osmanskom Budimu usp.: L. Fekete, *Buda and Pest under Turkish Rule* (Studia Turco-Hungarica, III), Budapest, 1976.

⁹ Također zvana Transilvanija. Kraj se mađarski zove *Erdély*, odakle potječe turski naziv *Erdel* i rumunjsko ime *Ardeal*.

¹⁰ Poimence, Temišvar i Szolnok došli su 1552. pod osmansku vlast, dok se Eger uspio održati unatoč brojčanoj nadmoći osmanske vojske koja ga je opsjela.

je i mjesno običajno pravo, prije svega u pogledu dužnosti podavanja. Takvi su se popisi, doduše, sporadično već sastavljali i prije epohe Süleymana Veličanstvenog, no obuhvaćanje Osmanskog Carstva poreznim sustavom doista velikih razmjera, uključivši i novostečena područja, bilo je poduzeto istom u doba vlade Kanunija. Za Egipat, koji je imao posebni status, sastavljen je posebni zakonik. U skladu s teritorijalnim širenjem države, uspostavljeno je više novih vilajeta, primjerice Budim ili Temišvar u historijskoj Ugarskoj, Sivas, Erzurum i Van u istočnoj Anadoliji, Bagdad u Iraku. Alžir, Tripolitaniya, Jemen i "Abesinija", pod čime treba razumjeti obalno područje Sudana i Eritreje, vođeni su kao vilajeti s obvezom danka (*sāliyāne*). Lokalne su kneževine u Gilanu, na južnoj obali Kaspijskog jezera, i u kavkaskome Širvanu, kao i kneževina Basra u Perzijskom zaljevu, priznale osmansku vrhovnu vlast, dok je dotadašnja vazalna kneževina Zulkadr¹¹ već na početku vladavine Süleymana pretvorena u redoviti, neautonomni vilajet.

Snažno je bujanje administrativnih zadataka, uvjetovano popisima, zakonodavstvom i, ne na posljednjem mjestu, stalnim širenjem diplomatskog saobraćaja sa stranim silama, sa sobom donijelo dalju izgradnju birokracije. Posebno valja pribilježiti promjenu naglaska na polju djelatnosti *nişancıya*. Zadatak se tog dostojanstvenika prije vremena Süleymana Veličanstvenog sastojao prije svega u vođenju državne kancelarije, kontroli i ovjeri naredaba izdanih u ime sultana. Sada je na nj dodatno prebačen opsežni posao kodificiranja svjetovnog prava. Budući da *nişancı* zbog svoga posla na kodificiranju gotovo više nije imao vremena da se posveti carskim naredbama, uveden je – kako bi se izbjeglo zapostavljanje kancelarijskog posla – ured načelnika tajnika kancelarije (*reisülküttap*), koji se ubuduće imao brinuti o kancelariji, svakako pod vrhovnim nadzorom *nişancıya*. Prvobitno područje njegovih zadataka nije prelazilo tu granicu. Tako u to vrijeme *reisülküttap* još nije pripadao najvišim dostojanstvenicima države. Također još nije započeo ni kasniji razvitak razdoblja Süleymana Veličanstvenog, naime koncentracija vanjskih poslova u rukama načelnika tajnika kancelarije, zbog čega se on običavao izjednačavati s evropskim ministrom vanjskih poslova. Tada je, po pravilu, vanjske poslove još vodio osobno veliki vezir. Što se tiče brige o vanjskim kontaktima, Visoka Porta služila se krugom osoba koje su ne samo besprijeekorno vladale evropskim jezicima nego su bile i neograničeno lojalne interesima osmanske države. Zato je u vrijeme Süleymana Veličanstvenog znatno proširena institucija Portinih tumača, koja je postojala od vremena vladavine Bayezita II.

Pod Süleymanom je započela i izgradnja kanala velikih razmjera, koja je imala omogućiti opskrbu prijestolnice vodom. Ovdje valja tek usput spomenuti podizanje brojnih vjerskih građevina, među njima veličanstvene džamije Süleymaniye u Istanbulu.

Već je bilo govora o tragičnom svršetku velikog vezira İbrahima. Smaknuće velikog vezira Kara Ahmeta (1555) također se svodilo na utjecaj Rokselane. Sultanova je miljenica željela osloboditi najvišu funkciju u državi za svojega zeta Rüsterna. Više ili manje na Rokselanin poticaj, godine 1553. uklonjen je i princ Mustafa, sultanov sin iz braka s prvom ženom Gülbehar, kako bi nasljedstvo prijestolja bilo osigurano jednom od njezinih sinova. Za sultana je doista postojala opasnost da ga potisne sin Mustafa, popularan i cijenjen osobito među janičarima, kao što je nekoć Süleymanova djeda Bayezita II. uklonio Selim I. Pogubljenje drugog sina Süleymana Veličanstvenog, princa Bayezita, jedva se moglo izbjeći s gledišta državnog razloga.

¹¹ Druga anadolska vazalna kneževina, Ramazan, mogla se održati još do početka 17. st.

Taj mladi princ, Rokselanin sin, također vrlo popularan, htio je još za očeva života za sebe osigurati nasljedstvo protiv brata Selima, koji je nakon Süleymanove smrti stupio na prijestolje (1566) kao Selim II. Poslije vojnog poraza Bayezit je najprije pobjegao Safavidima. No šah ga je izručio Osmanlijama, nema sumnje zato da ne bi ugrozio tek nedavno postignut mir (1555). Nato je Bayezit sa svojom djecom pao žrtvom krvnikove uzice za davljenje (1562).

U zaključnoj ocjeni mogu se postignuća osmanske države u vrijeme vladavine Süleymana Veličanstvenog ocijeniti kao znatna. Područje je osmanske moći prošireno na dobar dio karpatskog bazena, na Irak, južnu Arabiju, i na gotovo cijelu sjeverozapadnu Afriku, ukupno za polovicu dotadašnjega državnog područja, na više od 2,25 milijuna km², teritorij otprilike devet puta veći od SR Njemačke. Teme još treba pribrojiti vazalne države: Krim, Erdelj, Vlašku i Moldavsku.

Država Osmanlija, dotada smatrana barbarskim stranim tijelom, odsada će biti pravim sastavnim dijelom politike evropskih država. Prešutno je priznata kao evropska sila s kojom se može stupiti u savez i na koju mogu računati evropske ugovorne strane.

Za održanje i učvršćenje unutrašnjih odnosa vlasti sastavljen je novi zakonski instrument, te se pristupilo obuhvaćanju države katastrofom. Procvat doživljava građevinska djelatnost, umjetnost i književni život.

Ipak, bilo bi pogrešno postignuća osmanske države u vrijeme Süleymana Veličanstvenog smatrati višima nego u prijašnjim epohama. Osvajanja koja se mogu usporediti sa Süleymanovim osvajanjima bilo je i za dotadašnjih sultana, primjerice Mehmeta Osvajača ili Selima Strogog. Uključivanje Osmanskoga Carstva u evropsku politiku bio je fenomen koji se u potpunosti zbio istom pod Süleymanom. To ne treba zahvaliti samo spretnosti osmanske diplomacije, jer je to mnogo više bilo u vezi s konstelacijom međudržavnih odnosa tadašnjih evropskih sila. Za osmansko zakonodavstvo zakonik Mehmeta Osvajača nije bio ništa manje značajan od Süleymanova zakonika. I u pogledu graditeljske djelatnosti epohe drugih sultana mogu potpuno izdržati usporedbu sa Süleymanovom erom: neka su od najljepših djela osmanskoga graditeljstva nastala upravo pod beznačajnim vladarima.¹² U svakom slučaju, čini nam se nužnim distancirati se od pretjerano visokog vrednovanja Süleymanove epohe. To vrijedi i za osobu sultana, jer se uspjesi, o kojima pri objektivnom promatranju vremena njegove vladavine također valja govoriti, ne mogu pripisati samo njemu, jednoj jedinjoj osobi, čak ni kada se uzme u obzir njegova gotovo bezgranična moć. Ne smije se zaboraviti da Süleyman nije ni iz čega stvorio državu na čelu koje je bio 46 godina. U njegovu je slučaju posrijedi posve drukčija situacija nego, recimo, Aleksandra Velikoga, Čingiz-hana ili Timura. Süleyman je od samoga početka raspolagao dobro uređenom državom u kojoj je on, slično svojim prethodnicima, imao održavati privredne, državne, društvene i vjerske odnose te širiti područje njezine moći.

Sultan je obično sudjelovao u vojnim pohodima, za koje inicijativu, nema sumnje, prije treba pripisati tadašnjim velikim vezirima nego samom Süleymanu, no vojno bi vodstvo prepuštao svojim vojskovođama. Podjednako se malo bavio međudržavnim odnosima; njima su se bavili njegovi veliki veziri. Najvažniji je vanjskopolitički uspjeh, sveopće priznanje Osmanskoga Carstva kao "evropske" sile bio prije svega zasluga diplomatski vrlo obdarenoga velikog vezira Ibrahima. Također

¹² Tako je sagrađena golema džamija *Selimiye* u Edirnama, djelo graditelja Mimara Sinana, pod pijancem Selimom II, a raskošna Plava džamija (tur. *Sultan Ahmet Camii*) u Istanbulu pod vrlo beznačajnim sultanom kakav je bio Ahmet I.

ne treba odviše cijeniti osobni Süleymanov udio u zakonodavstvu. Važnije je to što su mu na raspolaganju bili izvanredni specijalisti za vjersko i svjetovno pravo.

Süleyman je, svakako, bio veoma zagrijan za umjetnost. Veličanstvene građevine njegova doba nastale su jednoznačno na njegovu želju. Imao je prvo-razredne arhitekta, nadasve čuvenoga Sinana Mimara. Süleyman se sam okušao u pjesništvu¹³, u čemu se može usporediti s prethodnicima. No važnije je bilo njegovo mecenatstvo za kulturu i znanost, što, međutim, ostaje potpuno u sklopu tradicije drugih islamskih vladara.

Süleyman nije bio genijalan ni suviše nezavisan kao vladar. Bio je solidan prosjek i posjedovao je određeni instinkt za moć, što dokazuje činjenica da je sustavno isključivao sve i svakoga tko bi mogao postati opasan za nj i osmansku državu. U tome bi bilo pogrešno primjenjivati mjerila modernoga humanitarnog naziranja. Također se slobodno može zahvaliti Süleymanovu instinktu za moć što je, poput svojih prethodnika, dobro umio postaviti na važna mjesta državnoga vrha sposobne ličnosti i pustiti da dalje slobodno djeluju pod njegovim nadzorom.

Vjerojatno se na Süleymana obično gleda kao na najvećeg osmanskog sultana zbog okolnosti što je vrlo dugo živio, i to u vrijeme kad je Osmansko Carstvo bilo na vrhuncu moći.

Mnogi historičari obično početak propadanja osmanske države smještaju u trenutak Süleymanove smrti, jer je – kako se često čuje – s njim završio niz sposobnih osmanskih sultana; poslije njega su, navodno, na prijestolje dospijevali samo slabići i glupani. Površno gledano, to mišljenje doista ima nekog smisla; spomeni samo Süleymanove neposredne nasljednike: njegov sin Selim II. bio je pijanica, a unuk Murat III. doista slabić, kojega je zanimao samo harem.

Unatoč tome, bilo bi pogrešno propadanje osmanske države povezivati samo s dekadencijom osmanske dinastije. Da je, naime, struktura vlasti unutar države ostala netaknuta, osmanska bi država mogla dobro preboljeti ovog ili onog slabog sultana, primjerice kao što je podnijela Bayezita II, za kojega se ni uz najbolju volju ne može tvrditi da je bio istaknuta vladarska ličnost. Tako gledano, vrlo je nesigurno da li bi Süleyman bio jednako velika vladarska ličnost da je, na primjer, bio rođen stoljeće ili dva stoljeća kasnije.

2. POČETAK PROPADANJA

36.8
Razlozi su propadanja osmanske države, nema sumnje, dublji od nesposobnosti jednog sultana ili "izrođavanja" vladajuće dinastije, čak i ako razlozi dekadencije osmanske države još nisu dostatno istraženi. U svakom slučaju, ne valja smetnuti s uma da su određene pojave rastakanja započele upravo u vrijeme vladavine Süleymana Veličanstvenog, pojave koje će kasnije teško pogoditi integritet državne sile i tako, uz ostale, ne manje teške uzroke, uvjetovati postepenu propast. Sigurno je samo to da se neki simptomi dekadencije pojavljuju istodobno sa završetkom ekspanzije. Pripajanjem središnjeg dijela Ugarske početkom četrdesetih godina 16. st. za osmansku su državu bila završena široko zasnovana osvajanja. Osim otpadanja gospodarski važnoga plijena, značilo je to ništa manje nego da ubuduće Porta gotovo više neće imati dovoljno novog zemljišta da ga kao nadarbine daje

¹³ Pod pseudonimom *Muhibbi*.

da ima i funkciju trgovačkog puta. Kao što je rečeno, osmansko-rusko sukobljavanje isprva je ostalo samo epizoda, osobito zato što su krimski Tatari, vazali Porte, 1571. g. upali u Rusiju i spalili rusku prijestolnicu Moskvu. Opetovani se upadi zaporoških Kozaka na osmanski teritorij – ponekad čak pred Istanbul – nisu zbivali na inicijativu Moskve, jer oni nisu bili u savezu s Moskvom; nego su na tzv. slobodnoj zemlji u Ukrajini, pod nominalnim vrhovništvom poljske krune, vodili politički gotovo nezavisan, polunomadski život.¹⁸

Uspješan je bio osmanski pohod godine 1570. protiv mletačkog otoka Cipra, koji je bio istureni bastion Evropljana u istočnom bazenu Sredozemlja i postao osmanskim unutrašnjim morem. Osvajanje je otoka, svakako, urodilo stvaranjem protuosmanske lige (Papinska država, Venecija i Španjolska), koja se oblikovala na poticaj pape Pija V. Čak je snažna flota pod Don Juanom Austrijskim uspjela kraj Lepanta 1571. g. uništiti osmansku flotu koja je prodrla u Jadran. No kako se poslije te pobjede liga raspala, Osmanlije su mogle zadržati svoje stečevine, zajedno s Ciprom. Zahvaljujući osobnom zauzimanju velikog vezira Sokollu Mehmet-paše, Osmanlije su u toku samo jedne godine uspjele izgraditi novu flotu. Venecija se uskoro pomirila sa situacijom, 1573. s Portom zaključila mir te se, s iznova zajamčenim povlasticama, sedam desetljeća u miru bavila trgovinom s Osmanskim Carstvom. Španjolska je 1574. uzaludno pokušala Osmanlijama preoteti 1570. g. osvojeni grad Tunis¹⁹. Ona se nato od Sredozemlja koncentrirala na politiku prema Portugalu i Engleskoj.

Pošto je 1574. umro Selim II, na prijestolje se uspeo Murat III (1574-1595), kao najstariji sin. On je, u skladu s nasljednim pravom osmanske dinastije, dao pogubiti petoricu svoje braće. I pod novim je sultanom veliki vezir ostao Sokollu Mehmet-paša, koji je faktički sam vladao. U prvim godinama svoje vladavine prepustio se Murat III. posve utjecaju svoje ljubimice Safiye Sultan, rođene Mlećanke. Kasnije su za nj ljubavne ambicije potpuno izbile u prvi plan. Tako je nastala neka vrsta presedana: većina je kasnijih sultana živjela u zlatnom kavezu harema, gotovo se uopće ne brinući o državnim poslovima. Murat III. se više nije ženio prema šerijatu; u tom su ga simptomatičnom otklonu od tradicije oponašali nasljednici, koji su svoje najdraže suložnice po pravilu uzdizali u rang miljenica (*hâseki*).²⁰

Veliki vezir Sokollu Mehmet-paša postigao je nove diplomatske uspjehe: 1577. produžen je mirovni ugovor s Austrijom za osam godina te sklopljen ugovor s Poljskom, kralj koje je István Báthory bio u personalnoj uniji erdeljski vazalni knez Porte.²¹ Godine 1580. nastala je prva kapitulacija s Engleskom.

Unatoč svojoj općenitoj nebrizi o politici, odlučio se Murat III. protiv volje Sokollu Mehmet-paše, za pohod protiv Perzije (1578-1590), koja se nalazila u teškoj krizi nakon smrti šaha Tahmaspa (1576). Za tu odluku nije bilo beznačajno to što je Rimski kurija od početka sedamdesetih godina željela i Perziju i Rusiju uvući u antiosmansku ligu. Porta je uspjela posve isključiti perzijski utjecaj na Kavkazu i ondje se istodobno suprotstaviti mogućoj ruskoj invaziji, pošto je Gruzija već 1577. stala pod osmansku "zaštitu". Godine 1585. Safavidima je oduzet Azerbajdžan, dok su na istoku bili pod pritiskom Uzbeka, a Porta se udružila s njihovim hanom Abdullahom II, da izbjegne politički okruženja. Mir zaključen u Istanbulu između

¹⁸ Usp.: Günther Stökl, *Die Entstehung des Kosakentums*, München, 1953.

¹⁹ U Tunisu je prije vladala mjesna berberska dinastija Hafsida.

²⁰ Taj je običaj vrijedio do 1687. g.

²¹ Báthory je 1571. postao erdeljski knez, a 1576. je zadobio poljsku krunu.

Visoke Porte i Perzije 1590. g. sankcionirao je ta osvajanja; k tomu je šitskim Perzijancima zabranjeno polemizirati protiv načela sunne. Veliki vezir Sokollu Mehmet-paša nije doživio završetak toga rata: u listopadu 1579. probao ga je neki svrgnuti bosanski timarnik.

U svojoj posvemašnjoj ovisnosti o haremu sultan je postajao sve nepovjerljiviji prema velikim vezirima. Pod njegovom je vlašću funkcija promijenila nosioca deset puta. Prosječni uredovni vijek velikih vezira iznosio je počevši od 1579. nepunu godinu i pol. Murat III. je s velikim vezirima saobraćao uglavnom još samo pismeno: davao je da ga o najvažnijim predstojećim mjerama informiraju putem kratkih predstavlki (*telhis*). Odluke o najvažnijim državnim poslovima donosile su se uglavnom u haremu, najprije uz sudjelovanje favoritkinje, a potom sultanije-majke, glavnoga crnog eunuha i drugih dvorjana. Epoha koja je počela s Muratom III. ne naziva se bez razloga razdobljem vladavine žena. Odatle je nastali diskontinuitet u temeljnom političkom odlučivanju pridonio zaoštavanju krize u cijelom tijelu države. Svakako, značilo bi poricanje stvarnih strukturnih problema kada bi se propadanje osmanske države pretežno ili čak isključivo pripisivalo slaboj ličnosti Murata III, odnosno slabosti njegovih nasljednika.

Godine 1593. iznova su se rasplamsale borbe s Austrijom zbog pograničnih sukoba. Usprkos dvokratnom produljenju mirovnog ugovora, 1574. i 1584. g., oružje, dakako, nije posvema šutjelo. Između Austrije i Osmanskoga Carstva u međuvremenu se obrazovala neka vrsta vojne krajine²² na području na kojemu je vladao trajni mali rat. Osmanska je vojska uspjela 1594. g. zauzeti grad Győr²³. To sjedište odmah uspostavljenog vilajeta ipak je već 1598. ponovo izgubljeno u korist Habsburgovaca. Dunavske kneževine Erdelj, Moldavska i Vlaška zbacile su 1594. g. Portino vrhovništvo. Kraj vojnog sukobljavanja koje je nato uslijedilo, u sklopu tzv. petnaestogodišnjeg ili dugog rata, mir 1606. godine, Murat III. više nije doživio.

Mehmet III (1595-1603), sin Murata III, bio je posljednji osmanski vladar koji je za položaj sultana još bio pripremljen na prikladan način: od 16. godine do stupanja na prijestolje bio je sandžakbeg u Manisi (zap. Anadolija). Njegove su nasljednike odgajali još samo u carskom saraju u Istanbulu.

Nakon obvezatnog bratoubojstva, novi se sultan za svoje osmogodišnje vladavine, slično ocu, jedva uopće zanimao državnim poslovima. Stvarnu je moć imala sultanija-majka (*valide*). Veliki su se veziri smjenjivali još brže nego pod Muratom III.

U vrijeme Mehmeta III. najvažniji je bio dugotrajni, tzv. petnaestogodišnji rat s Austrijom. Za Portu je situacija postala osobito opasnom kad je udružena vojska dunavskih kneževina pobijedila osmanske trupe krajem listopada 1595. kraj Giurgiua u Vlaškoj, pri čemu se posebno odlikovao vlaški vojvoda Mihajlo Hrabri. Budući da je novi erdeljski knez Sigismund Báthory još u siječnju iste godine priznao vrhovnu vlast Habsburgovaca, morala je Porta svoje interese provesti vojnim putem. Ne samo što je uspjela 1596. zauzeti utvrđeni grad Egru (mađ. Eger), koji je 1552. još mogao odbiti osmansku opsadu, nego je blizu mjesta Mezökeresztesa (tur. *Haçova*) postigla odlučujuću pobjedu – uostalom posljednju pobjedu u otvorenoj bitki. Poslije smrti Mihajla Hrabrog 1601. g. morale su kneževine Moldavska

²² Usp.: Jacob Amstadt, *Die k. k. Militärgrenze 1522-1881*, sv. 2, Würzburg, 1969.

²³ Mađ. Győr, tur. Yanık, na pola puta između Beča i Budimpešte.

i Vlaška uskoro iznova priznati osmansko vrhovništvo. Sam se rat još odugovlačio do 1606. g.

Unutrašnja kriza Osmanskoga Carstva sada će se sve više produbljivati, što prije svega valja pripisati pogoršanim društveno-ekonomskim uvjetima.

Radi podmirjenja sve većih izdataka državne blagajne oko 1578. g. smanjuje se udio plemenite kovine u srebrnoj aspri (*akçe*), glavnom sredstvu plaćanja u Osmanskom Carstvu, a da se nije promijenio tečaj prema zlatu. Posljedica je toga kvarenja kovanica bila pojačana inflacija. Desetljeće potom povećana je glavarina (*cizye*). Rat protiv Safavida (od 1574) progutao je, na primjer, toliko novca da se državnim prihodima mogla podmiriti još samo otprilike trećina izdataka. Da bi uzmogla podmiriti najhitnije obveze plaćanja, napose plaće janičara, Porta se 1584. odlučila za – moderno rekavši – devaluaciju od oko 50%. Dotadašnja se lagana inflacija (između 1480-1490. i 1580-1590. iznosilo je smanjenje vrijednosti novca oko 80%) prometnula u rapidno obezvređivanje novca. Poslije devaluacije 1584. g. cijene su u nepuna dva desetljeća, do početka 17. st., toliko porasle da su bile dva i pol puta više nego u vrijeme devaluacije. Tomu je pridonijelo i to što je u međuvremenu mnogo južnoameričkog srebra, koje su Španjolci dopremili u golemim količinama u Evropu, pristiglo i u Osmansko Carstvo, pa je smanjena vrijednost osmanskoga srebrnog novca.

Porast cijena i, kao posljedica toga, nestašica gotovine ne samo što su zaoštrili krizu koja se primjećivala od sredine 16. st. nego su potresli cijeli privredni i društveni sklop osmanske države. Najteža je posljedica, ujedno i uzrok daljega negativnog razvika položaja privrede, bilo uznapredovalo razaranje prokušanoga timarskoga sustava.

Sada je na dnevni red došao već pod Süleymanom uobičajeni postupak da se službenicima centralne uprave, koji su prije bili plaćeni novcem, u pomanjkanju gotovine dodijeli neka nadarbina. Međutim, kako od 1541. praktički više i nije bilo osvajanja, ostala je konstantna veličina zemljišta kojim se raspolagalo u vidu nadarbina. Ako je pak trebalo dodijeliti nadarbini većem broju osoba nego dotada, to se moglo ostvariti samo smanjivanjem postojećih nadarbina. Stoga su beglerbezi, nadležni za dodjelu manjih timara, često odvajali dio prinosa prvobitnih nadarbina, ili pak dijelili timare i dodjeljivali tek djeliće. Već u doba Selima II (1566-1574) gotovo više nije bilo timara prvobitne veličine.

Beglerbezi su iskoristili situaciju za sebe i dodjeljivali – ne samo u očitoj suprotnosti prvobitnoj svrsi timarskog sustava – manje timare vlastitim službenicima, istodobno uzurpiravši pravo da podjeljuju i veće timare, što je Porta zapravo bila pridržala sebi. Pri tome su često beglerbegovi i sandžakbegovi ljudi služili kao figuri: od seljaka bi utjerivali prihod sa "svojem" timara za vlastitoga gospodara, koji bi im za to plaćao, svakako, manju svotu, a prisvajao razliku.²⁴

Ako malome spahiji s timarom skromnog prihoda dotada nije bilo lako s tim prihodom podmiriti troškove za opremu i sudjelovanje u pohodima, onda je to s obzirom na smanjene nadarbine i inflaciju postalo gotovo nemoguće. Stoga dobar dio spahija više nije, kao prije, vidio u nadarbini samo *rentu*. Sada su se više brinuli o poljodjelstvu, kako bi podigli razinu svojih prihoda koji su se smanjivali. Sve češće su se ustručavali sudjelovati u pohodima, to prije što je s prestankom pobjedonosnih vojni ostalo malo nade u stjecanje plijena. Često su se spahije oslobađale vojničke službe plaćanjem novčanog ekvivalenta (*bedel*), a neki su ilegalno izos-

²⁴ Takvi su se timari zvali *sepet timari* (nadarbine-košare).

tajali. Taj se postupak, dakako, kažnjavao svrgnućem ako spahija ne bi uspio konfiskaciju spriječiti potkupljivanjem. Brojni drugi spahije koji nisu mogli živjeti od premalenog prihoda sa svojih timara pokušali su prijeći u redove trupa plaćenih u gotovu (*kapıku*), dotada rezerviranih za mladiće iz danka u krvi. Zastrašujuće je porastao broj onih spahija koji nisu vidjeli drugog izlaza doli da napuste timare. Oni su se morali priključiti pljačkaškim bandama (*levanti*). Široko rasprostranjena premorenost ratom zahvatila je i pripadnike pomoćnih trupa (*yaya, müsellemleri*), koji su za vojnu službu dobivali na raspolaganje baštinu oslobođenu podavanja. Imanje onoga koji se unatoč pozivu ne bi javio na vojnu Porta nije oduzimala, nego bi vlasnika degradirala na stupanj podložnika – poreznog obveznika (*raya*).

Položaj je podložnika također općenito postao još nepodnošljiviji. Ako su timarnici u Süleymanovo doba još pretežno kupili *feudalnu rentu* u naturi, sada su počeli od seljaka tražiti gotov novac. Uz to, bilo je i samovoljnih povećanja seljačkih podavanja. Dotada samo iznimno tražena tlaka postaje sve češća: sve više timarnika ne prepušta obrađivanje svoga timara podložnicima samo iz feudalna podavanja, nego traže tlaku pod osobnim nadzorom.

Izvanredni porez, koji se već u doba Süleymana Veličanstvenog zahtijevao više puta (*avarız-ı divaniye*), ubirao se još češće: osmanski je fisk u posljednjoj četvrtini 16. st., u vrijeme neprestanih ratova s Habsburgovcima, odnosno sa Safavidima, utjerivao izvanredni porez godišnje, ponekad čak i više od jedanput u godini, u naturi ili čak u gotovini. Pri tome bi stanovnici cijelog sela morali plaćati za one koji su pobjegli sa zemlje. Tako su dužnosti podavanja i porezni teret seljaka od 1580. do oko 1600. g. povećani približno šest puta.

Krajnja je nevolja tjerala podložnike u ruke lihvara (*ribahur*) koji su, umjesto kamate od 10 do 15% koju je dopuštao šerijatski zakon²⁵, tražili lihvarsku kamatu od 25%, često do 60%, a iznimno i više (od 300%), naravno s imovinom kao zalogom. Seljake je lihvar mogao prisiliti da dospjelu kamatu odrade, što ih je ometalo u vođenju vlastitoga gospodarstva.

Mnogim je podložnicima kao jedini spas pred prezaduživanjem ostajao bijeg, koji je donosio mnoga lišavanja, pri čemu je čovjek još mogao biti sretan ako je za ostavljenu imovinu dobio nešto žita. Sada je bjegunaca sa zemlje bilo mnogo više nego u posljednjim desetljećima Süleymanove ere.

Dakako, bijeg velikog broja ljudi sa zemlje pogađao je i timarnike vrlo teško. S izostankom podavanja oni su pretrpjeli osjetne gubitke prihoda. Dok je zbog navedenih razloga sve manje spahija bilo sklono preuzeti timar, u nekim se drugim skupinama stanovništva povećao interes za stjecanje nadarbina. Već su od otprilike 1550. g. ovdje-ondje timar dobivale osobe koje nisu bile spahije. Pretežni je dio malih nadarbina, međutim, još bio predodređen za uzdržavanje provincijske konjice. Za perzijskog rata 1571. g. taj je princip uvelike narušen jer su se timarske nadarbine za razne usluge dodjeljivale i neovlaštenim civilima (*ecnebi*). Ugled je timara uvelike smanjen; fisk je bio zadovoljan ako je – i za najsitnije usluge – uopće mogao dodijeliti neku sitnu nadarbinu. U skupini *ecnebi* bilo je čak cigana, skitnica i drumskih razbojnika. Novim je vlasnicima nadarbina bilo stalo samo do toga da izvuku što je moguće više iz svojih timara – po mogućnosti bez protuusluge državi.

S druge strane, u vrijeme tih privrednih i društvenih prevrata trajno je privlačno djelovala cijena zemljišta. Stjecanje zemlje obećavalo je dobar posao ne samo

²⁵ Usp.: M. Rodinson, *Islam et capitalisme*, Paris, 1966.

zbog opće inflacije, koja je oduzimala smisao gomilanju bezvrijedne gotovine, nego i zbog kretanja cijena na tržištu namirnica, lukrativnoga za proizvođača.

Zemlja se stjecala na različite načine. Oni imućni – među kojima je bilo pojedinih bogatih vlasnika nadarbina, zakupnika poreza; mnogo Židova, dobrostojećih državnih činovnika, posebno iz redova janičara i sudaca – nalazili su novca i načina da, usprkos tomu protivnim zakonskim odredbama o korištenju zemlje, kupuju imanja prezađuženih i odbjeglih podložnika. S druge strane, umjeli su neopazice ovladati upražnjenim timarima: mnogi su od njih pod lažnim imenom stekli 20-30 timara, svakako, uz podmićivanje nadležnih.

Takav je razvitak bio vrlo značajan za preoblikovanje osmanskih posjedovnih odnosa na zemlji koji su, u bitnome, postojali još od vremena Mehmeta Osvajača. Naime, postupno se oblikovala neka vrsta privatnog veleposjeda, zemljoposjed *çiftlik* (za razliku od male seljačke baštine koja se također zvala *çiftlik*). Tako je započeo prijelaz u treću fazu osmanskoga feudalizma. Novoooblikovani je zemljoposjed bio više ili manje jezgra modernoga turskog zemljoposjeda; on je obilježio agrarnu strukturu za stoljeća unaprijed, do današnjeg vremena.

Istodobno su velikodostojnici, posjednici nadarbina za najviše dostojanstvo (*has*), često protuzakonito proširivali svoje domene i sve više se ponašali kao vlasnici. Nije dugo potrajalo, te je seljačke baštine i timare velikim dijelom – riječ je o zemljoposjedu (*çiftlik*) ili o nadarbini za najviše dostojanstvo (*has*) – apsorbirao veleposjed.

Postanak je velikih zemljoposjeda, s jedne strane, izazvao dalji porast cijena zemljišta, jer se sve rjeđe moglo steći kupnjom. S druge strane, bitno se izmijenio i položaj seljaka. I oni koji su izdržali na svojim selištima izgubili su pravo posjedovanja u korist vlasnika dobra, kojemu su, sada kao obični zakupnici, bili izloženi na milost i nemilost. Seljaci su morali ne samo davati podavanja koja je njihov gospodar samovoljno odredio nego su, kako je spomenuto, bili prisiljeni i na davanje prave tlake.

Bijeg sa zemlje, zapuštanje njiva, tlaka i rad za lihvaru, sve su to bili uzroci što je posvuda u Carstvu nazadovalo uzgajanje žitarica u korist ekstenzivnog stočarenja, koje je zahtijevalo mnogo manje radne snage, što je pak odgovaralo potrebama za mesom u osmanskim gradovima, koje su se još jedva mogle zadovoljiti. U Maloj Aziji, nekadašnjoj žitnici Rimskoga Carstva, sada je dominiralo ovčarstvo, a u ugarskim posjedima ekstenzivni uzgoj goveda, umjesto dotad cvatuće zemljoradnje. Time je započelo skretanje u jednostranost i kvarenje strukture u osmanskoj poljoprivredi, što do naših dana određuje sliku turskoga privrednog života.

Usporedo s uznapredovalim raspadanjem tradicionalnoga timarskog sustava, naglo se stala razvijati ustanova zakupa poreza. Neprestano je rasla potreba za gotovinom, koja je postala primjetnom već prethodnih desetljeća. S raspadanjem timarskog sustava Porta je bila primorana povećati broj plaćenih odreda da bi tako održala udarnu moć vojske usprkos iščezavanju spahija. Vrijedila je krilatica da po svaku cijenu treba doći do prihoda u gotovu. Ako je dotle zakup poreza u bitnome bio samo sredstvo utjerivanja prihoda državnih domena (*has-ı hūmayun*), carina i najamuina, sada se pak počelo davati u zakup sve što se dade zamisliti.

Nekoliko upadljivih primjera: u zakup su se predavali oni prihodi što su se mogli dobiti od bivših pripadnika pomoćnih odreda oslobođenih poreza (*yaya*, *müşellem*), koji su odsada morali davati podavanja. Prilikom novih popisa provincija svim su se sredstvima kušali stvoriti novi izvori poreza. Često su se odvajali dijelovi nadarbina timarnika i krupnih vlasnika nadarbina (*zaîm*). Takvi su se

izdvojeni dijelovi (*ifraz*) također predavali u zakup. Slično se postupalo pri pro-nevjerama, otkrivanje i utjerivanje kojih se također davalo u zakup. To obilježava razmjere korupcije. U zakup se davala čak i zemlja koja još uopće nije bila u osmanskom posjedu²⁶ – unaprijed, uz prethodno plaćanje iznosa zakupnine. Tako nije čudno što je fisk pomislio čak na to da čitave nadarbine oduzme i pretvori ih u područja zakupa poreza.

Budući da se zakup, kako je spomenuto, po pravilu davao onima koji su najviše nudili, uz plaćanje unaprijed, kao zakupnici su se pojavljivali, osim dobro plaćenih službenika središnje uprave, kao što su pripadnici centralnog odreda konjice ili pak čauši (tur. *çavuş* = dvorski glasnik), sada još razmjerno malobrojni vlasnici zemljoposjeda i neki imućni stranci, osobito Židovi, koji su, protjerani iz katoličke Španjolske, našli utočište u Osmanskom Carstvu i ondje se, uz druge trgovačke poslove, bavili zakupom poreza naveliko. Jedan od njihovih predstavnika Josef Nassi čak je uspio zadobiti povjerenje Selima II, što mu je donijelo ne samo pompozni naslov "kneza od Naksosa" nego i vrlo unosan zakup vinske desetine s egejskih otoka. Nassi je, do stanovitog stupnja, pod svoju kontrolu stavio dvorske financije i čak isposlovao neku mogućnost iznošenja mišljenja pri političkim odlukama.²⁷ Vrlo opsežan posao zakupa poreza razvio je bogati Grk Mihajlo Kantakuzenos, koji je pretendirao na srodstvo s bizantskom carskom obitelji. Imetak koji je nagomilao u Istanbulu bio je poslovičan.

Dakako, zakup poreza nije bio sasvim bez rizika. Ne samo zato što nije bilo unaprijed zajamčeno da će se opet moći utjerati iznos koji je fisku valjalo unaprijed isplatiti za zakup nego i zato što nije bilo posve sigurno hoće li poduzetnik moći zadržati zakup cijelo vrijeme trajanja ugovora, obično punu godinu ili, prigodice, čak samo pola godine. Naime, ugovor o zakupu mogao se uvijek smjestiti staviti izvan snage ako bi se našla osoba s kapitalom spremna platiti viši iznos.

Ti krupni faktori rizika i pritisak nastao zbog financijskih nevolja fiska naveli su zakupnike poreza da izvlače najveću moguću dobit iz posla. Prije nezavisne male jedinice zakupa poreza (*mukataa*) sjedinjavale su se u velike pothvate, koje su, bez ikakve javne kontrole, upravljali na vlastitu korist bez ograničenja i obzira. Kontrolne organe (*müfettiş*), koji su prije strogo nadzirali poduzetnike u poslu zakupa, sada su – što je groteskno – određivali sami zakupnici. Nijedno se javno nadležstvo nije usuđivalo miješati u poslove velikih poduzetnika, to prije što su sam poduzetnik i kontrolni organi bivali imenovani državnim službenicima (otprilike u rangu čauša), te su im se dodjeljivale odgovarajuće punomoći.

Čak su se i nadarbine za najveće dostojanstvo (*has*), koje su dotad obično za zasluge dobivali beglerbezi i sandžakbezi, sve češće vezivale sa zakupom poreza. Pri dodjeljivanju takvih položaja više nisu bile mjerodavne vojna vrsnoća i zasluge. Više nije bila bitna ni djelatnost u ulozi vojnog zapovjednika. Čak su se često zakupnici-namjesnici oslobađali dotad obvezatnog sudjelovanja u vojnim pohodima. Time se ističe da je bila važna samo njihova djelatnost kao zakupnika na državnim domenama. I zakupnik-namjesnik je morao fisku platiti unaprijed za prihode s državnih domena. Za to je dobivao položaj namjesnika, donekle kao

²⁶ Kao, npr., područje koje je tada (1589) bilo pod vrhovništvom Dubrovnika; usp.: Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, str. 136. i d.

²⁷ Na primjer, pohod na Cipar 1570. g. bio je poduzet na savjet Nassia, usprkos otklivanju velikog vezira Sokollu Mehmet-paše. Već prije toga, posljednjih godina vladavine Süleymana Veličanstvenog, isposlovao je Josef Nassi kod sultana uspostavljanje poluautonomne židovske zajednice, s Tiberijadom u Galileji kao središtem, ali je ona bila kratkog vijeka.

janstvo zbog visokog rizika koji mu je donosilo preuzimanje zakupa. Zakupnik-namjesnik je također neograničeno raspolagao državnim organima svoje pokrajine, što je potpuno odgovaralo ostvarenju njegove glavne brige, utjerivanju poreza.

Ako se zbog bilo kojeg razloga sam potencijalni zakupnik poreza nije mogao imenovati namjesnikom, primjerice zato što je bio Židov ili je uživao premali društveni prestiž, onda bi zakupnik poreza kao namjesnika namještao prikladnog figuranta koji bi za njega, uz naknadu, ubirao prihod od nadarbine za najveće dostojanstvo.

Uključivanje nekih područja djelatnosti financijske sfere u sustav zakupa uzrokovalo je snažni porast upravnih zadataka osmanskoga fiska. Da bi se ovladalo povećanim opsegom rada, uz dotadašnja tri položaja *defterdara* sada su uvedeni novi položaji: za svaki je vilajet sada morao biti nadležan vlastiti *defterdar*. Osim toga, financijska uprava je za svaki sandžak imenovala po jednoga financijskog nadzornika, koji je zapravo bio glavni zakupnik poreza, jer je – također na temelju zakupa – morao prikupiti novac od zakupa pojedinih zakupnika provincije i predati ga fisku.

Već spomenuta potkupljivost u početku se mogla ustanoviti tek u početnim oblicima. U posljednjoj četvrtini 16. st. počela je u svim područjima javnog i privatnog života jednostavno divljati. Taj razvitak, svakako, treba povezati mnogo prije s kriznom pojavom u privredi, naime s gubitkom prihoda funkcionara uvjetovanim inflacijom, nego s nekim apstraktnim "moralnim propadanjem", kako se to ovdje-ondje tvrdi. Ako je stoljeće prije toga prihod, uzmišno, beglerbega u vrijeme Mehmeta Osvajača iznosio oko 25 000 dukata, on se do posljednje četvrtine 16. st. smanjio na jedva nešto više od 8 000 zlatnika. Širenju korupcije pridonijelo je, među ostalim, okolnost što primanje "darova" – kako se obično eufemistički govorilo – nije po šerijatu nužno vrijedilo kao prekršaj.

Ako je, na primjer, stranka pred sudom željela u svoju korist utjecati na presudu, morala je platiti kadiji. Čak i kad bi u slučaju najvećeg zločina prijetila (smrtna) kazna, moglo se naći rješenje plaćanjem odgovarajućeg iznosa. Korupcija je u pravosuđu mogla čak uroditi time da suci, dobivši odgovarajuće "darove", daju za pravo objema partičarskim strankama u istom predmetu. Prilikom utjerivanja novčanih kazni kadije i sudački zastupnici (*naip*) prisiljavali su prijestupnike da im plate određenu svotu povrh globe. Kada bi seljak pri utjerivanju poreza ili u slučaju obvezatne predaje žita poželio razmjerno povoljno proći, također bi mu preostajalo samo sredstvo potkupljivanja. Činovnici kancelarija uručivali su povelje o imenovanju samo uz mito. Čak i kod najviših dostojanstvenika bilo je pasivno podmićivanje redovita pojava. Tako se za Sokollu Mehmet-pašu priča da uopće nije primao osobe koje bi se kod njega pojavile u audijenciji bez odgovarajućeg uzdarja. Za stupanj korupcije karakteristično je to što se u sudovima suvremenika s čuđenjem isticalo ako bi se neki dostojanstvenik ponio korektno. Od vremena Murata III. mito se moglo ponuditi i samom sultanu kako bi se zadobila njegova naklonost. I najviši su velikodostojnici carstva morali obračunavati mjesečni poklon različitim pripadnicima dvorske svite, kako bi osigurali njihovu naklonost i svoj utjecaj na njih.

Zajedno s korupcijom istodobno se razvijala i prava kupovina funkcija. Kao što je navedeno, već je Rüstem-paša, jedan od velikih vezira Süleymana Veličanstvenog, počeo od onih kojima bi dopala funkcija pri podjeli vilajeta, odnosno sandžaka, kao

pristupnu uplatu ubirati jednokratni, mada ne prevelik iznos.²⁸ Međutim, istom se u posljednjim desetljećima 16. st. iz tog običaja razvila prava institucija. Visina je pristupne svote, ne samo spram prvobitne vrijednosti, udeselorostručena, a funkcija prepuštena istodobno onima koji su najviše nudili. Uskoro veliki veziri, koji su tu uplatu stavljali u vlastiti džep, više nisu – kao početka – primali tu svotu jednokratno, za dulje vrijeme, nego su sve češće zahtijevali plaćanje za ostanak na položaju. Tako se prvobitna pristupna uplata razvila u neku vrstu poreza na dohodak: beglerbezi su već imali plaćati točno utvrđen iznos polugodišnje da bi ih veliki vezir potvrdio kao nosioce funkcije. Dok je u početku pristupna uplata za nosioca funkcije značila stanovitu garanciju da će na dugi rok moći zadržati položaj, nova periodička obveza plaćanja više nije štitila od svrgnuća. Beglerbeg ili sandžakbeg koji bi se odvažio te ne bi platio iznos željene visine mogao je biti smjesta otpušten. Kako su se beglerbezi u sklopu kupovine funkcija često mijenjali, a njihovi prihodi tvorili još samo djelić nekadašnjih prihoda, gubitak su prihoda nadoknađivali ilegalno. Bez obzira na to, živjeli su u neograničenoj raskoši. Kao naknadu za smanjenje legalnih prihoda dobivali su, otprilike od 1550. g., naslov pašna, prije namijenjen samo vezirima.

Kupovina funkcija nije zahvatila samo najviše položaje u državi, nego se, naravno, proširila i na niža javna zvanja. Oko 1600. g. pri stupanju na mjesto kadije ili čak muftije kvalificiranost više nije imala nikakve uloge; takav su položaj u pravosuđu mogle za novac steći čak poluobrazovane i nestručne osobe. Kupnje položaja nije bilo pošteđeno ni vojno područje. Već je bilo rasprave o tome kako su neovlašteni stjecali vojne nadarbine (*timar*). Pri tome se ponavljala pojava da beglerbezi istu nadarbinu prodaju dvojici pretendenta. Osim toga, i spahija je morao iznova plaćati da ne bude smijenjen. Također je spahija pri stupanju na prijestolje novoga sultana morao platiti ovcu pristojbu za ponovno imenovanje.²⁹ Zato je timarniku preostajalo samo to da nametnuti teret prebaci na podložnike. Ako su oni pak željeli nesmetano obrađivati zemlju, morali su potkupiti timarnika.

Kupnja funkcija postala je redovitom ustanovom i u stajaćoj vojsci. Na primjer, prigodom pohoda protiv Perzije 1579. g. prodavali su se niži komandni položaji. Čak se i u redove janičara, koji su dotada bili isključivo djeca iz danka u krvi, uz primjerenu pristojbu mogao primiti netko sa strane. Nije trebalo dugo čekati negativne posljedice za udarnu moć elitne jedinice.

Kao sažetak, možemo zaključiti da su posljedice kupovine funkcija za državu Osmanlija bile kobne. Pri imenovanjima više nisu vrijedila djela i sposobnosti, nego samo visina iznosa koji se mogao očekivati od kandidata. Kupci su raznih položaja često morali uzimati zajam. Zaduženi novi nosioci funkcija morali su pak na svaki način nastojati cijenom imenovanja stvorena opterećenja prebaciti na vlastite potčinjene.

Sve se to – postepeno propadanje dotada prokušanoga timarskog sustava, mogućnost primanja u elitne odrede uz (novčanu) naknadu te mogućnost kupovanja nižih i viših komandnih položaja – negativno odrazilo na vojničku vrijednost armije. Potpuno je zatajila vojska lenskih spahija, dotada najvažniji element osmanske oružane sile. Uvelike je povećan broj timara, ali zbog njihova usitnjavanja, čine su uvelike smanjeni efektivni spahija, zbog smjenjivanja, prelazanja banditima *levantama* i uopće gubljenja smisla vojnih nadarbina, tj. predavanja nespahijama.

²⁸ Od bogatog beglerbega 5 000 zlatnika.

²⁹ Tako prigodom stupanja na prijestolje Murata III. godine 1574.

Početkom 17. st. spahija je, zajedno s konjanicima koje bi oni opremili (*cebeli*), moglo biti samo 30 000, što je otprilike trećina prvobitnoga broja. Također je uvelike smanjena borbena vrijednost spahija jer su mnogi svoje nadarbine sada stjecali novcem te više nisu raspolagali nužnom vojničkom izobrazbom i iskustvom. I na pohodima se na njih moglo sve manje računati; mnogi od njih nisu se osvrtni na poziv da dođu služiti. Tako se, na primjer, na vojnu u Ugarskoj 1605-1606. g. nije javila otprilike četvrtina spahija.

Ako je osmanski državni vrh želio imalo sačuvati borbenu moć armije, te naći naknade za izgubljeni vojni potencijal na strani provincijskih trupa, morao je povećati efektivne plaćenim jedinicama. U plaćenim jedinicama Porte (*kapukulu*) šezdesetih godina 16. st. bilo je oko 40 000 ljudi, a otprilike do 1620. g. njihov se broj povećao 150%, tj. na 100 000. Naravno, u skladu s tim povećana je i potreba za gotovinom za plaće, i to u istom vremenskom rasponu više od 230%. Tako je prvobitna namjera da se davanjem lena uštedi novac za plaće plaćenim vojnim i civilnim službenicima imala posve suprotan učinak. Očajnički potez fiska da praktički još jedva ostvarive obveze isplata podmiri kovanjem novca manje vrijednosti ne samo što je pogoršao općenito loše stanje u privredi nego se porazno odrazio i na moral plaćenih centralnih trupa. I među njima raste nezadovoljstvo, posebno među brojčano jakim janičarima, koji su svoje neraspoloženje 1589. izrazili čak bunom. Riječije o tzv. slučaju beglerbega, nazvanom prema beglerbegu Rumelije Mehmet-paši koji je sudjelovao u kovanju novca manje vrijednosti i kojega je sultan, radi zadovoljenja trupa, morao žrtvovati.

U takvim okolnostima nije se mogla održati ni kvaliteta trupa; uobičajenim dankom u krvi i pripremnom službom potom se više nije moglo skupiti dovoljno mladih vojnika da se podmiri sve veće potrebe za ljudstvom, osobito u odredima janičara. Zbog toga je sultan Murat III. dopustio novačenje i na druge načine. Kako su prihodi janičara za mnoge još bili dovoljno privlačni, nije uzmanjkalo kandidata. Još se isplatilo zamašnim svotama kupiti put u tu "ustanovu za zbrinjavanje". Među tim tisućama novopripuštenih, odasvud pridošlih "janičara" bilo je, međutim, kao i inače među spahijama, najrazličitijih ljudi: anadolskih seljaka koji su izgubili kuću i imanje, goniča deva i mazgi, nosača, mnogo stranaca, primjerice Perzijanaca, Cigana, Kurda, Tatara, obraćenih Židova, čak i skitnica i džepara. Istodobno, danak u krvi više se nije prikupljao jednako pomnjivo kao prije, skupljači su se čak velikodušno, dakako uz mito, odricali prikupljanja djece koja bi došla u obzir.

"Novi" se janičari više nisu bavili uobičajenim teškim vježbanjem, a ni motivacija im nije bila ista kao prvobitnim janičarima, s vjerskim fanatizmom na bojnopolju i posebnom odanošću osobi sultana. Budući da su novi janičari, umjesto toga, mnogo više težili materijalnim prednostima, morao se ublažiti dotada važeći strog način života. Sve češće se narušavalo pravilo celibata, a oženjenim je pripadnicima odreda bilo dopušteno stanovati izvan vojarne, čime su, dakako, još samo uvjetno bili na raspolaganju svom korpusu. Oni su se radije, radi uzdržavanja obitelji, zapošljavali u obrtu ili u trgovini. Kako nisu potpadali pod stroge propise cehova, postajali su im velika opasnost kao nelojalna konkurencija. Mnogi su se cehovski obrtnici, da se riješe tereta cehovskoga reda te istodobno steknu janičarske povlastice, registrirali u tom odredu, a uskoro potom napuštali službu i vraćali se prvobitnoj djelatnosti. Janičarski korpus uopće nije njima raspolagao kao vojnicima.

Zbog općeg raspadanja u Osmanskom Carstvu janičarski korpus, bez obzira na upravo opisano propadanje discipline, mogao je prisvajati sve veću moć, te se na posljedku razvio u samostalni faktor moći. U glavnome gradu više nije bilo dovoljno

jake protuteže janičarima. Uz to se sultan, kojega su oni prije obožavali kao idola, potpuno povukao u harem. Veliki su veziri sve više gubili moć. Tako je janičarski aga mogao znatno pojačati utjecaj i svoju funkciju razviti do stupnja najvažnijeg položaja u Carstvu. Doduše, janičari su se višeput bunili zbog obezvrijeđenog novca za plaće, no zahvaljujući svojim povlasticama oni su, napokon, bili korisnici novoga društveno-ekonomskog razvitka u državi: razumljivo je da su upravo oni, od kojih su mnogi djelovali kao zakupnici poreza, lihvari i veleposjednici, uvelike pridonijeli osiromašenju seoskoga stanovništva ili kao nelojalni suparnici cehovskom zanatstvu među stanovništvom postajali sve omrznutiji i izvrgnuti učestalim napadima.

I u središnjem odredu elitne konjice snižen je nekada visok nivo obučenosti. Budući da je provincijska vojska lenskih spahija postajala sve manjom i nedjelotvornijom, u vrijeme Murata III. postalo je nužnim povećati broj ljudstva jedinica plaćene konjice s prvobitnih 7 000 na 20 000. No to se moglo postići samo na račun kvalitete. Uz vojnike iz danka u krvi, tim su se trupama dodjeljivali osobito sinovi i favoriti visokih dostojanstvenika. Pristup u elitne jedinice mitom su ostvarivali brojni neizvježbani ili neupotrebljivi ljudi, među kojima je bilo čak i podložnika ili njihovih sinova. Sve veći utjecaj janičara odvijao se, uostalom, na štetu ionako brojčano slabijih odreda centralne konjice, što je na kraju moralo izazvati sukob među rodova vojske.

Unatoč znatnom proširenju efektivna janičara i plaćene centralne konjice, ipak se nije moglo nadoknaditi postepeno propadanje feudalne konjice čak ni brojčano a kamoli kvalitativno. Tako više nije bila ostvariva obrana vilajeta, odnosno sandžaka, posebno u Anadoliji. Beglerbezi i sandžakbezi morali su o vlastitom trošku prikupljati privatne odrede. Te su se privatne trupe nekada zvale *sekbān* (ili *seğmen*, u značenju: čuvar pasa) – oslanjajući se na običaj u carskom saraju gdje se tako zvala sultanova garda – a nekada, prema vođi pobunjenika u 15. st. Sarica-paši, jedinicama *sarica*. Kako bi mogli uzdržavati te vojnike, beglerbezi su dobili pravo da sami ubiru poreze koje je dotad ubirala centralna financijska uprava, što je još više potaklo spomenute zloupotrebe. I te su privatne trupe namjesnika bile prikupljene odasvud – često su se u službu kao *sekbān* ili *sarica* primale čitave bande *leventi*, čija je obučenost, opremljenost i disciplina bila na vrlo niskom stupnju. Kada bi njihov poslodavac umro ili bio premješten, morali bi potražiti novo uhlebljenje ili se pak priključiti bandama *leventi*.

Za petnaestogodišnjeg rata protiv Austrije nestali si i *akıncije*, koji više nisu mogli uspješno djelovati. Prije su služili kao trupe za izazivanje nereda u neprijateljskoj zemlji. Umjesto njih Porta je počela u tu svrhu upotrebljavati izvanredno pogodno, dotada samo ponekad angažirano konjaništvo krimskih Tatara³⁰, kojih će ubuduće deseci tisuća iskršavati na bojnim poljima, a njihova će slika u cijeloj Evropi izazivati strah i trepet.

Ali ni ti novi pomoćni odredi nisu bili lijek za sve. Raspadanje tradicionalnoga timarskog sustava bilo je i za vojnu moć osmanske države početak njezina kraja. Dotada snažna provincijska vojska spahija vidno je izgubila na značenju, a nije dobila primjerenu zamjenu. U modernoj evropskoj historiografiji općenito se plaćeničke vojske vrednuju kao viši razvitak u usporedbi s feudalnom vojskom. Ta se kategorizacija, ipak, ne može prenijeti na osmanski razvitak stvari s kraja 16. stoljeća jer jedinice stajaće vojske, bilo centralno konjaništvo, janičari, bilo je-

³⁰ Tatarske su pomoćne trupe iz Hanata Krim prvi put upotrijebljene na pohodu Süleymana Veličanstvenog protiv Beograda 1521.

dinice "psetara", nisu dosegle nivo bivše spahijske vojske. Kako su odsada položaje beglerbega, odnosno sandžakbega često držale vojno ne kvalificirane osobe, naime zakupnici poreza koji se nisu razumjeli u vojničke poslove, nastaje i kriza vojnog rukovođenja. Tako je postepeno iščezla osmanska vojna moć. Carstvo je sve više postajalo kolos na glinenim nogama, čija je armija sve češće morala prihvaćati poraze.

Mučeno unutrašnjim kriznim pojavama, Osmansko Carstvo nije nalazilo puta da se priključi novim privrednim strukturama koje su se postepeno oblikovale. Doduše, tada se još nije jače opazalo spomenuto postepeno premještanje glavnih trgovačkih putova s Levanta na morski put oko Afrike. Sa stajališta osmanskih državnih nadležnosa, činilo se prije da je u tom pogledu do kraja 16. st. sve bilo u redu. Trgovačke veze putovima začina i svile još su razmjerno dobro funkcionirale: Indijska je trgovina, uzmimo, osamdesetih godina osmanskom fisku još donosila godišnje pola milijuna zlatnika na ime carina. Isprva su suvremenici teško mogli shvatiti da su od posljednjih desetljeća 16. st. trgovački putovi preko Sredozemlja polako izgubili značenje i da vodeću ulogu u trgovini začina u Indijskom oceanu više nemaju Portugalci nego Englezi, odnosno Nizozemci, koji su svojim velikim oceanским teretnjacima prevozili robu oko Rta dobre nade. Ne može se dokazati da je smanjen opseg trgovačkog prometa na Levantu, ali bi se smjelo tvrditi da je međunarodna trgovina doživjela strelovit razvoj, dok se u unutrašnjosti Osmanskog Carstva opazala stagnacija i time, ipak, određeno nazadovanje. Kapitlacije su sklopljene s vodećim trgovačkim silama toga doba (Engleskom 1580, Nizozemskom 1623) još su pojačale tu tendenciju. Naime, trgovačkim povlasticama koje su, osim Francuskoj, sada dodijeljene nizu evropskih država, otvorena su širom vrata pritjecanju jeftine evropske robe u Osmansko Carstvo. Evropske države koje su sudjelovale u atlantskoj trgovini mogle su, zahvaljujući potencijalno unosnim poslovima na tom polju, prikupiti toliko kapitala da su pomoću njega mogle prijeći na proizvodnju prije svega metalne i tekstilne robe na temelju rentabilne manufakture. Spram toga ranokapitalističkog pritjecanja robe osmansko je zanatstvo sve više gubilo konkurentsku moć, to više što su njegovi cehovi ostali nepromijenjeni, unatoč opisanim teškoćama. Stroge su cehovske zapreke onemogućavale prijelaz na masovnu proizvodnju jer nisu dopuštale ulaganje kapitala u zanatsku produkciju, te su time kočile njezino proširenje. No ni posjednici velikih bogatstava³¹ nisu bili skloni investiranju u proizvodnju. Zbog rasprostranjene nesigurnosti imovine velikodostojnici Carstva više su voljeli svoj posjed pretvoriti u zakladu ili pak djelomice tezaurirati u vidu dragog kamenja ili plemenite kovine. Vlasnici trgovačkog i lihvarskog kapitala težili su stjecanju zemljoposjeda (çiftlik) ili kupovini unosnog položaja u državnoj upravi. Drugi su, pak, i dalje na uobičajeni način ulagali u lihvarstvo i vanjsku trgovinu, to prije što mnogi od njih nisu bili muslimanski Turci, nego Židovi ili grčki kršćani.

Taj razvitak, koji se u svoj svojoj ošttrini mogao opaziti istom u 18. st., sve je više vodio nesposobnosti osmanske države za konkurenciju evropskoj privredi, pa ona postaje pasivnim tržištem za evropsku masovnu proizvodnju, odnosno isporučiteljem sirovina. Pri tome je najvažniji bio izvoz žitarica. Unatoč najstrožoj zabrani, i dalje su se u zapadnoevropske zemlje krijumčarile velike količine životno

³¹ Usp.: H. İnalcık, *Capital Formation in the Ottoman Empire*, u: *The Journal of Economic History*, br. 29, (1969), str. 97-140.

važnih žitarica, jer je posao bio vrlo isplativ. Sve je više značio i izvoz goveda s ugarskog područja Carstva u opskrbu evropskog, napose njemačkog tržišta.

Izvoz žitarica, zapuštanje golemih područja primjerenih za uzgoj žitarica, ili njihova prenamjena u pašnjake, a od sredine 16. st. snažni porast stanovništva u cijelom sredozemnom prostoru,³² uzrok su akutnog pomanjkanja prehrambenih artikala u osmanskim zemljama. Postalo je izuzetno teško prehraniti vojsku, odnosno velike gradove, a uz to i seosko stanovništvo trpi od sve veće nestašice živežnih namirnica.

4. VELIKI USTANAK CELALIJA

Zbog pogoršavanja položaja širokih slojeva stanovništva u gradu i selu, čak već i kod manjih timarnika, Carstvom sve više haraju bande; napose u Anadoliji otprilike nakon 1575. g. praktično nije bilo mira. S vremenom studenti-*softe* toliko remete mir da ih država nije mogla smiriti ni primjenom sile, upotrebom vojske ili deportacijama, ni širokom amnestijom.

Tereti koji su pritisli anadolsko seosko stanovništvo još su povećani zbog neprestanih ratova. Već je bilo riječi o bijegu u bande *levanti*, s kojima su se udruživali seljaci, smijenjeni spahijske (koji su često bili vode bandi), a sada također otpuštene jedinice *sekbana*. Nastao je začarani krug: što je više bandita *levanti* lutalo naokolo pljačkajući, to je veća postajala nevolja stanovništva i to češće je ono napuštalo dotadašnji način života i prilazilo bandama.

Pojedine su bande marodirale do devedesetih godina na svoju ruku. Kad je vlada, radi primjera i vraćanja svoga teško uzdrmanog autoriteta, skupini od tridesetak tisuća spahijske koji se nisu pojavili na ugarskom pohodu (1596) ili su dezerirali oduzela timare i svu imovinu, izbio je pravi ustanak. Kako su, osim toga, bjegunci od službe mogli očekivati teške kazne, bilo im je najviše do toga da se što više udalje od sjedišta centralne vlasti: u Anadoliji su preuzeli vodstvo bandi *levanti* i ustali protiv državnog vodstva da se osvete za pretrpljenu štetu. Sada su se već zapovjednici tih bandi regrutirali od pripadnika vojske višeg ranga: od smijenjenih vlasnika velikih nadarbina (*zaim*), konjanika centralnih odreda konjice, alajbegova ili čak svrgnutih sandžakbega.

Jedan je vješti vođa 1598. g. ujedinio "slobodne strijelce" koji su naokolo pljačkali po jugoistočnoj Anadoliji. Riječ je o svrgnutom vršiocu dužnosti sandžakbega po imenu Kara Yazıcı, tj. Crni Pisar. Taj je pseudonim podsjećao na njegovu prijašnju djelatnost pisara u odredu *sekbana*. Ustanak je počeo s povoljnim pretpostavkama. Budući da se, naime, većina anadolskih beglerbega i sandžakbega za rata s Habsburgovcima nalazila u Ugarskoj, ustanici su imali slobodu akcije, a revolt je mogao poprimiti razmjere koji su u osmanskoj povijesti bili nečuveni. Ljudstvu od 20 000, pod zapovjedništvom Kara Yazıcıja, priključila su se jugoistočnoanadolska turkmenska plemena, čije je nezadovoljstvo osmanskom središnjom upravom potrajalo i nakon gušenja njihovih buna u prva dva desetljeća 16. st. Kako su među njima, ali i među mnogim bandama *levanti*, prevladavale jasne sklonosti tipa *kızılbaş*, osmanski su vladajući krugovi, povodeći se

³² O tome u: M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London-New York-Toronto, 1972.

za primjerom heretičko-socijalnog pokreta iz 1519-1520. g., nazvali ustanike je jednostavno celali, iako taj ustanak oko 1600. g. nije bio isključivo prožet šiiitsko-socijalnorevolucionarnim idejama. Većina je sudionika – bez ikakve ideološke pozadine – bila prije svega nezadovoljna svojom osobnom zlosretnom sudbinom. Ustanak celalija jedva se može smatrati seljačkim ratom, eventualno usporedivim evropskim seljačkim ratovima u 16. st. U redovima ustanika celalija nije bilo seljak koji bi imali selišta, nego su im se priključili ljudi sa zemlje koji su izgubili imovinu. U ustanku nisu sudjelovali cehovski obrtnici, nego mnogo više brojni nezaposleni iz malih gradova i mnogi otpušteni i odbjegli vojnici.

Za osmansku je Portu postojala opasnost da izgubi područje ustanika, koji su ondje stvarno slobodno vladali, iako Kara Yazıcı nije težio državnom osamostaljavanju. Kako isprva zbog snage ustanika nije dolazilo u obzir vojno rješenje, vladu je morala amnestirati Kara Yazıcıja i čak ga imenovati sandžakbegom. Ustanik je mogla pobijediti istom kada je stanovništvo uskratilo podršku odredima celalija pošto su se oni počeli opskrbljivati prisilnim rekvizicijama. Poslije poraza u kolovoz 1601. g. Kara Yazıcı je umro, no sa smrću vođe ustanka položaj u Anadoliji je uopće nije bio sreden. Potučene trupe pobunjenika okupljale su se na raznim mjestima i uspostavljale države praktički nezavisne od osmanske države. Također su preostale grupe levanti, koje su operirale izvan dotadašnjeg područja moći Kara Yazıcıja, bile i dalje aktivne i rušilačke. Položaj je bio vrlo zamršen, a pojedini skupine što su se bunile i marodirale tako raznorodne da se nisu samo suprotstavljale državnoj sili nego su često napadale i jedna drugu. Uz to, 1603. g. izbili su nemiri centralne plaćene konjice u Istanbulu. Naime, pošto su ih porazili suparnički janičari, 4 000 preživjelih konjanika prelazi u Anadoliju i ondje pljačka. Drugi pohod, koji je vlada poduzela u proljeće 1603. g., samo je još pogoršao položaj jer su vladini odredi, jednako kao i ustanici, pljačkali gdje god bi došli. Za safavidski je Perziju pod novim vladarom Abbasom I. Velikim nastupilo vrijeme dok od oslabljenoga zapadnog susjeda vrati izgubljene pokrajine u Azerbajdžanu i na Kavkazu. Ona je ljeti 1603. počela rat i stala Osmanlijama redom nanositi poraze. Bande celalija, bilo da su kao pristaše kizilbaša bile u savezu sa Safavidima, bilo da su operirale samostalno, u toj su situaciji za Perzijance značile veliko rasterećenje jer su vezivale osmanske trupe potrebne za rat protiv Safavida i k tome ometale opskrbu trupa.

S obzirom na rat na zapadu i na istoku, nije se mogla smiriti Anadolija. Zemlja je proživljavala razdoblje strahota, koje su obilježavali smrt, glad i vječni strah od pljačkaških bandi. Mnogi su stanovnici pobjegli: imućni su se preselili u Rumeliju, Hanat Krim, arapske krajeve ili čak u Perziju, a seoska je sirotinja mogla potražiti pribežište samo u utvrđenim gradovima same Anadolije ili u nepristupačnim planinama. Ta je druga faza ustanka celalija, tzv. Veliki bijeg (Büyük Firârî ili Büyük Kaçgunluk) 1603-1610. g., pojačala proces depopulacije Anadolije, koji je započeo već bijegom sa zemlje u drugoj polovici 16. st. Posljedice su bile porazne: poljoprivreda je vidno propala, a nastala su brojna sićušna, povučena planinska sela u kojima su novi stanovnici, zbog surove klime i neplodna tla, bijedno živjeli, što je nasljeđe koje do danas obilježava strukturu anadolske poljoprivrede. Od kaotičnih je prilika trpjela i unutrašnja trgovina. Zbog nesigurnosti su se sve manje upotrebljavali dotada vrlo živahni karavanski putovi, a zapušteni su karavansaraji propali.

Na dugi je rok propadanje jedva mogla zadržati jača vladarska ličnost poput novog sultana Ahmeta I (1603-1617), koji je – kako se pretpostavlja – imao samo trinaest godina. Suprotno svome ocu i djedu, Mehmetu III. i Muratu III., koji

su još učili vještinu političkog rukovođenja kao namjesnici sandžaka, Ahmet je bio odgojen samo u saraju, i to u vrijeme kad je Carstvu nužno trebala politički sposobna ličnost. Za vladavine Ahmeta I. i njegovih nasljednika, koji su bili još samo figure za reprezentaciju, nije se više mogla oblikovati nikakva trajna vođea snaga. Veliki su se veziri i dalje brzo smjenjivali i gotovo nisu imali političkog značenja ni u miru ni u ratu. Sultanije-majke i miljenice sada su zadobile veliki utjecaj, no politički su bile posve neiskusne zbog povučenog života u haremu. Ni janičarski age, koji su se razvili u važne osobe na državnom vrhu, nisu pravo dobili u ruke uzde moći jer je utjecaj harema bio previše jak.

Jedina odluka koju je Ahmet I. donio više-manje sam bilo je ukidanje dotada obvezatnoga bratoubojstva pri stupanju na prijestolje. Otklon od dotadašnje prakse, sigurno, nije učinjen zato što je novi vladar, suprotno svojim "krvožednim" pretečama, bio osobito "human" vladar. Neposredni i najvažniji povod bilo je to što je on bio vrlo mlad pa još nije imao djece, te u slučaju eventualne prerane smrti ne bi imao nasljednika. Tako je bilo povoljnije pri stupanju na prijestolje ostaviti na životu kao prestolonasljednika brata Mustafu, koji je imao samo dvije godine. Taj se postupak ustalio, a zakon bratoubojstva samo se iznimno primjenjivao, što je bilo u vezi i s izmijenjenim odgajanjem prinčeva. Naime, prinčevi se više nisu odgajali u pokrajini, pa tako više nisu morali nakon smrti sultana sudjelovati u utrci na život i smrt za prijestolje. Oni su rasli u "prinčevskom kavezu" u saraju i ondje se mogao nominirati budući sultan. Kako su preostali prinčevi i nakon stupanja na prijestolje novoga sultana ostajali u pritvoru, više nije postojala opasnost od protukandidata i cijepanja Carstva te je time otpala nužnost bratoubojstva.

U jugoistočnoj je Evropi Osmansko Carstvo, unatoč golemom naporu, moglo postići tek neznatne rezultate: samo su se osvajanja Egre (mađ. Eger) godine 1596. i Kanize (danas (Nagykanizsa, u jugozapadnoj Mađarskoj) godine 1600. pokazala trajnima. Vojni pakt između Istanbula i Beča nije doveden u pitanje čak ni protuhabsburškim ustankom u tzv. kraljevskoj Ugarskoj, pod vodstvom Istvána Bocskaya, koji je Austrijancima preotao i odmetnutu, dotada osmansku vazalnu Kneževinu Erdelj te bio izabran za erdeljskog kneza. Tako je 1606. g. u Zsitvatoroku³³ između Osmanlija i Habsburgovaca zaključen mir, kojim nije samo održan status quo. Ukinut je danak koji su dotada plaćali Habsburgovci, a habsburški car Svetoga Rimsko-njemačkog Carstva, kojeg su dotad Osmanlije ponižavajuće zvale bečki kralj (*Beç kralj*) priznat kao vladar ravan sultanu, što osmanski sultani prije nisu činili u odnosu ni prema kojem stranom vladaru. Kneževina Erdelj postala je praktički nezavisna; problem vazalnog odnosa prema Porti namjerno je ostavljen otvorenim.

Pošto je osmansko vodstvo tako dobilo slobodno zaleđe na zapadu, moglo se usredotočiti na istok. To je postalo još potrebnije kada su u Anadoliji poslije poraza protiv Safavida snova oživjeli ustanički pokreti. Posebno je opasan bio odred celalija kojim je zapovijedao Kalenderoğlu Mehmet, nekada niži zapovjednik Kara Yazıcija. Previranja je bilo i u Siriji: beglerbeg Alepa, Canbulat Ali, kurdsko i drusko porijekla, iskoristio je trenutak i otcijepio se od Carstva. On se udružio s libanonskim emirom Druza³⁴ Fahraddinom, proglasio nezavisnost i čak uspostavio diplomatske odnose s velikim vojvodom Toscare. Osmanska je državna sila uspjela 1608-1609.

³³ Naziv ušća rječice Žitve/Zsitva (slovački Žitava) u rijeku Nitru, sjeverno od Komárna/Komorana.

³⁴ Druzi pripadaju još samo uvjetno islamskom ogranku šiitstva, koji potječe od fatimidskog halifa al-Hakima (990-1021).

stati nakraj neposluhu Canbulata i bunama celalija, dok se Fahraddin, za Osmanlije isprva trideset godina neuhvatljiv, povukao u Libanonsko gorje. Budući da su se sada osmanske trupe mogle upotrijebiti u punom sastavu protiv Perzije, safavidski je prodor uskoro zaustavljen. Mir zaključen 1612. g. u bitnome se orijentirao prema uvjetima mira u Amasyi.

Tako je Osmansko Carstvo donekle povoljno prebrodilo nevolju. Položaj svjetske sile gotovo još nije bio ozbiljno ugrožen, jer je promatračima izvana propadanje njegove vojne moći ostalo skriveno. Ona je još dostajala čak i za ekspanziju, tako da su se istovremeni gubici teritorija mogli nadoknaditi. Evo na kraju, sa svim nužnim rezervama, brojčanih usporedbi: oko 1600. g. ukupno je u Carstvu bilo 30-35 milijuna stanovnika³⁵, gotovo isto toliko koliko u najmnogoljudnijim evropskim zemljama Francuskoj, Italiji i Španjolskoj zajedno (35-37 milijuna). Najveću je površinu država Osmanlija postigla u posljednjem desetljeću 16. st.: u to je vrijeme neposredno državno područje obuhvaćalo više od 2,5 milijuna km², što je odgovaralo približno četvrtini ukupne površine Evrope. Zajedno s vazalnim državama, u isto je vrijeme Carstvo moglo imati površinu gotovo 3,5 milijuna km². Godine 1606, nakon gubitka dijelova područja u Azerbajdžanu, na Kavkazu i u Ugarskoj, neposredno je državno područje još obuhvaćalo 2,2 milijuna km², dakle bilo je približno jednako veliko kao u vrijeme Süleymana Veličanstvenog.

³⁵ Usp. o tome: Ömer Lütfi Barkan, Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles, u: Journal of the Economic and Social History of the Orient, br. 1, (1957), str. 9-36, posebice str. 24.

VIII. PROPADANJE OSMANSKOG CARSTVA

1. RAZDOBLJE VLADAVINE ŽENA

Osmansko Carstvo – krajem prvog desetljeća 17. st. samo prividno konsolidirano – uskoro je bilo iznova ugroženo izvana; unutrašnje su strukturne slabosti ostale prisutne, također kriza vodstva na najvišoj razini. Akutna i trajna financijska kriza sprečavala je izvršavanje javnih zadataka, posebno na vojnom području. Korupcija i nepotizam postojali su na svim razinama. Među seoskim stanovništvom i dalje se širila bijeda. Siroko je rasprostranjeno nezadovoljstvo u Anadoliji gušenjem ustanaka *celalija* bilo, doduše, potisnuto¹, ali ne i dokinuto. Bijeg sa zemlje se nastavljao i pošto je završen "Veliki bijeg".

Jedinice koje su dotada bile jezgra osmanske armije, lentski spahijske, još su, doduše, postojale, ali su ipak izgubile mnogo od svoje snage. Mnogi su spahijske izginuli kao vođe bandi *levanti* u toku bune *celalija*. Nove su pokrajinske trupe, *sekbani* i *sarice* – koje više nije plaćala centralna vlast nego mjesni moćnici – bile nedisciplinirane i loše uvježbane pa nisu bile punovrijedna zamjena za desetkovanu spahijsku vojsku.

Autoritet je osmanske državne sile sve više nestajao. "Države Barbareska" u sjevernoj Africi bile su još samo nominalno pod vrhovništvom Visoke Porte. U vrlo udaljenim pokrajinama na udaru nemira, u istočnoj Anadoliji i u arapskim zemljama vrlo su se teško mogle provesti direktive državnog vrha.

U vanjskopolitičkom pogledu položaj se za neko vrijeme oblikovao nešto povoljnije. Nakon zaključivanja mira na ušću rijeke Žitve 1606. g. Osmanska država više nije morala voditi rat na više fronta. Mir s Bečom imao je potrajati do 1663. g.; za to su se vrijeme obje strane iskreno trudile održati razmjerno dobre uzajamne odnose, svakako, da bi imale slobodne ruke za druge akcije. Habsburgovcima je također dobrodošlo mirovanje oružja jer su bili potpuno zauzeti suzbijanjem reformacije, a od 1618. g. zapletima tridesetogodišnjeg rata. Dok su neprijateljstva Osmanlija s Perzijom 1639. završena za jedno stoljeće, s Venecijom su 1645. ponovo izbile borbe.

Odnos je Osmanskog Carstva prema Francuskoj bio dobar. I onda kada je Porta prolazno održavala miroljubive odnose s Bečom, suparništvo između Francuza i Habsburgovaca bilo joj je dobrodošlo. Francuska se željela suprotstaviti habsburškim planovima o okruženju savezom s Portom. Istodobno se intenzivno koristila mogućnošću trgovanja u državi Osmanlija. I odnosi su Porte spram Engleske i Nizozemske bili u znaku prijateljskih trgovačkih veza.

¹ Pobuna *celalija* bilo je još u 18. st., ali nisu imale razmjere ustanaka s prijelaza od 16. na 17. st.

C = dt

Osmanska povijest u prvoj polovici 17. st. ne poznaje nijednu veliku ličnost sultana.

Krajem studenoga 1617. Ahmeta I. je naslijedio mladi brat Mustafa I, kojega su već za četvrt godine morali smijeniti jer je bio slabouman. Već sama činjenica što je sultanom mogao postati očiti slaboumnik pokazuje koliko je u to doba malo značila ustanova sultanata. Sljedeći sultan, Osman II (1618-1622), sin Ahmeta I, usprkos svojoj mladosti, nije bio sasvim bez kvaliteta. Njegov pokušaj reorganizacije janičarskoga korpusa, koji gotovo više nije čuvao prijestolje, nego tiranizirao državu, i nezadovoljavajući ishod rata s Poljskom (1621) završili su, međutim, tako da je bio svrgnut i da su ga ubili janičari. Godine 1622. iznova je na prijestolje došao slaboumni Mustafa kao figurant. Ipak je doskora iznova svrgnut. Krvožedni Murat IV (1623-1640), sin Ahmeta I, smatran je ovdje-ondje – svakako, neosnovano – posljednjom značajnom ličnošću sultana osmanske povijesti. U prvom je razdoblju njegove vladavine dominirala njegova mati Kösem (Mâhpeyker) Sultan, politički, svakako, najutjecajnija žena u osmanskoj povijesti. No zbog očajnog stanja u unutrašnjosti zemlje Murat IV. je 1632. g. sam preuzeo vlast. Pokušao je stvoriti reda i u vojsci i u financijama. Pri tome je postupao na dotada u osmanskoj povijesti neviđeno okrutan način; zbog strukturnih slabosti države, koje se nisu dale liječiti na tradicionalan način, ni taj pokušaj nije uspio. Poslije smrti Murata IV. sultansko je dostojanstvo prešlo na njegova mlađeg, psihopatski nastrojenog brata İbrahima (1640-1648). Na početku je ponovo vladala Kösem Sultan. No İbrahim je sve više potpadao pod utjecaj čovjeka po imenu Cinci Hoca, čije su intrige potakle sultana da majku pošalje u progonstvo. Nakon dvorske revolucije, kojoj je sultan pao žrtvom, na prijestolje je stupio njegov sedmogodišnji sin Mehmet IV² (1648-1687), za čije je vladavine jaki veliki vezir Köprülü Mehmet-paša pokušao zaustaviti propadanje osmanske države.

Za Osmansko Carstvo mirovni ugovori s Austrijom (1606) i sa safavidskom Perzijom (1612) nisu značili početak ere vanjskog mira. Kraljevina Poljska imala je ambicija prema osmanskoj vazalnoj Kneževini Moldavskoj. Rat koji je zbog toga izbio s osmanskom državom 1620-1621. g. završio je sankcioniranjem statusa quo. Moldavska je ostala pod osmanskim vrhovništvom.

Godine 1623. iznova je izbio rat s perzijskim Safavidima. S prekidima je trajao dva i pol desetljeća. Na početku su u korist Perzije izgubljeni Bagdad i Mosul. U sljedećim je godinama ratna sreća bila nestalna: 1629. Osmanlije su uspjele osvojiti Mosul, a 1638. Bagdad. S obzirom na ravnotežu snaga, obje su strane morale spoznati nemogućnost nastavka borbe do vojnog rješenja. Tako je 1639. sklopljen mirovni ugovor kraj Kasr-i Širina³, u kojemu su potvrđene tada postojeće granice, koje, uglavnom, odgovaraju današnjoj graničnoj crti. Time nije samo iznova uspostavljen teritorijalni integritet osmanske države; mir s istočnim susjedom, koji je potrajao više od jednog stoljeća, omogućio je Visokoj Porti jače okretanje evropskoj sceni.

Pojedine su interesne grupe u Osmanskom Carstvu iskoristile napetu vanjsko-političku i unutrašnjopolitičku situaciju. Brojne su privilegije janičara dovele dole da je taj odred pobuđivao sve veću antipatiju. Naime, mnogo slabije situirane jedinice *sarıca*, odnosno *sekbân*, razvile su spram elitnog odreda takvu odbojnost da je dvadesetih godina 17. st. u Anadoliji izbila prava pobuna. Kada je ubi-

² U osmanskoj ga historiografiji zovu *Avcı* (Lovac), jer mu je lov bio omiljena djelatnost.

³ Zapadno od Kermansâha, na današnjoj iračko-iranskoj granici.

jen Osman II, podigao se 1623. g. Abaza⁴ Mehmet-paša, beglerbeg Erzuruma, na čelu svojih odreda *sekbana*, da se suprotstavi presizanju janičara u prijestolnici i u pokrajini. Pošto je Abaza Mehmet najprije ovladao istočnom Anadolijom, stigao je gotovo bez otpora blizu Istanbula i bitno pridonio svrgavanju slaboumnog Mustafe. Vladine su trupe istom 1628. uspjele okončati bunu Abaza Mehmeta.

Han Krima Mehmet Giray III. pokušao je 1624. g. otvorenom bunom umanjiti zavisnost od Porte. Istom nakon velikih napora Porta je uspjela svladati bunu postavljanjem novoga hana Canbeka Giraya (1628). Iste godine iznova je izgubljen gotovo stoljeće prije toga osvojeni Jemen. I u Siriji i Libanonu opet su se 1633. g., pod vodstvom svog emira Fahraddina, pobunili Druzi, ali su tada posve poraženi. Sam je Fahraddin zatočen i 1635. g. pogubljen. Godine 1645. izbio je dugotrajni rat s Venecijom. Pri tome je bilo posrijedi posjedovanje Krete, napose Kandije (danas Iraklion), isturenoga bastiona trgovačke republike, koji je znatno smetao osmanskoj vlasti u istočnom Sredozemlju. Kao što često biva, povod rata bila je sporedna okolnost: prepad mletačkih gusara na ekspediciju osmanskih hodočasnika, pri čemu su se pirati uputili na Kretu.

Dok je Osmansko Carstvo u prvoj polovici 17. st. ispočetka još uspijevalo sačuvati prema vani poziciju velesile, unutrašnja se kriza vidno produbljivala. Ustanova sultanata sve je više gubila na značenju. Karakteristično je bilo to što su na prijestolje nekada tako moćnih careva dospijevala nezrela djeca (Mehmet IV), psihopati (Ibrahim), pa čak i idioti (Mustafa I). Nesposobne su carske marionete mogle po volji biti smijenjene, strpane u zatvor, pa i pogubljene. Od vremena Ahmet a I. još su samo neki sultani primjenjivali ozakonjeno bratoubojstvo, npr. Osman II. i Murat IV. Ovaj posljednji, čiji su pokušaji reformi propali, čak je na smrtnoj postelji htio dati ubiti jedinoga živoga brata İbrahima. Budući da Murat IV. nije imao sinova, ta bi injera značila izumrće osmanske dinastije. Ukidanje dotada obvezatnog bratoubojstva izazvalo je odstupanje od uobičajenoga linearnog nasljeđivanja, pri čemu je sultansko dostojanstvo uvijek prelazilo na jednog od sinova preminulog sultana. Stupanje na prijestolje Mustafe I. godine 1617. značilo je prijelaz na princip seniorata, prema kojemu je prijestolje trebalo pripasti u danom trenutku najstarijem osmanskom princu. To je načelo zadržalo valjanost do kraja države Osmanlija.

Harem, utjecaj kojega je od vremena Murata III. neprestano rastao, zadobio je najveću moć u prvoj polovici 17. st. Osoblje harema – same robinje – bilo je u etničkom i vjerskom pogledu vrlo šaroliko, prikupljeno sa svih strana. Ako je nekoć bilo mnogo Evropljanki, s vremenom se povećavao udio Kavkaskinja, što će se odraziti i u personalnoj politici države.

Harem je bio organiziran strogo hijerarhijski. Na vrhu je bila majka (*valide*) sultana na vlasti, za njom su slijedile njegove žene (do četiri, *kadin*), kojima se sultani nakon 1574. g. više nisu šerijatski ženili, nego su ih uzdizali na taj rang. Među tzv. miljenice (*haseki sultan*) napredovale bi one sultanove žene koje bi svoje gospodaru rodile sina. Mnogi su sultani imali, k tomu, više tuceta suloznica, koje su također pripadale haremu. Ovamo su, također, pripadale žene koje su posluživale sultana, njegovu majku, žene i djecu. Za tim su krugom osoba višeg ranga slijedile haremske učenice, koje su učile čitati i pisati, te primale poduku u glazbi i u posluživanju haremskih dama. Uobičajene svakodnevne poslove obavljale su

⁴ Abhazi, pripadnici kavkaskog naroda. Danas Abhazi žive u Abhaskoj ASSR (glavni grad Suhumi) na Crnomu moru.

robinje za rad. Do druge polovice 17. st. u haremu je već bilo više od dvije tisuće žena.

Ne samo sultan nego i visoki i najviši dostojanstvenici uvelike su zavisili od haremskih dama višeg ranga. Zaposjedanje viših položaja uglavnom se zbivalo na njihovu inicijativu. One su i u političkim odlukama imale znatnu riječ, iako za to uopće nisu bile kvalificirane. Njihovo je obrazovanje, naime, bilo usmjereno samo na izvršavanje obveza u haremu. K tomu kao robinje iz stranih zemalja nisu bile dovoljno upućene u osmanske prilike. Zbog njihova utjecaja na državne poslove tadašnje je razdoblje u osmanskoj historiografiji nazvano vladavinom žena (*kadınlar saltanatı*).

Sultanije-majke i supruge većinom nisu bile blagonaklone jedne spram drugih. Radi postizanja moći, nisu prezale ni od najodbojnijih sredstava. Napose su žestoko ratovala majke osmanskih prinčeva, kako bi svojim sinovima, a time i sebi samima, osigurale moć. Dame su u saraju zgrtale čudesna blaga u zlatu i draguljima. Živjelo se rasipnički i luksuzno, dok se istodobno državna blagajna sve više praznila. Naravno, rastao je i utjecaj crnih eunuha, povjerenika haremskih dama. Crni su *age* (takav im je bio naslov) također nastojali izgraditi svoju moć i nagomilati blaga.

Veliki je vezir gubio na značenju sa sve većim utjecajem harema na političke odluke. Između 1604. i 1656. g. na toj su se visokoj funkciji smijenila četrdeset i četiri (!) vezira. Prosječno je, dakle, svaki vezir bio na toj funkciji jedva nešto više od godine dana. S obzirom na okolnosti, veliki su veziri svoj glavni interes premještali na osobno bogaćenje, naravno, neprestano izloženi opasnosti od konfiskacije imetka, pa i nasilne smrti.

Oduzimanje moći velikim vezirima značilo je znatno jačanje janičara. U prvim desetljećima 17. st. mogli su, prije svega, janičarski *age* koje je postavljala Porta stalno proširivati svoja ovlaštenja. Nakon 1645. dobivali su rang vezira, uz sjedište u Carskom divanu. Oni su umjesto velikih vezira odlučivali ne samo na vojnom području nego i u državnoj politici uopće, ukoliko se ona nije "regulirala" u haremu. Nakon gušenja bune paževa⁵ i središnjih konjaničkih trupa 1648. g. janičari su čak na tri godine preoteli vlast. U nediscipliniranim odredima ton su tada davali tiranski nasilnici, tzv. *zorba*. Jedan od njih, Kara Murat, imenovan je za janičarskog *agu* – što je bilo u oštroj suprotnosti s običajem da se na taj važni položaj postavljaju isključivo u dvorskoj školi odgojene, pouzdane i obazrive ličnosti. Napokon je Kara Murat napredovao čak do položaja velikog vezira. Istom 1651. g. mogao je harem u svoju korist okončati dominaciju janičara *zorba*.

Jača i utjecaj konzervativnih snaga unutar uleme, tzv. *kadızâdehiler*⁶. Oni su odbijali sve što kao "novotarija" (*bid'a*) nije pristajalo u njihovu pobožnjačku koncepciju, te su se protivili svakoj znanstvenoj aktivnosti u kojoj nisu vidjeli neku vezu s teologijom. Pošto su za se prigrabili najvažnije duhovne položaje, utjecali su u državi, posebno glavnom gradu Carigradu, na širenje atmosfere bigotne pobožnosti.

Zbog kupovine položaja i nekompetentnog miješanja harema, u upravljanju državom potpuno je odstranjen dotada prokušani princip nagrade prema zaslugama. Osobe koje su imale prethodnu vojnu izobrazbu dobivale su mjesta u fisku ili kancelariji, i obrnuto, čak i na najvišoj razini. Novoimenovani dostojanstvenici većinom

⁵ Tur. *paçalan*. Buna je izbila zato što, suprotno ustaljenom običaju, prilikom stupanja na prijestolje Mehmeta IV. paževi nisu bili unaprijeđeni u Portine spahije.

⁶ Nazvani prema vodi toga konzervativnog kruga Kadızâde Mehmet-efendiju (1582-1635), propovjedniku (*vaiz*) u džamiji *Ayasofya*.

nisu raspolagali nikakvim znanjima s područja svoje nove djelatnosti. Nerijetko bi bivši *defterdar* postao vezir, ili pak bivši janičarski aga predstojnik fiska. Mehanizam upravnog aparata, koji je nekada neometano funkcionirao, sve češće je zapinjao i svojom sve većom nedjelotvornošću teško opterećivao fisk, što je ionako trpio od nestaše novca. Uspostavljanjem osobnog ureda velikog vezira⁷ svoje je značenje izgubilo i dotada najviše vodeće tijelo u državi, Carski divan.

Dezintegracija je napredovala ne samo u državnom vrhu nego i na razini provincije. Slabost je centralne vlasti djelovala na raspadanje kao faktor ubrzanja. Kako je spomenuto, sjevernoafrička su područja još samo nominalno pripadala Osman-skome Carstvu, a njihove su flote operirale u zapadnom Sredozemlju posve na svoju ruku. Hanovi Krima željeli su olabaviti strogu zavisnost. Nemiran je bio i Balkan. U Albaniji se, primjerice, katolički dio stanovništva žudno nadao da će dobiti pomoć od Venecije – što se nije ispunilo. I druge su provincije bile nemirne, osobito rubne. Posvuda su u Anadoliji iznova iskršavali ustanici *celali*, kojima su na čelu ovdje-ondje opet stajali visoki dostojanstvenici, čak i paše.

Imenujmo samo neke pobune: godinu dana nakon ustanka vođe celalija Abaza Mehmet-paše, u Bagdadu je 1623. častohlepni oficir Emir Bekir potakao ustanak koji je bitno pridonio gubitku grada u korist Safavida. Godine 1624. djelovali su pobunjenici celali u sjeverozapadnoj Anadoliji, u okolici Balikesira, predvođeni spaljujom po imenu Cennetoğlu. Osam godina potom (1632) u istom se kraju zbog svoje karijere pobunio paša po imenu Ilyas. Oko 1650. g. u središnjoj i istočnoj Anadoliji izbio je niz buna celalija: 1647. g. Varvar Ali-paša, beglerbeg Sivasa, ustao je protiv samovolje centralne vlasti, na čelu svojih *sekbana*, dvije godine potom u centralnoj se Anadoliji čulo za vođu celalija Kara Haydaroghlu. Onaj koji ga je pobijedio, Abaza Hasan, beg anadojskih Turkmena, sam je nekoliko godina poslije toga prebjegao ustanicima kad je svrgnut s položaja. Jedan se paša celalija po imenu İpsir, beglerbeg Sivasa, zakratko uspio domoći časti velikog vezira (1654). Ipak, ubrzo su ga odstranili janičari.

Na te je dalekosežne tendencije raspadanja na pokrajinskoj razini utjecalo i to što su veliki veziri često mijenjali namjesnike, kako bi pri stupanju na dužnost od njih mogli zahtijevati sve veće pristupne uplate. Sada je bilo uobičajeno nezaposjednute položaje guvernera prodavati na dražbi onima koji bi najviše ponudili. Novi su pak guverneri prebacivali na vlastite potčinjene troškove za kupovinu funkcije izazvane strahovitim pristupnim uplatama. Zbog čestog smjenjivanja beglerbega brojnim pašama više nije bio pristupačan položaj primjeren njihovu rangu: umjesto vilajeta, morali su se zadovoljiti nekim sandžakom. I u vezi s funkcijom vezira nastaje takav inflatorni razvitak, pri čemu ne treba misliti samo na mnoge svrgnute velike vezire, nego i na često smjenjivane kupolne vezire. Porta je upražnjene vilajete sve češće dodjeljivala vezirima. Osobito važni vilajeti, poput Budima, Bagdada, Damaska ili Egipta, predavali su se počevši od prve polovice 17. st. po pravilu samo beglerbezima u rang u vezira. Beglerbezi su se za svoga često kratkog uredovnog razdoblja ponašali još više nego prije kao sitni kneževi, živeći u rasipničkoj raskoši i nastupajući kao despoti.

⁷ Izvorna oznaka za sultanovu palaču Visoka Porta (*Bab-ı âli*) počela se upotrebljavati i za vlastiti ured velikoga vezira. Njegova se kancelarija također zvala Pašin saraj (*Paşa sarayı*), Porta velikog vezira (*Sadrızam kapısı*), Vezirova porta (*Vezir kapısı*), Državni saraj (*Miri saray*) Pašina porta (*Paşakapısı*) ili Asafska porta (*Bab-ı âsafi*). Naziv *âsaf* za velikog vezira države Osmanlija potječe od mudroga vezira kralja Salomona.

Pri zaposjedanju funkcija, osim mita i pristupnih uplata, bio je važan i nepotizam. Posebno je bio otvoren put do najviših funkcija u državi štićenima carskog harema. Budući da je, kako je rečeno, u haremu počeo dominirati kavkaski element, neproporcionalno se povećao udio dostojanstvenika s područja Kavkaza. Tek su rijetki pojedinci sa strane uspijevali prodrijeti u zatvoreno društvo dostojanstvenika. Takav uspon onih koji bi u tome uspjeli valjalo je sankcionirati ženidbom sa sultanovom rođakinjom ili rođakinjom neke druge visoke ličnosti. Nadasve su u redovima velikih vezira sve češći bili zetovi (*damat*) sultana.

Sveopće je rasulo državne sile pojačano pratio politički teror. Na mjesto nekadašnje uobičajene obazrivosti i pravednosti sada je stupila samovolja. Čak su se i sitni prijestupi, s isključenjem suda, mogli kazniti smrću. Sultan Murat IV, poznat po svojoj okrutnosti, dao je 1632-1637. pogubiti, navodno, 25 000 osoba, među kojima mnoge zbog zanemarivanja šerijatski uvjetovane zabrane pijenja alkohola i pušenja duhana.

Sve veće pogoršanje prilika sve se jasnije vidjelo i u privrednom i financijskom sektoru. Radi podmirivanja obveza plaćanja, često se pribjegavalo kovanju novca manje vrijednosti. Posljedica obezvjeđivanja novca (1619, odnosno 1624) bili su valovi inflacije. Fisk je također pokušao odgoditi plaćanja, što je za sobom povuklo silne platežne zaostatke. Najzad je pokušaj smanjivanja isplata primaocima plaća, odnosno dohotka otjerao državne činovnike na put korupcije.

Kako bi premostio financijski tjesnac, osmanski je državni vrh kušao novac namaknuti svim sredstvima: prisvajanjem imovine pogubljenih visokih dostojanstvenika, mitom i pristupnim uplatama, a nadasve sredstvom koje je bilo ultimata ratio – povećanjem poreza. Fisk je sve više pritezao porezni "vijak". Neprestano su se uvodile nove vrste izvanrednih poreza (*avarız-ı divaniye*). Sve češće su se i sve drastičnije povisivali postojeći izvanredni porezi. Osim toga, osmanska je državna uprava odsada tražila izvanredne poreze u vidu gotovine, umjesto u prvobitnom obliku radne ili naturalne rente. Tako je potpuno iščezao iznimni karakter izvanrednih poreza, te je u skladu s tim taj termin napušten. Sada se govorilo o običajnopравnim podavanjima (*tekâlif-i őrfiye*)⁸.

Nepovoljno se odrazilo nazadovanje levantske trgovine, što je otpočelo već u drugoj polovici 16. st. Odsada su Englezi i Nizozemci gospodarili Indijskim oceanom, a time i trgovinom začinima u jugoistočnoj Aziji. Orijentalna roba velike vrijednosti, primjerice začini, više nije u Evropu dospijevala preko Levanta, nego oko Rta dobre nade. Engleska su trgovačka društva sve više podmirivala i osmanske potrebe za tom robom. Osmanski trgovci jednostavno nisu bili dorasli evropskoj konkurenciji, mogućnosti njihovih brodova nisu bile usporedive s onima evropskih trgovačkih flota. Uz to, oni su se morali služiti tegobnim i mnogo sporijim kopnenim putem, koji je zbog dugotrajnog ratnog sukobljavanja sa safavidskom Perzijom i u vrijeme ustanaka celalija bio osobito nesiguran i skup. Samo je još svileni cesta bila donekle netaknuta.

Sada je sasvim jasno došao do izraza i razvitak koji je započeo u drugoj polovici 16. st. Kao što je spomenuto, osmanska su tržišta sve više osvajali iz evropskih zemalja uvezeni, manufakturno izrađeni jeftini proizvodi, zbog trgovinskih olakšica što su ih na temelju kapitulacija kapitalom uživali jaki evropski trgovci u Osmanskom Carstvu. Tako su se kapitulacije, koje su prvobitno imale povoljan učinak

⁸ Također zvana divanska podavanja (*tekâlif-i divaniye*) jer je o njima odlučivao isključivo Carski divan.

na osmanske financije jer su donosile veće carinske prihode, pretvorile u kočnicu osmanskoga privrednog razvoja. Kao posljedica toga, u Osmanskom Carstvu – osim rijetkih iznimaka⁹ – zbog pomanjkanja konkurentne moći gotovo se više i nisu podizale nove manufakture. Državne manufakture, koje su još prije sto godina potpuno odgovarale tehničkom stupnju svoga vremena, nisu se dalje razvijale zbog razmjerno slabe orijentacije na profit. Tehnološki je napredak u Evropi doveo osmansku privredu u zaostalost od koje se nije mogla oporaviti. Nekoć proizvodno zdrav osmanski obrt u Rumeliji, Anadoliji i u arapskim pokrajinama nije se na dulji rok mogao održati nasuprot evropskoj konkurenciji – bez obzira na rast cijena sirovina. Mogao se održati još samo umjetnički obrt, proizvodi kojega nisu bili izloženi nadmetanju s evropskim masovnim dobrima. Budući da je uvoz jeftine robe bio posve u rukama Evropljana, uz zanate je zakržljala i osmanska trgovina. Nosioci trgovinskih veza s evropskim državama na osmanskoj strani nisu bili muslimani, nego samo kršćani (Armenci i Grci), odnosno Židovi, mada ne više formata velikih knezova trgovine druge polovice 16. st., primjerice Josefa Nassija ili Mihajla Kantakuzenosa. Osmansko se državno vodstvo općenito malo brinulo o privrednom razvitku. Ograničavalo se na stjecanje prihoda od poreza i carina. Bila mu je strana ideja državnog poticanja privrede, odnosno protekcionističke politike zaštitnih carina za trgovinu i obrt kakva je bila ostvarena u vodećim evropskim državama.

Raspadanje se tradicionalnoga timarskog sustava nastavilo. Tako je u prvom desetljeću 17. st. malih i velikih nadarbina zajedno bilo oko 45 000, a na kraju tridesetih godina toga stoljeća samo 7 000–8 000. Tu fazu razvitka obilježava prije svega povlačenje manjih nadarbina u korist državnih domena (*has-ı hümayun*) i nadarbina za najviše dostojanstvo (*has*) velikodostojnika – jer je trebalo opskrbiti sve brojnije vezire te pripadnike i favorite carskog harema. Sve se više širila već od kraja 16. st. uobičajena praksa da se timari formalno izdaju vlastitim službenicima ili nepostojećim osobama kako bi sam dodjelitelj iz toga izvlačio korist. Nadzorni organ za nadarbine, unatoč sve većem broju službenika – koji, međutim, nisu imali spremne prikladne zadatke – nije mogao svladavati cjelinu poslova. Tako je izdavanje nadarbina postajalo sve kaotičnije. Nadleštvo nije moglo ustanoviti kome doista pripadaju pojedine nadarbine. Takav je razvitak poticao stvarnu koncentraciju zemljišta u rukama zemljovlasnika. Zemljoposjed koji se tako oblikovao nije predstavljao organske privredne jedinice, usporedive s dobro organiziranim gospođijama. Vlasnici su nastojali izvlačiti najveći mogući profit uz najmanje moguće investicije. Optimalno iskorištavanje zemljoposjeda poticala je i činjenica što je naturalna renta sasvim iščezla, a vlasnici su nadarbina umjesto nje zahtijevali podavanje u novcu i – sve češće – tlaku. Zbog toga nije slabio bijeg sa zemlje u gradove ili u nepristupačna područja u planinama Anadolije i Balkana.

Povlačenjem brojnih nadarbina u korist državnih domena dalje je dobivao na značenju sustav zakupa poreza (*iltizam*). Osobito jača tendencija spajanja dotad odvojenih jedinica koje su davale danak. Najzad se počinju izdavati u zakup i državne domene u cjelini, ponekad čak vojvodama, koji su tim domenama upravljali kao službenici-upravitelji, što im je donosilo veliku koncentraciju moći. Ponekad su zakupnici poreza bivali imenovani nadzornicima (*müfettiş*) samih sebe, čime su bila širom otvorena vrata zloupotrebama funkcije. I timari su se sve češće davali u kratkoročni zakup poreza, uz predujam fisku, zbog čega su zakupnici za

⁹ Riječ je o predionicama svile, napose u Bursi.

kratkog trajanja svog ugovora kušali postići najveću moguću dobit, osobito bestidno izrabljujući podložnike. Slično je bilo i s podzakupom, tj. kada bi neki imućni veliki zakupnik poreza kratkoročno dalje davao porez u zakup šitnim zakupnicima. Čak su posjednici velikih nadarbina svoje očekivane prihode sve više davali u zakup uz plaćanje unaprijed. Stoga nije čudno što su nadležni državni organi, kao i nadzorni organi za nadarbinski sustav, sasvim izgubili uvid na području zakupa. Propuštanje investiranja u poljoprivredu i strukturna poboljšanja uvelike su pridonijeli nerazvijenosti turske poljoprivrede, koja traje do naših dana.

Sa smanjivanjem broja timara smanjivao se i broj spahija. U prvoj polovici 17. st. bilo je gotovo 45 000 timara, od kojih je bilo na raspolaganju više od 100 000 spahija i naoružanih konjanika (*cebebi*), a dvadeset godina kasnije našlo se još samo 7 000–8 000 malih, odnosno velikih nadarbina, koje su jedva još držali spahije. Od preostalih, vojnički gotovo već nedjelotvornih spahija moglo se na pohode u prvoj polovici 17. st. pokrenuti još samo njih nekoliko tisuća, često samo za pomoćnu službu; oni su zamijenili prvobitne pomoćne trupe (*yaya* i *müsellem*), koje se – degradirane na stupanj podložnika – više nisu mogle upotrijebiti u tu svrhu. Tako se u tridesetim godinama 17. st. teško može govoriti o nekoj spahijskoj vojsci. Od početka dvadesetih godina mjesto spahija zauzele su napola neredovite trupe *sekbana* i *sarica*, borbena spremnost kojih nije bila osobito visoka.

Uočljiv je postao veliki pad kvalitete i janičarskog korpusa te centralnih konjaničkih odreda, iako su se oba roda brojčano veoma povećala. Janičara je šezdesetih godina 16. st. bilo samo 20 000, a početkom 17. st. čak 70 000–100 000, dakle četiri–pet puta više.¹⁰ Na bojnopolju pokazivali su se samo slabo upotrebljivima. Nedisciplinirani, nezadovoljni i željni vlasti, oni su najčešće, bili prava pošast ne samo za prijestolnicu nego i za druge garnizonske gradove. Imućni janičari, primjerice oni koji su posjedovali neko imanje ili unosni zakup poreza, plaćali su zamjenike (*yamak*¹¹) koji su ih zastupali. Također se zna da su pripadnici odreda prikrivali smrt drugova kako bi se domogli njihove plaće. Pokušaj smanjivanja gotovo anarhične mase janičara dvanaestogodišnjim prekidom kupljenja danka u krvi u vrijeme Murata IV. donio je samo prolazni uspjeh. Janičarski se korpus, naime, i dalje popunjavao sinovima pripadnika odreda. Oko 1650. g. ustanova je danka u krvi stoga potpuno ukinuta.

S prestankom kupljenja danka u krvi raspuštena je i dvorska škola, što je bio udarac kvaliteti vrhovnoga vojnog rukovodstva. Od otprilike 1650. g. jasnije se zapazila tehnička i vojnotaktička nedoraslost osmanske vojske armijama evropskih zemalja. Taj je razvitak za osmansku armiju krajem stoljeća završio katastrofalno.

Kao protuteža janičarima, u elitnu borbenu trupu pretvoreni su tzv. bostandžije (*bostenci*) kojih je uskoro, zajedno s pridodatim elitnim odredima, bilo 25 000. Oni, svakako, nisu mogli pridonijeti odlučnom poboljšanju borbene moći.

Središnja je uprava iznova pokušala reformnim potezima suzbiti pojave raspadanja. Već oko 1600. g. Mustafa Ali, prvobitno financijski službenik, u svojem poznatom savjetniku za vladare predložio je reorganizaciju, prije svega financija i uprave, na temelju povratka odnosima Süleymanove ere – koje je, dakako, veoma idealizirao. I spomenice iz 17. st. preporučivale su povratak “dobrim starim vremenima” – poput onih Aynı Alija oko 1610, Aziz Efendija oko 1630, Koçi Bega

¹⁰ Slično je bilo i stanje centralne konjice, u kojoj je 1566. g. bilo 6 000, a nakon 1600. g. 50 000 ljudi.

¹¹ Ne smije se brkati sa skupinom *yamak* (pomoćna) jedinica *müsellem* u *piyade*.

14.02. ~ (Kallan)
oko 1640 i Kâtîp Çelebija¹² oko 1650. One su, također, ostale isto tako individualni i ograničeni zaleti, poput pokušaja Murata IV, za popravljjanje kvalitete novca upotrebom znatnih dijelova carskog blaga u obliku plemenitih kovina.

2. POKUŠAJ KONSOLIDACIJE POD VEZIRIMA OBITELJI KÖPRÜLÜ

Posvemašnji tehnološki zastoj, karakterističan za privredni život i vojnu sferu, uvelike je utjecao i na osmansku ratnu mornaricu. Osmanska flota, koja je ponovno izgrađena nakon teškoga poraza kraj Lepanta (1571), nije mogla držati korak s tehničkim razvitkom u evropskom pomorstvu. Venecija, s kojom je Porta ratovala već više od deset godina, mogla je 1656. izboriti znatniju pobjedu na moru kraj Dardanela; osmanska prijestolnica više nije bila sigurna od inletačke flote.

Osmanski je državni vrh napokon uvidio da hitno treba pozvati sposobnog i energičnog velikog vezira da spašava Carstvo. Tako je 1656. odabran Köprülü Mehmet-paša (1656-1661), dotadašnji beglerbeg Tripolisa u Siriji, starac od oko osamdeset godina, albanskoga porijekla, koji je došao u dvorsku školu putem danka u krvi.

U svakom slučaju, Köprülü Mehmet je bio spreman prihvatiti nezahvalnu funkciju samo uz uvjet da dobije dalekosežna ovlaštenja. Kada mu je to zajamčeno, energično je prionuo na posao. Najprije je uklonio premoć janičara i utjecaj harema na politiku Carstva. Udaljio je sve nosioce funkcija koji se nisu strogo držali njegovih naputaka ili su se odali korupciji; radi zastrašivanja, dao je smaknuti tisuće takvih¹³. Kako bi popravio obrambenu moć Carstva, odredio je – prvi put nakon mnogih desetljeća – da se plaće redovito dijele u valjanom novcu. Radi postizanja željenog udjela plemenite kovine u srebrnjacima, poseglo se za posudbom iz sultanove osobne riznice. Köprülü Mehmet je uveo rigorozne mjere štednje, koje su, među ostalim, teško pogađale dvorski luksuzni život, posebno rasipničku strast harema. Nije se ustručavao zahvatiti prihode zadužbina kako bi financirao državne izdatke. Prihodi uleme su smanjeni i potisnut njihov sve veći utjecaj. Radi vraćanja udarne moći provincijskoj vojsci Köprülü je pokrenuo sveobuhvatno preispitivanje nadarbinskog sustava u kojemu je vladala potpuna zbrka. Također se prihvatio smirivanja pokrajina, u kojima nakon 1600. praktično nije bilo mira. Godine 1658-1659. u cijeloj Anadoliji izbio je ustanak celalija, prije svega zbog rigoroznih mjera novoga velikog vezira. Bunu je vodio Abaza¹⁴ Kara Hasan-paša, koji se osjećao potisnutim jer je unatoč visokom rangu dobio na upravljanje samo sandžak. Köprülü Mehmet uspio je u relativno kratkom vremenu svladati taj posljednji veliki ustanak celalija.

Stari je veliki vezir, zahvaljujući svojoj strogosti, mogao postići i vanjsko-političke uspjehe. Köprülü Mehmet uspio je proširiti državni teritorij, makar samo na račun vazalne Kneževine Erdelja. Ta se zemlja, čiji je odnos spram Osmanskoga Carstva mirovnim ugovorom u Zsitvatoroku (1606) namjerno ostavljen neodređenim, pod knezom Gaborom Bethlenom (1613-1629), zbog nove prijetnje Habsburgovaca iznova stavila pod zaštitu Porte. Sada je mladi i ambiciozni erdeljski

¹² Poznati i kao *Hacı Kalfa* (evropski ga arabisti uglavnom zovu *Hadži Halifa*).

¹³ Navodno oko 36 000.

¹⁴ Pripadnik Abhaza.

knez Ferenc II. Rákóczy (1648-1660) pokušao iskoristiti slabost osmanske države. On je htio zadobiti i poljsku krunu¹⁵ te svoju državu učiniti vodećom silom na istoku srednje Evrope. Pošto su ga kneževine Vlaška i Moldavska priznale kao zaštitnika, napao je početkom 1657. Poljsku, unatoč jasnom prigovoru Porte. Pritom ga je podupirao švedski kralj Karlo X. Gustav (1654-1660), koji je u svoje ekspanzionističke planove uključio Baltik i time dospio u sukob interesa s Poljskom. Švedsko-erdeljskom savezu priključio se i kozački hetman¹⁶ Bohdan Hmelnickij, koji je isprva sklopio savez s Portom, a zatim s Moskvom, kako bi se otresao tereta poljskog vrhovništva i prigrabio zapadnoukrajinska područja u poljskom posjedu.

Rákóczy je djelovao neodlučno, bio je loše obaviješten i uz to je posve pogrešno procjenjivao situaciju i vlastite mogućnosti. Nije vodio računa o tome da se unutrašnjopolitička situacija u državi Osmanlija s nastupom Köprülüja iz temelja promijenila. K tomu se njegov savez sa Švedskom i Kozacima pokazao lomljivim: Karlo X. je sa svojim odredima napustio poljsku frontu i krenuo protiv Danske. Nato su se s bojnog polja povukli i Kozaci. Rákóczy je ostao sam u pozadini, sa svojom iscrpljenom i izgladnjelom vojskom, koju su nedugo zatim potpuno uništili krimski Tataři u savezu s Poljskom. Godine 1658. Köprülü je osobno proveo primjerno kažnjavanje nepokornog vazala. Na čelu svoje vojske, s krimskotatarskim pomoćnim trupama, on je opustošio Erdelj. Kneževina je zadržala status vazalne države, ali je izgubila svoj dotada razmjerno širok politički manevarski prostor. Ubuduće će Porta postavljati i smjenjivati kneževe kako joj se sviđi, čime je Erdelj u političkom pogledu pao na stupanj obje preostale dunavske kneževine, Vlaške i Moldavske. Osim toga, Erdelj je izgubio važni grad Veliki Varadin¹⁷, koji je 1660. postao središtem novog vilajeta.

Poslije smrti Köprülü Mehmeta, nesumnjivo surovog starca, godine 1661. preuzeo je dužnost njegov ne manje sposobni sin Köprülü Fâzil Ahmet (1661-1676). Zahvaljujući djelatnosti oca, više nije morao upravljati državom jednako strogo. Petnaestogodišnje razdoblje uređivanja Fázila Ahmeta odlikovalo se sasvim stabilnim unutrašnjim stanjem države. Visokonaobraženi novi veliki vezir, s dubokom teološko-pravnom spremom, energično se zauzeo za unapređivanje osmanskoga duhovnog života. Krugu ljudi od pera što ga je on podupirao pripadao je mnogostruko obdareni Hüseyin Hezârfenn, koji je – na tragu istaknutog osmanskog učenjaka Kâtîpa Çelebija – stekao osobite zasluge za širenje geografsko-kulturnoga vidokruga svoje zemlje. Nasuprot konzervativnoj ulemi, utjecaj koje se i dalje potiskivao, Fâzil Ahmet i njegove pristaše usmjeravali su svoj interes prije svega duhovnom životu Evrope. Oni su živo kontaktirali s pripadnicima evropskih diplomatskih misija na Bosporu.

Razdoblje dok je na funkciji bio Fâzil Ahmet bilo je, doduše, obilježeno konsolidacijom Carstva iznutra, ali ne i mirom izvana. Tako su 1663. oživjele borbe protiv Habsburgovaca. Naime, Beč se umiješao u upravo opisanu erdeljsku aferu. Na habsburškoj je strani istaknutu ulogu imao ugarsko-hrvatski vojskovođa i pjesnik Nikola Zrinski¹⁸ u jugozapadnoj Ugarskoj. U svakom slučaju, Habsburgovci

¹⁵ Rákóczy je pri tome imao pred očima primjer svoga istaknutog prethodnika Istvána Báthorya, koji je doista uspio osigurati za sebe vlast nad objema zemljama.

¹⁶ Hetman, izvedeno od njemačkoga *Hauptmann*, bio je najviši vojnički naslov u raznim istočnoevropskim zemljama, a također oznaka za izabranoga vrhovnog zapovjednika Kozaka.

¹⁷ Mad. Nagyvárad, danas rumunjska Oradea.

¹⁸ Praunuk istoimenog vojskovođe i sigetskog junaka koji je pao 1566. g. braneci tvrđavu od Süleymana Veličanstvenog.

nisu mogli spriječiti da tvrđava Ujvar¹⁹, na sjeveru kraljevske Ugarske, padne u osmanske ruke. Široko zamišljen osmanski pohod protiv Beča zaustavio je austrijski feldmaršal i vojni teoretičar Montecuccoli. On je teško porazio osmanske snage kraj Szentgotthárda²⁰. Vašvarskim mirom (mađ. Vasvár) osmanska je diplomacija unatoč porazu uspjela zadržati upravo osvojena područja, uključivši Veliki Varadin i Ujvar. Razlog je austrijskoj popustljivosti bio strah Beča od novooživljenog ekspanzionizma Francuske pod Louisom XIV. i njegovim častoljubivim prvim ministrom kardinalom Mazarinom. Uz to, trebalo je uzeti u obzir i sve veći otpor u kraljevskoj Ugarskoj protiv centralističkog stila vladavine Habsburgovaca, pa je sve to Beč navelo na pogodbu s Portom kako bi Mađare držao u šahu.

Rat protiv Venecije, koji je još trajao, mogao se osvajanjem Kandije 1669. uspješno okončati sljedeće godine: Kreta je sada gotovo potpuno bila pod osmanskom vlašću.

Godine 1672. izbija oružani sukob između Osmanskog Carstva i Poljske: ukrajinski tj. zaporoški Kozaci morali su spoznati da njihovo nastojanje da održe društveni i politički status nije mogla zadovoljiti ni nova sila zaštitnica Moskva. Oni su zato – neuspješno – pokušali postići nagodbu s Poljskom. Takozvana slobodna zemlja Kozaka, koja se našla između interesa velikih sila, postepeno se raspala na dvije sfere utjecaja: istočno je od Dnjeptra mjerodavan bio utjecaj Moskve, a zapadno je dominirala Poljska. Obje su se "zaštitničke sile" trudile prilagoditi svoju sferu utjecaja vlastitim strukturama vlasti. Kozaci su se protiv toga branili. Hetman zapadnog dijela Ukrajine Dorošenko otkazao je 1666. vezu s Poljskom i stavio se pod vrhovništvo osmanske Porte, koja mu je nato podarila rang sandžakbega. Poljska je odgovorila ratom, no poraz ju je prisilio da Osmanskome Carstvu odstupi zapadni dio Ukrajine, zajedno s Podolijom²¹, čime je ono dospjelo u izravno susjedstvo s Rusijom; kasnije je to još imalo dovesti do teških vojnih zapleta.

Kada je Fâzil Ahmet 1676. umro, činilo se da je država Osmanlija spašena. Ipak, konsolidacija nije bila sveobuhvatna ni dovoljno duboka a uz to je i previše ovisila o istaknutim ličnostima i njima bila obilježena: Köprülü Mehmetom i njegovim sinom Fâzilom Ahmetom. Političko-društvena struktura Carstva u osnovi je ostala nepromijenjena, zastarjela i krhka. Ni u toj eri nije postignuto temeljito prilagođavanje novim privrednim i društvenim razvojem u Evropi.

3. PORAZ POD BEČOM 1683. I NJEGOVE POSLJEDICE

Nakon smrti Köprülü Fâzila Ahmeta 1676. godine, za velikog vezira nije bio imenovan, kako se očekivalo, njegov brat, također politički nadaren Köprülü Fâzil Mustafa, nego Kara Mustafa-paša²² (1676-1683), koji je u mladim godinama neposredno služio sultanu Mehmetu IV. i zadobio njegovo povjerenje. Suprotno razdoblju Köprülüja, u vrijeme novoga velikog vezira postignuto je malo uspjeha.

¹⁹ Mađ. Ujvár, kasnije Északújvár, slovački Nové Zámky, danas grad u Čehoslovačkoj, na rijeci Nitri, sjeverno od Komárna.

²⁰ Na rijeci Răbi u zapadnoj Mađarskoj, oko 150 km južno od Beča.

²¹ Poručje u zapadnoj Ukrajini.

²² Ne valja ga brkati s Kemankes Mustafa-pašom (Strijelcem), sposobnim velikim vezirima, kojega je 1644. g. sultan Ibrahim, zbog navodnog spletkarenja protiv Cinci Hoce, dao smaknuti.

iznova su postale vidljive unutrašnje loše prilike. Pohlepni i tiranski Kara Mustafa nije ih mogao otkloniti. I njegova se vanjska politika pokazala promašenom, te je za državu Osmanlija imala sudbonosne posljedice.

Poletna i vrlo ekspanzivna Rusija nije se zadovoljila pripajanjem istočne Ukrajine. Moskva je željela zadobiti i ukrajinsko područje zapadno od Dnjeptra. Hetman tog udionog područja Dorošenko, kome je nakraju dojadilo i osmansko vrhovništvo, odstupio je svoju funkciju 1676. Samojloviču, hetmanu istočne Ukrajine, pod ruskom zaštitom, na veliko nezadovoljstvo osmanskoga državnog vodstva. U tom su sklopu za Portu neku stvarnu političku težinu imale i odredbe islamskoga državnog prava, jer ono nije dopuštalo dobrovoljno odricanje od nekog područja koje je pod vrhovnom vlašću islama (*darülslâm*). Od vremena vazalskog ugovora s Dorošenkom zapadni je dio kozачke zemlje šerijatski vrijedio kao islamsko područje. Rat koji je između Osmanlija i Moskve izbio zbog te krize i trajao od 1678. do 1681. g. okončan je mirom u Bağčeserayu²³, kojim je postignut kompromis da se više ne naseljava u vrijeme borbi raseljeni srednji i južni dio kijevske zemlje.

Mnogo je teže posljedice imao napadački rat Porte protiv ravnopravne Austrije godine 1683. Ono što je planirao Kara Mustafa Osmanlije nisu uspjele postići čak ni pod Süleymanom Veličanstvenim, kad je Carstvo bilo u zenitu moći – naime, osvajanje metropole Beča. Kara Mustafa, za kojega se priča da je ličio u Beču uspostaviti svoj sultanat, ipak nije vodio računa o privrednoj i društvenoj mijeni koju su doživjeli država Habsburgovaca i Njemačko Carstvo. On je potcijenio znatno povećani privredni potencijal i nije spoznao oružano-tehničku i taktičku nadmoć habsburške vojne sile.

S obzirom na državni razlog, veliki je vezir, svakako, imao opravdane razloge za rat s Habsburgovcima. U tzv. kraljevskoj Ugarskoj zbog dugotrajnog se općeg nezadovoljstva, napose teško uguještavanih protestanata, sjeverni dio, Gornja Ugarska, odvojio od Beča i pod Imrom Thökölyjem, predvodnikom tzv. *kuruc*²⁴, osnovao posebnu kneževinu. Kako bi se održao protiv Habsburgovaca, Thököly je potražio osmansku zaštitu. Priznat je za osmanskoga vazala i Porta ga 1682. g. proglašava ugarskim kraljem.²⁵ Zbog politike ekspanzije Louisa XIV, koji je malo prije stekao dobitke u Alzasu i Lotaringiji, bečki se dvor našao spremnim na popuštanje kraljevskoj Ugarskoj, našto je stanovništvo Gornje Ugarske većinom otpalo od Thökölyja. Kako je to za Portu značilo gubitak nove vazalne države, otpočeo je rat protiv Austrije.

Unatoč pojavama rasula u vojnoj organizaciji, Osmansko Carstvo još je raspolagalo brojčano zamjetnom armijom od oko 250 000 ljudi, od kojih je tada upotrijebljeno 200 000. Privremeno se činilo da vrijedi račun Kara Mustafe: u kolovozu 1683. Beč je okružen, i u osmanskom se logoru već računalo sa skorim osvajanjem carskoga grada. Sada se Habsburškoj Monarhiji isplatio netom zaključeni savez s Poljskom, jer je opsjednuti Beč mogao biti oslobođen samo koncentričnim napadom za rasterećenje odreda poljskog kralja Jana Sobieskog te jedinica Karla Lotarinškog, zapovjednika carskih trupa: 12. rujna 1683. osmanska je vojska pretrpjela potpuni poraz na Kahlenbergu kraj Beča.

²³ Tadašnje središte Hanata Krima, danas ruski Bahčisaraj.

²⁴ Tako su se zvali protuhabsburški ustanici u Kraljevini Ugarskoj. Riječ je izvotno značila križari i potječe od križara Dózsina seljačkoga rata.

²⁵ Turski se Thökölyjevo kraljevstvo zvalo *Orta Macar*, tj. Srednja Mađarska.

Svoj podbačaj Kara Mustafa je morao platiti životom. No teške su se posljedice nadale i za dalju osmansku povijest. Osmanski je ekspanzionizam porazom kraj Beča doživio svoj neopozivi kraj. Ubuduće će država Osmanlija biti definitivno potisnuta u defenzivu. No i za Evropu je odbijanje posljednje velike osmanske navale imalo univerzalno povijesno značenje. Posvuda je u Evropi shvaćeno da strašni "Turci" više nisu nepobjediva sila. Štoviše, sasvim se mogućim činilo potiskivanje Osmanlija iz prostranih područja Evrope koncentracijom snaga evropskih država. U tu je svrhu u proljeće 1684. g., na poticaj pape Inocenta XI, nastala tzv. Sveta liga, kojoj su pripadale Habsburška Monarhija, Poljska i Venecija. Dogovoren je istodobni napad na državu Osmanlija u Podoliji i Moldavskoj (Poljska), u Ugarskoj (Habsburgovci) i na Balkanu (Venecija). Poljski kralj Sobieski nije uspio Osmanijskima otići Podoliju i Moldavsku, a Venecija je sa svojom flotom izvela opći napad na poluotok Peloponez, koji je obećavao uspjeh. U takvom ratu na tri fronte Porta nije bila kadra pružati uspješan otpor u Ugarskoj, kad su još k tomu onamo pridošle pomoćne trupe iz svih dijelova Njemačkog Carstva i drugih evropskih država. Čak se i Francuska – usprkos svojem starom savezu s Visokom Portom – našla dužnom poslati u Beč nešto trupa. Činilo se da su čak Mađari zaboravili nasilje pretrpjeno od Habsburgovaca i u antiosmanskoj oslobodilačkoj borbi sudjelovali su brojni prijašnji Thökölyevi suborci. Godine 1686. Osmanlije uspijevaju preoteti ugarsku prijestolnicu Budim, nakon gotovo stoljeća i pol osmanske vlasti; stari Abdurrahman (Abdi), posljednji budinski beglerbeg, pao je u obrambenom boju. Demoralizirana osmanska vojska pretrpjela je 1687. teški poraz na bojišnom polju kraj Mohača²⁶. Osmanski posjed u Ugarskoj i vazalna Kneževina Erdelj izgubljeni su u korist Habsburgovaca.

Zajedno s osmanskim trupama, ta su područja napuštali muslimani, tj. Turci, te za vrijeme osmanskog vrhovništva onamo doseljeni brojni islamizirani balkanski Slaveni – ne samo zbog okrutnosti "oslobodilaca" kršćana nego i zbog odredaba islamskoga šerijata po kojima muslimani moraju napustiti dotadašnje islamsko područje koje padne u nemuslimanske ruke.

Za katastrofalne poraze kraj Beča i Mohača osobno je okrivljen Mehmet IV; zamijenio ga je posve beznačajni brat Süleyman II²⁷ (1687-1691). Rusija, koja je 1686. pristupila Svetoj ligi, napala je 1687. g. Krimski Hanat. Osmansko je vojno vodstvo moralo radi obrane te vazalne države koncentrirati svoje trupe na tu sjevernu frontu. Tako su habsburške snage mogle nesmetano osvojiti cijelu Srbiju i prodrijeti do Vidina.

Da spasi Osmansko Carstvo od potpunog sloma, Carski divan opet se potrudio da na funkciju postavi sposobnoga velikog vezira sa širokim ovlaštenjima. Godine 1689. pozvan je prije trinaest godina izigrani Köprülü Fâzil Mustafa (1689-1691). Prema prokušanom postupku svog oca i brata, pokušao je doskočiti vanjskopolitičkoj katastrofi unutrašnjom konsolidacijom. Najprije je Köprülü Fâzil Mustafa reformirao iznova podivljali porezni sustav, kako bi umirio seljaštvo, prije svega kršćane na Balkanu koji su morali snositi glavni teret rata protiv Habsburgovaca. Ta je mjera bila nužna ne samo zato što je nezadovoljstvo balkanskih kršćana u drugoj polovici 17. st. izazvalo bune – u Albaniji, na Peloponezu, prije mletačkog osvajanja, ili u Srbiji – nego i zato što je kršćansko-pravoslavno stanovništvo

²⁶ Točnije, kraj Harsány, današnjega Nagyarsány, nedaleko od poprišta sudbonosne bitke 1526.

²⁷ Njegovo ime vrijedi spomenuti samo zato što je on poslije više od jednog stoljeća bio prvi sultan koji se opet šerijatski oženio.

opetovano molilo ruskoga cara za zaštitu, te se činilo da time nastaje dugoročno pogibeljna, u najmanju ruku ideološka alijansa. Ukinuti su brojni osmanski izvanredni porezi. Radi barem djelomičnog kompenziranja tako nastalih fiskalnih gubitaka i istodobnog uspostavljanja donekle pravednog oporezovanja, na novi je način uređeno ubiranje glavarine (*cizye*) od nemuslimana. Oni su ubuduće imali plaćati glavarinu po šerijatskim odredbama, prema mjerilu svojih prihoda. Odsada se glavarina više neće ubirati samo od glave obitelji domaćinstva (*hane*), nego od svih radno sposobnih, odraslih muških članova obitelji. Veliki je vezir Köprülü Fâzil Mustafa iznova pustio u opticaj valjani novac; u tu je svrhu, kao i za pribavljanje novca potrebnoga za obrambeni rat protiv Svete lige, Fâzil Mustafa-paša uspio nagovoriti sultana da stavi na raspolaganje dio riznice dragocjenih kovina u carskoj palači. Na isti je način veliki vezir postupio sa svojim osobnim imetkom i primanjima.

Fâzil Mustafa se za disciplinu janičarskih trupa pobrinuo ostrim mjerama. Nevojne osobe koje su protupravno došle u posjed timara dao je smijeniti, da bi upražnjene nadarbine ponovo izdao spahijama. Radi ravnoteže s vojnom nadmoći neprijatelja, dao je vrbovati dobrovoljce za potporu osmanskoj redovitoj vojsci.

To što je Fâzil Mustafa uspio prekinuti niz poraza protiv Habsburgovaca ne treba zahvaliti samo njegovim vojnim sposobnostima i talentu organizatora. Francuski je kralj Louis XIV. sa sve većom zlovoljom promatrao vojne uspjehe svoga najvećega suparnika – Habsburgovaca, te je iskoristio austrijsku zauzetost protiv Osmanlija i 1688. provalio u Falačku, u smislu francuske politike ekspanzije, svakako i zato da rastereti staroga francuskog saveznika, prijišnjeniu Portu. Habsburgovci su tada morali dio odreda koji su bili u akciji protiv Osmanlija prebaciti na zapadno ratište. Tako je Fâzil Mustafa 1690. g. uspio ponovo zadobiti Srbiju, a i Erdelj, koji je izručen vodi kuruca Thökölyu. Zajedno s habsburškom armijom svoju je domovinu, krenuvši na sjever, tada napustilo 200 000 pravoslavnih Srba²⁸, od kojih 40 000 muškaraca sposobnih za oružje. Na nesreću, uspješni veliki vezir pao je, nepune dvije godine pošto je došao na tu funkciju, u bitki²⁹ protiv vrhovnog zapovjednika habsburških trupa markgrofa Ludwiga Wilhelma Badenskog, koji je uskoro potom ušao u legendu i postao poznat pod imenom Türkenlouis. Ubrzo su u Osmanskom Carstvu opet otvoreno nastupile nekadašnje očajne prilike.

Malo prije spomenute bitke na osmansko je prijestolje stupio Ahmet II (1691-1695), brat Süleymana II, jednako nesposoban. Za njim je došao Mustafa II (1695-1703), sin Mehmeta IV. Da spasi Carstvo, posvetio se vođenju države energično i razborito. Želio je iskoristiti težak položaj habsburških snaga, koji je bio izazvan ratovanjem Austrije na dvije fronte i krizom vojnog rukovođenja nakon premještanja glavnog zapovjednika Ludwiga Wilhelma Badenskog. Osmanlije su postigle i nekoliko početnih uspjeha. Mustafa II. je već pred očima imao ponovno osvajanje izgubljenih područja u Ugarskoj. Sultan ipak nije mogao postići taj cilj, ali ne toliko zbog ratnih uspjeha mladoga ruskog cara Petra Velikog (1682-1725), koji je 1696. Osmanlijama oteo jaku tvrđavu i važno trgovačko mjesto Azov, koliko zbog djelovanja vojnoga genija princa Eugena Savojskog, novoga habsburškoga vrhovnog zapovjednika. On je osmanskoj vojsci 1697. kraj Sente nanio težak poraz. Porta je povukla svoje odrede, to prije što su se posvuda u Carstvu opažali nemiri. Na

²⁸ Tzv. Raizen, kako glasi starije, pučko ime Srba (autor misli na naziv u tadašnjim njemačkim izvorima, nastao prema Rašani, ili lat. Rasciani, mađ. sg. Rác).

²⁹ Kraj Slankamena na Dunavu, oko 40 km sjeverozapadno od Beograda.

Balkanu su protiv osmanske vlasti ustali sve nezadovoljniji kršćani, a u južnom su Iraku arapska plemena *Banu al-Muntafik* pokušala postići samostalnost. Posredovanjem Engleske i Nizozemske, koje su držale da će morati strahovati za svoje privredne interese na Bliskom istoku ako nastupe dalji osmanski neuspjesi, sklopljen je 1699. Karlovački mir. Posljedica tog mira bio je gubitak posjeda u povijesnoj Ugarskoj sve do područja oko Temišvara. Venecija je – u posjedu poluotoka Peloponeza i znatnog dijela Dalmacije – sada mogla učvrstiti svoju vlast na Jadranu. Poljska je dobila Podoliju i zapadni dio Ukrajine.

Na osmanskoj je strani mirovne pregovore vodio tadašnji predstojnik divanskih sekretara (*reisülküttap*) i kasniji veliki vezir Râmi Mehmet Efendi, uzoran diplomat. S njim su predstojnici divanskih sekretara postigli tako uobličen utjecaj na osmansku vanjsku politiku da su ih otada u Evropi počeli izjednačavati s evropskim ministrima vanjskih poslova.³⁰

Karlovački je mirovni ugovor nakon poraza kraj Beča 1683. g. obilježio dalju važnu etapu propadanja osmanske moći, koja se vidno smatrala potisnutom u pasivnu ulogu: sa zapadnog dijela svojih evropskih posjeda, koji su bili privredno razmjerno napredni, bačena je na relativno zaostali jugoistočni rub Evrope. Ne na posljednjem mjestu, gubitak privredno važnih, plodnih posjeda u Ugarskoj imao je teške posljedice za osmanski fisk.

I s Moskvom je valjalo sklopiti nepovoljan mir. U srpnju 1700. g. morala je Porta Rusima odstupiti Azov, a oni će ubuduće imati pravo na neograničenu plovidbu Crnim morem i plovidbu trgovačkih brodova kroz tjesnace u Sredozemlje.

Dok je Osmansko Carstvo vodilo borbu na život i smrt protiv Svete lige, u unutrašnjosti se nastavljala privredna i društvena dezintegracija, ublažena samo u vrijeme velikog vezira Köprülü Fâzil Mustafa-paše. Posebice se nastavljalo raspadanje vojničkoga timarskog sustava, i to ne samo zato što je u osamdesetim godinama 17. st. još najviše trećina svih nadarbina pripadala pravim spalijama, nego i zato što se nastavljalo vraćanje vojničkih nadarbina fisku, odnosno stjecanje veleposjednika. Razni su se veleposjednici koristili slabošću centralne vlasti da silom prisvoje timare i da upravljaju svojim dobrima što je moguće slobodnije od nadzora državnih nadležstava. U Anadoliji su, daleko od ruke središnje birokracije, nastali prvi begovi dolova (*derebeyi*), koji su na svojim imanjima mogli provoditi režim nezavisan od svakoga vanjskog utjecaja.

Sličan se razvitak ocrtavao na području zakupa poreza. Dotadašnji običaj da se porezni prihodi izdaju u zakup samo kratkoročno, uz sve više zakupne pristojbe, nakraju je upropastio poljoprivredu. Zakupnici poreza su svoje teške platežne obveze spram državne blagajne prebacili na leđa seljaka. K tomu su mnogi zakupnici morali likvidirati dotadašnji posao, i tako bi za državne financije otpali kao izvor prihoda. Za uklanjanje tog zla otprilike od 1690. g. u najteže pogođenim istočnim krajevima razrađen je novi sustav: doživotni zakup, uz prethodno plaćanje veće svote; i godišnje ubiranje fiksnog iznosa zakupa. Taj zakup posjeda – u svakom slučaju bez prava na prodaju ili nasljeđivanje – (*mukataa ber vech-i malikâne*) trebalo je da popravi privrednu sposobnost zakupnika i istodobno utječe na obazrivije postupanje sa seljacima, ne na posljednjem mjestu u interesu fiska. Time je zakupnicima posjeda omogućeno da još više nego dotad izmiču državnoj kontroli i svoj zakup poreza još jače približe privredno autonomnom statusu.

³⁰ Ured *reisülküttapa* stvarno je 1836. g. pretvoren u ministarstvo vanjskih poslova.

4. DOBA TULIPANA

Iako je Osmansko Carstvo mirovnim ugovorom u Sremskim Karlovcima (1699) – zanemarivši vazalne države Moldavsku, Vlašku i Krim – bilo potisnuto na Balkan i na sjeverozapadno obalno područje Crnoga mora, ono je ostalo znatna sila, koja je još vladala prostranim područjima u prednjoj Aziji i sjevernoj Africi. No u unutrašnjosti Carstva već su se oko stoljeće i pol na svim područjima, u javnom životu, privredi i vojsci, pojačavale zarazne pojave raspadanja. Veliki teritorijalni gubici, i uz to vezani gubitak prestiža, koji je Carstvo moralo prihvatiti, slabili su moral muslimanskog dijela stanovništva. Novi vrhovni muftija (*şeyhülislâm*) Feyzullah Efendi (1695-1703) dalje je izgrađivao svoju moć, s prešutnom privolom sultana Mustafe II, i na sva važna mjesta postavljao vlastite rođake ili bliske osobe. Tim je nepotizmom izazvao sveopću mržnju prema sebi. Čak je i veliki vezir Râni Mehmet-paša (siječanj-kolovoz 1703) – kojega je on postavio i koji je kao predstojnik sekretara kancelarije (*reisülküttap*) na osmanskoj strani vodio pregovore u Karlovcima te bio posve izvrgnut Feyzullahovoj samovolji – sada potajno radio na svrgavanju novoga jakog čovjeka u Carigradu.

Prije svega, godinama je u prijestolnici vladala napeta atmosfera, koja bi se pri najmanjem povodu izvivgavala u ustanke. Okolnost što 200 vojnih oružara (*cebeci*) neko vrijeme nije primilo nikakve plaće djelovala je kao iskra u buretu baruta. Oni su se pobunili u srpnju 1703. g., a buna je uskoro zalivala sav odred *cebecija*, pa i janičare. Trupama se priključila i "rulja", kako su oni na višem položaju i u Osmanskom Carstvu prezirivo nazivali one koji su trpjeli oskudicu. "Rulja" se tijekom sa zemlje toliko povećala da su ponuda zaposlenja i javne mjere opskrbe mnogima jedva još mogle pružiti minimum egzistencije. I studenti-*softe*, brojna udela te elitni odred "psetara" (*sekbân*³¹) priključili su se buni. Ustaniци su održali "narodni divan" (opću narodnu skupštinu), na kojemu su se savjetovali o daljem postupku. Najvažniji su položaji u državi iznova zaposjednuti. Za velikog je vezira određen stari, već umirovljeni Kavanos Ahmet-paša (kolovoz-studenj 1703), koji je prihvatio visoki položaj istom nakon stanovitog oklijevanja, jer zapravo nije stajao u vezi s ustanicima. Također su iz Azije pridošli naoružani istomišljenici da podrže buntovnike, tako da su oni uskoro raspolagali pobunjeničkom vojskom od 70 000 ljudi. Režim se novih moćnika odlikovao strogom disciplinom, policijskom oštriinom i brižljivim provođenjem pravde. Za opskrbu armije poslužilo se riznicama džamija i "dobrovoljnim" priložima imućnijih sugrađana. Osim toga, opažale su se snažne vjerske tendencije – puritanizam koji podsjeća na čudorednu strogost nizozemskih i engleskih revolucionarnih pokreta u 16. i 17. st. Tako su ustaniци, primjerice, u glavnom gradu zatvorili sve kćime i kavane.

Za to vrijeme se sultan Mustafa zadržavao u Edirnama, zbog čega je buna u historiografiji nazvana Edirnska zgoda (*Edirne vakası*). Pobunjenici su sultanu poslali delegaciju sa zahtjevom da se neodgodivo vrati u Istanbul i svrgne omrznutoga *şeyhülislâma* Feyzullah Efendija i njegovu kliku, te ih izruči ustanicima. No njihova je delegacija pred Edirnama zatočena. Protiv buntovnika je mobilizirana vojska vjerna vladi, koja se pretežno sastojala od rumelijskih spahija i Albanaca. Vlada je u Edirnama, istodobno, pokušala kupiti naklonost janičara u prijestolnici novcem i jamstvom o pomilovanju. Nato su u Istanbulu ustaniци odlučili svrgnuti

³¹ Ovdje je riječ o gardijskoj jedinici toga imena, a ne o nediscipliniranim provincijskim trupama istoga imena.

sultana. Oni su za novog vladara izabrali Ahmeta III (1703-1730) mlađeg brata Mustafe II. U međuvremenu je na 80.000 ljudi narasla vojska pobunjenika, u pratnji brojnih simpatizera, stigla pred Edirne. Kada su se napokon i trupe vjerne sultanu priključile buntovnicima, morao je Mustafa II. odstupiti u korist svoga brata.

Novi je sultan, doduše, isprva prividno potvrdio mjere pobunjenika, potvrdivši na funkcijama vodeće snage koje su oni postavili na položaje. No kada se Ahmet III. našao čvrsto u sedlu, obračunao se s buntovnicima koji su ga posadili na prijestolje. Dao je likvidirati vođe, a velikog je vezira Kavanosa Ahmet-pašu razvlastio samo nakon tri mjeseca službe. "Stari poredak" vraćen je samo nakon četiri mjeseca burnih zbivanja u studenome 1703. Buntovnički je režim – koji su zbog discipline, primjerne organizacije i djelotvornog osiguravanja javnog reda mnogi povjesničari³² smatrali najdjelotvornijom i stoga najopasnijom bunom osmanske povijesti – iščezao bez vidljivog naknadnog djelovanja na dalju sudbinu države Osmanlija. No Edirnska zgoda nije bila nikakva revolucija koja bi mogla duboko promijeniti postojeću feudalnu strukturu vladanja te tako, uzimimo, omogućiti vlast građanstvu i, napokon, stvaranje naprednoga industrijskog društva. U Osmanskom Carstvu nije bilo bročano i privredno snažnoga građanstva koje bi moglo preuzeti taj zadatak.

Zbog Edirnske zgode Porta nije mogla iskoristiti protuhabsburšku oslobodilačku borbu u Ugarskoj (1703-1711). Bečki dvor nije dao zemlji oslobođenoj između 1686. i 1699. nezavisni status koji je imala prije osmanskog osvajanja te je provodio centralističko-apsolutističku i k tomu germanizatorsku i antiprotestantsku politiku. Osim toga, teret oslobodilačkog rata prebačen je na seljaštvo, koje je bilo na rubu propasti. Porta nije čak ni pokušala uzeti pod okrilje Ferenc II. Rákóczyja³³, predvodnika ustanika. Vjerojatno je pritom odlučna bila želja da se ne ugrožava teško izborni mir s Habsburgovcima. Porta se ograničila na to da nakon gušenja ustanka pruži pribježište Rákóczyju i njegovoj pratnji.

Odnos prema Rusiji, koja se pod vladavinom Petra Velikog iz zemlje razdirane feudalnom anarhijom razvila u centralističku veliku silu, ostao je i nakon mirovnog ugovora iz 1700. g. napet, prije svega zbog nastavljanja ekspanzionističke vanjske politike ruskih careva. Povod je sukobu bio veliki sjeverni rat³⁴, koji je započeo mladi švedski kralj Karlo XII (1697-1718), radi provođenja svojih interesa velike sile, istodobno protiv Danske, Saske-Poljske³⁵ i Rusije. Poslije stanovitih početnih uspjeha ipak je 1709. pretrpio potpuni poraz kraj Poltave³⁶; cijela je švedska vojska pala u zarobljeništvo, a kralj je s mukom umakao na osmanski teritorij³⁷. Ondje je Karlo XII. položio sve nade u pokušaj pokretanja Porte u osvetnički rat protiv Rusije. Osmansko se državno vodstvo dalo nagovoriti istom 1711. g., vjerojatno nadasve zato što je moldavski vojvoda Dimitri Cantemir³⁸ provodio politiku prijateljstva prema Moskvi. Porta se nadala tim ratom vratiti Azov, izgubljen 1696.

³² Tako Zinkeisen u: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, sv. V, str. 251.

³³ Iz glasovite erdeljske kneževske obitelji; oslobodilačka borba koju je predvodio trajala je od 1703. do 1711.

³⁴ Tako nazvan nasuprot prvom sjevernom ratu, u kojemu su, između 1655. i 1661. g., sudjelovale Švedska, Danska Poljska, Rusija i Hanat Krim.

³⁵ Obje su zemlje pod Augustom Jakim 1697-1733. tvorile personalnu uniju. August je bio poljski kralj i saski knez izbornik.

³⁶ 120 km jugozapadno od Harkova.

³⁷ I to u Besarabiju.

³⁸ Godine 1710-1711; poslije poraza na Prutu morao je Dimitri Cantemir pobjeći u Rusiju, gdje je postao carev bliski savjetnik.

Da bi stvorio poteškoće osmanskome vojnom rukovodstvu, ruski car je pozvao balkanske Slavena da ustanu protiv turskoga gospodstva. Tom je mjerom započela kasnije često primjenjivana strategija Rusije da podbunjuje prayslavne kršćanske države protiv Osmanlija. No pozivu su se odazivali samo Crnogorci. Osmanske su snage uspjele ponovo zadobiti Azov i uz to, pod vodstvom Baltaci Mehmet-paše (1704-1706, odnosno 1710-1711), ruskoj vojsci 1711. na Prutu zadati uništavajući poraz. Međutim, Osmanlije nisu tu pobjedu dalje iskoristile, što je kasnije dalo povoda mnogim nagadanjima³⁹. Porta se, vjerojatno, pribojavala da bi dalje napredovanje moglo izazvati zaplete ako bi time bila preteško narušena evropska ravnoteža snaga.

Osokoljen velikom pobjedom, častohlepni je veliki vezir Damat Ali-paša (1713-1716) poželio nadoknaditi gubitak pretrpljen Karlovačkim mirom. Osmanske su snage uspjele preoteti Peloponez od Venecije, najslabijeg člana Svete lige, i istodobno potpuno osigurati vlast nad Kretom. Najdublje uznemirena takvim razvojem, Austrija se na molbu Mlečana 1716. uplela u sukob i pod princom Eugenom Savojskim potukla osmansku vojsku kraj Petrovaradina, gdje je poginuo i veliki vezir. Habsburški je vojskovođa zauzeo područje Temišvara, a godinu dana kasnije i Beograd. Požarevački mir (1718), koji je opet omogućilo englesko i nizozemsko posredovanje, polazio je od vojnog stanja stvari: Porta je morala napustiti područje Temišvara, potom nazvano *Banat* i naseljeno pretežno Nijemcima, te dijelove Vlaške, Bosne i Srbije neposredno do Niša. Peloponez je ostao osmanski. Sada je Venecija izašla iz kruga znatnijih sredozemnih sila.

Porta se pak okrenula prema istoku. Kao povod prodora poslužile su joj promjene u strukturama moći u Perziji. Naime, u Perziji je na vlast došla sunitska dinastija Afganaca⁴⁰, pošto je zadala uništavajući udarac šiitskim Safavidima.⁴¹ S obzirom na nejasan, svakako labilan položaj, i Osmanlije su istakli svoje teritorijalne zahtjeve, to prije što je lezgijski han⁴² u Širvanu nedugo prije toga potražio zaštitu Porte. Sada se upleo i Petar Veliki: obje su invazorske sile 1724. sklopile ugovor prema kojemu bi Rusima pripao Dagestan te istočni dio Širvana i Baku, a Osmanlijama zapadni dio zemlje, s Tebrizom i Hamadanom. Osmanske je trupe, doduše, 1726. porazio afganski Ašraf Šah⁴³, ali su mogle utvrditi svoj teritorijalni dobitak. Situacija se temeljito promijenila četiri godine kasnije, kada je mladi afšarski⁴⁴ vojskovođa još postojećeg ostatka safavidske države⁴⁵, koji je pod imenom Nadir Šah kasnije napredovao do položaja vladara Perzije, mogao zagospodariti najprije Horasanom, a potom središnjim pa i zapadnim perzijskim krajevima, sve do Tebriza, na štetu Osmanlija.

Na vijest o tim gubicima u Carigradu je ponovo izbila buna, koja je Ahmeta III. stajala prijestolja. Svrgavanjem tog sultana završila je epoha koja je u historiografiji nazvana doba tulipana (*lâle devri*). Usred nevolja zbog teških vanjskih zapleta, i

³⁹ Prema govorkanju, Baltaci Mehmet-paša potkupljen je Katarininim nakitom; u tom bi vremenu Katarina imala biti ljubavnica velikog vezira.

⁴⁰ Jer je potjecala iz južnog dijela današnjeg Afganistana.

⁴¹ O tome vidjeti noviji rad: Bert Fragner, *Ardabil zwischen Sultan und Schah. Zehn Urkunden Schah Tahmāsp III.*, u: *Turcica-Revue d'études turques*, Paris-Strasbourg, VI, 1975, str. 177-225.

⁴² Daud Han. Lezgijci su kavkaski narod na istoku Kavkaza.

⁴³ Godine 1725-1729, valjani vojskovođa.

⁴⁴ Afšar je naziv jednog od plemena Kizilbaša, koje živi u Azerbajdžanu.

⁴⁵ Sa sjedištem u Kazvinu, južno od Kaspijskog jezera.

unatoč nastavljaju raspada cijeloga društveno-ekonomskog sustava, sultan i njegov dvor nalazili su vremena da provode kultivirano-rasipnički stil življenja. Dane su provodili igrajući šah i igru školjaka, te zabavljajući pjesništvom i glazbom. Priredivale su se pompozne svečanosti. Među vrhovna dostignuća dvorskog samopredstavljanja pripadala je i umjetnost vrtlarstva. Uzgajale su se nove vrste tulipana raskošnih boja. Kao i u tadašnjoj Evropi, za lukovice tulipana ponekad se plaćalo pravo malo bogatstvo. Toj modi, koja je postala manijom, valja pripisati što je epoha Ahmeta III. i, napose, neobično duga vladavina velikog vezira Nevşehirli Damat İbrahim-paše (1718-1730) u povijesnoj literaturi općenito nazvana razdoblje tulipana.⁴⁶

Zbog znatnih dostignuća, prije svega na kulturnom području, doba tulipana nikako se ne može bez ustručavanja vrednovati kao razdoblje dekadencije. Osobito se potpuno oslobodilo otvaranje prema Evropi u kulturnom pogledu, koje je u naznakama bilo prisutno već od sredine 17. st. Doduše, ovdje-onde bi se još čuli glasovi koji su spas Carstva vidjeli u povratku idealima sjajnog doba Süleymana Veličanstvenog,⁴⁷ ali se u gornjem sloju osmanskoga društva opazala izrazita sklonost evropskom načinu života. Gradile su se palače i vrtovi kao iz bajke, prema uzoru Versaillesa. U modi su sve više bile stolice i sjedala kao namještaj za sjedenje, umjesto jastuka i otomana. Godine 1727. službeno je uvedeno tiskarstvo, posredstvom mađarskog renegata Müteferrika İbrahima, a na nagovor Nevşehirli Damat İbrahim-paše i po nalogu sultana;⁴⁸ u kasnijim su razdobljima brojna tiskana djela uvelike pridonijela kulturnom procvatu.

Također je poduzet pokušaj vojne reforme po evropskom uzoru. U skladu s time, Nevşehirli İbrahim-paša ustanovio je stajaću, redovitu vojsku, tzv. *asakir-i nizamiye*. U tu je svrhu veliki vezir angažirao francuske vojne savjetnike. No taj je reformski pothvat bio samo epizoda.

S forsiranim okretanjem Evropi podudarao se kraj stoljetne ustanove regrutiranja velikih vezira od mladića iz danka u krvi. Probijao se običaj imenovanja rođenih Turaka na najviše položaje. Tu pojavu treba tumačiti činjenicom što je i dvorska škola, zbog sve rjeđeg kupljenja danka u krvi, odakle su dotada potjecali najviši dostojanstvenici, potkraj 17. st. bila u zalazu. Kraj ubiranja danka u krvi odrazio se na osmansku personalnu politiku na najvišoj razini i na drugi način. U nuždi su, naime, sve češće za beglerbege i sandžakbege imenovane osobe koje nisu završile dvorsku školu, dakle nisu imale ni pravu vojnu karijeru⁴⁹, što je vodilo postupnom razvojačenju osmanske uprave. Dalji je korak bilo imenovanje na najviši položaj u Carstvu 1730. Râmi Mehmet-paše, upućenoga upravnog stručnjaka.

Kako je spomenuto, ustankom 1730. okončana je gotovo tri desetljeća duga vladavina Ahmeta III. Povod je toj pobuni bio težak poraz osmanskih trupa koji im je nanijela perzijska armija. Atmosfera je u prijestolnici, svakako, već otprije bila vrlo napeta. Nezadovoljstvo nižih slojeva stanovništva u Carigradu se širilo, a pojačavali su ga različiti razlozi, među ostalim, neprestana inflacija i visoko oporezivanje obrta od 1720. g. Povećanim je porezima trebalo ukloniti štetu izazvanu velikim i teškim

⁴⁶ Pjesništvo Nedima, najznačajnijeg pjesnika epohe, pruža nam uvid u profinjenu način života toga vremena.

⁴⁷ Tako defterdar Sarı Mehmet-paša, pisac posljednje značajne tradicionalističke spomenice.

⁴⁸ Već su se i prije, svakako, poduzimali neodlučni koraci bez osobita uspjeha.

⁴⁹ Načelo vojnog rukovođenja pokrajinama bilo je, svakako, narušeno već imenovanjem zakupnika poreza – namjesnika.

potresom u prijestolnici 1718-1719. K tomu su se janičari osjećali zapostavljenima radom na vojnim reformama Nevşehirli Damat İbrahim-paše.

Ustanak "svjetline", koji je izbio krajem rujna 1730. g., uskoro je poprimio tolike razmjere da je Porta morala pokušati postići sporazum s pobunjenicima. Ustanici su se, doduše, sporazumjeli sa sultanom, ali su zahtijevali izručenje onih koje su držali odgovornima za poraz u ratu s Perzijom, prije svega velikog vezira Nevşehirli İbrahim-pašu. No Ahmet III. nije mogao spasiti prijestolje ni izručenjem velikog vezira vrijednoga bolje sudbine. Uskoro potom bio je primoran odstupiti u korist svoga nećaka Mahmuta I^o (1730-1754). Sada je vlast prigrabila glavna ličnost ustanka Patrona Halil, provodeći despotski i korumpirani režim, čime se primjetno otudio od svojih prvobitnih pristasa. U takvim je okolnostima novi sultan Mahmut I. uspio, uz pomoć glavnoga crnog eunuha Beşir Age, razborite osobe s jasnim ciljem, vrlo brzo odstraniti Patrona Halila i druge kolovođe, te iznova uspostaviti stari poredak. Kao ni Edirnska zgoda, ni ustanak 1730. nije imao nikakva djelovanja na dalji hod osmanske povijesti.

5. GUBITAK POLOŽAJA VELIKE SILE

Nadir Han, kasniji šah Irana (1736-1747), poduzeo je, nakon kratkog perioda, iznova ofenzivu protiv Osmanlija i 1737. iznuđio mirovni ugovor, kojim su područja stečena 1724. g. – Azerbajdžan, Gruzija i istočni dio Armenije – ponovo pripala Perziji. Carska Rusija, doduše nakon smrti Petra Velikog početkom 1725. g. iznutra oslabljena, ipak je mogla iskoristiti položaj za napad na državu Osmanlija. Rusi su u savezu s Austrijom postigli stanovite početne uspjehe. Nakon teške opsade Azov je 1736. iznova dospio Rusima u ruke. Zaposjednut je Krim, a hanat je opustošen zajedno s prijestolnicom Bağçeserayom. Godine 1737. prodrli je Austrija u Vlašku i Moldavsku. Osmanski uspjeh u obrani valja, ne na posljednjemu mjestu, pripisati i djelovanju Ahmet-paše⁵⁰, bivšega francuskoga generala koji je prešao na islam, grofa Bonnevala. On je organizirao moderno opremljen, izobražen i voden odred artiljerije. K tomu je za osmanski uspjeh značajno i to što su na mjesto princa Eugena Savojskog, koji je umro 1736. g. došli nesposobni vojni zapovjednici. Francuskim je posredovanjem 1739. zaključen Beogradski mir. Beč se morao odreći nekih teritorijalnih dobitaka iz 1718. g., poput sjeverne Srbije, s Beogradom, i zapadnog dijela Vlaške.⁵¹ Osmanska je vojska, zajedno s krimskim Tatarima, postigla uspjehe i protiv Rusa, koji su bili protjerani iz Krimskog Hanata i uz to su morali porušiti tvrđavu Azov te je neutralizirati, kao i druga područja sjeverno od Kavkaza.⁵² Nadalje, Beogradskim mirovnim ugovorom Rusiji je zabranjeno držanje flote na području Azovskog i Crnog mora.

Želeći osvojiti Bagdad i istočnu Anadoliju, Nadir Šah je 1743. iznova poduzeo napad na Osmansko Carstvo. Istodobno je Nadir Šah htio prevladati islamsku

⁵⁰ Bio je sin Mustafa II.

⁵¹ Ipak, nije bio viceadmiral, kako bi se moglo pretpostaviti prema izrazu *patron*. Njegov nadimak samo upućuje na to da je Halil služio na brodu zvanom *patrona*.

⁵² Po pravilu zvan *Humberacı Başı* (zapovjednik grenadira), Ahmet-paša.

⁵³ Tenušvarski je Banat ostao austrijski.

⁵⁴ Posrijedi su obje Kabardije, "velika" zapadno i "mala" istočno od Tereka.

shizmu: trebalo je duodecimalno šiištvo izjednačiti sa sunnom, pa ga suniti pod imenom džafarija⁵⁵ priznaju kao petu pravnu školu. No prestroga je osmanska ortodoksija odbila taj zahtjev. Dvije glavne grane islama izmirit će se tek u 20. st.⁵⁶ Nadir Šah, jedan od najistaknutijih vladara novije perzijske povijesti, do svoje smrti 1747. g. uspio je ostvariti samo svoje političke ciljeve i, zajedno s tim, razmjerno povoljno uređenje teritorijalnih pitanja: mirom 1746. g. opet su uspostavljene granice iz 1639.

Poslije smrti Mahmuta I. na prijestolje se uspeo njegov brat Osman III (1754-1757) – sultan o kojemu se govorilo samo obzirom na njegovo puritansko nabražnjaštvo. Osman III. je, doduše, dane, po pravilu, provodio sasvim povučeno u haremu, ali se prigodice dosta nekompetentno miješao u politiku. Godine vanjskog mira nisu iskorištene za duboku unutrašnju konsolidaciju. Prestroga je pobožnost sultana bila tolika da je naredio zatvoriti krčme i uz to proveo pooštrenu regulaciju odijevanja, što je bila teška diskriminacija za kršćane i Zidove, ali i za muslimanske obrtnike i trgovce na bazarima.

Suprotno svoime prethodniku i bratiću, odlikovao se Mustafa III (1757-1774) velikom darovitošću, dubokim obrazovanjem te stanovitom otvorenošću prema svijetu. Njegova je nesumnjivo najbolja odluka potvrđivanje u funkciji velikog vezira netom pozvanoga, iznimno sposobnoga Ragip-paše (1757-1763), po svojoj prilici zato što je među njima postojala uzajamna naklonost. Ragip, rođeni Turčin, kao i većina velikih vezira od početka 18. st., prošao je temeljitu sekretarsku karijeru i pri tome se razvio u cijenjenog pisca, filozofskog pjesnika i razboritog političara. Kao veliki vezir oprezno je pristupio reorganizaciji financija i vojske, postižući pritom stanovite uspjehe, mada su oni ostali kratkotrajni. Ragip-paša nije htio ugroziti povoljne uvjete Beogradskog mira (1739). U skladu s time, ustručavao se stupiti u sedmogodišnji rat (1756-1763) između Habsburgovaca i Pruske na strani Pruske.

Svakako, rana smrt sposobnoga velikog vezira razlog je što se Porta 1768. upustila u još jedan sudbonosni vojni sukob s Rusijom. Evo nekih detalja o pretpovijesti toga rusko-turskog rata: velike sile u usponu, Rusija pod Katarinom II. Velikom i Pruska pod Fridrikom Velikom, 1764. g. zaključuju savez usmjeren protiv Austrije i Poljske. Pruska i Rusija nisu htjele trpjeti da u Poljskoj vlada proaustrijski kralj. Saveznici su doista uspjeli 1763. g., kad je bilo slobodno prijestolje, nametnuti pretendenta⁵⁷ ruske stranke kao poljskog kralja, čime je ruski utjecaj u Poljskoj naglo porastao. Za državu je Osmanlija takav razvoj situacije bio vrlo neugodan jer su time svi krajevi na njezinoj sjevernoj granici zapravo potpali pod rusku kontrolu. Jedna je skupina poljskih boraca otpora, nezadovoljnih ruskom prevlašću u svojoj zemlji, prešla u Moldavsku. Izbili su pogranični sukobi, pri čemu su poljske jedinice, među ostalim, napale krimskotatarsko pogranično mjesto Balta, u kojemu su se zadržavali poljski bjegunci. To je za osmansko državno vodstvo bio izgovor za objavu rata Rusiji.

Uskoro su Rusi stekli premoć na Kavkazu, a u sjevernoj Besarabiji zauzeli su grad Hotin. Moldavska i Vlaška otpale su jedna za drugom od Porte i priznale rusko vrhovništvo. Potaknuto tim uspjehom, rusko je vojno rukovodstvo otpočelo smjeli pothvat: flotu stacioniranu u Finskom zaljevu 1770. g. preko Gibraltara premješta u istočno Sredozemlje, želeći time prisiliti Portu na rat na dvije fronte, izravno

⁵⁵ Ime prema *Džafaru as-Sadiku* (700-765), šestom imamu šiištva Dvanaestorice.

⁵⁶ Točnije: 1937, u sklopu tzv. pakta iz Saadabada.

⁵⁷ Stanislaw Poniatowski, nekadašnji caričin ljubavnik.

ugroziti Carigrad i pokrenuti na ustanak Grke na Peloponezu. Ruska je flota uspjela uništiti osmansku sredozemnu flotu, ali na tom se uspjehu nije moglo dalje graditi jer je jaka osmanska artiljerija na Dardanelima ometala Rusima prolaz prema Istanbulu. Jedinice flote iz "država Barbareska"⁵⁸ najzad su uspjele prisiliti Ruse na povlačenje. Doduše, Porta nije mogla oteti cijelu evropsku polovicu Carstva, no pothvat flote pridonio je postizanju uspjeha na sjevernoj fronti: 1771. Rusi su iznova zaposjeli Hanat Krim. Na obje se strane ocrtavala sve veća premorenost ratom. Ustanički su pokreti u separatističke tendencije učinili svoje. U Egiptu je, na primjer, mamelučki emir Džin Ali Bey⁵⁹ provodio 1768. separatističku politiku i pri tome čak od carice Katarine Velike dobio obećanje o zaštiti. Godine 1769. proglasio je galilejski šejh Omar Tahir⁶⁰ nezavisnu državicu na sjeveru Palestine i u Libanonu.

Ni položaj Rusije nije bio jednostavan pošto je savezom Pruske i carske Rusije uključena Austrija 1771. sklopila savez s "nasljednim neprijateljem" Portom. Tako su se zaraćene strane morale potruditi okončati ratno stanje. Najzad je 21. srpnja 1774. pod novim sultanom Abdülhamitom I⁶¹ (1774-1789) postignut mirovni ugovor u mjestu Küçük Kaynarca.⁶² Porta je morala izraziti spremnost da Hanat Krim prepusti "nezavisnosti". Hanat je ostao obavezan spram osmanskog sultana još samo u njegovoj ulozi vjerskoga poglavara islamskoga svijeta. Sultan se, naime, istom tada prisjetio da je njegov predak Selim I. preuzeo čast halife. Već 1783. g. Krim je pretvoren u običnu rusku pokrajinu.⁶³ U skladu s mirovnim odredbama, Rusiji je pripalo područje između Buga i Dnjepa, brojne tvrđave (među njima Azov) te veliko područje sjeverno od Kavkaza, tzv. Kabardija. Kao protuuslugu, Rusi su se odrekli za mirovnih pregovora tražene nezavisnosti dunavskih kneževina Moldavske i Vlaške, koje su – poput Gruzije, Besarabije i Egéjskog otočja – dobivši, svakako, znatne povlastice, vraćene u osmanski državni sklop. Povrh toga, ruskom je poslaniku u Carigradu pripalo pravo da kod Porte zastupa stvari dunavskih kneževina. Nadalje, osmansko državno vodstvo moralo je priznati Rusiji pravo zaštite za pravoslavne kršćane na osmanskom teritoriju, kao što je Francuska već prije, u kapitulacijama iz 1740. g., zadobila pravo na zaštitu katolika u Carstvu. U tu je svrhu Rusija dobila pravo da posvuda u Osmanskom Carstvu uspostavlja konzulate. Rusija je smjela na Crnome moru držati trgovačku flotu, koja je mogla neometano prolaziti kroz tjesnace Bospor i Dardanele. K tomu su Rusiji odobreni isti povoljni trgovačko-politički uvjeti kakve su Francuska i Engleska dobile svojim kapitulacijama.

Mirom u Küçük Kaynarci – na temelju kojega je, inače, Bukovina⁶⁴ pripala Austriji – država je Osmanlija definitivno izgubila svoj status velike sile. Ona se nije posve raspala samo zato što je postala jabukom razdora među suparničkim

⁵⁸ U međuvremenu su sjevernoafričke "države barbareska" – dakako, još samo nominalno podređene Porti – postale doista nezavisne. Sada su bile pod vlašću mjesnih janičarskih soldateska, to jest njihovih vođa, zvanili *dey*, što je, zapravo, iskvarena turska riječ *dayı* (ujak).

⁵⁹ U turskoj historiografiji također zvan Bulutkapın, tj. Hvatač Oblaka; 1773. je uhvaćen i nedugo zatim umro.

⁶⁰ U osmanskim izvorima zvan Zahir el-Ömer; skončao je za svojih sukoba s Visokom Portom.

⁶¹ Brat umrlog Mustafe III.

⁶² U današnjoj sjeveroistočnoj Bugarskoj.

⁶³ Usp. o tome: Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge, 1970.

⁶⁴ Povijesni teritorij između Karpata i gornjeg toka Dnjestra.

evropskim silama koje se nisu mogle složiti u vezi s podjelom Osmanskoga Carstva. Taj sukob interesa velikih sila zbog budućnosti Osmanskog Carstva, tzv. Istočno pitanje, postaje problemom koji je gotovo stoljeće i pol, ponekad u najvišem stupnju, zaokupljao evropske sile,⁶⁵ a djeluje čak i nakon propasti Carstva 1917. g., sve do danas.

Središnja je vlast i iznutra postajala sve slabijom. Zanimarimo li razdoblje vezivanja iznimnoga Ragip-paše, i dalje se opažao negativan utjecaj harema. Glavni je crni eunuh (*darüssaade ağası*) mogao napredovati do položaja najutjecajnije ličnosti u državi. Ured kupolnih vezira, nekada važnih savjetnika velikog vezira, nestao je već početkom 18. st. Birokratski aparat nije se uopće smanjivao usporedo s teritorijalnim gubicima, nego je dalje rastao i bio težak teret za financije.

Slabost je centralne vlasti omogućila mjesnim moćnicima gotovo neograničenu vlast. Kako je spomenuto, već su se krajem 17. st. pojavili prvi tzv. begovi dolova (*derebeyi*). Njihov se broj do 1750. g. toliko povećao da će se znatan dio obradiva tla ubuduće nalaziti u rukama toga novoga feudalnog sloja. Nova su zemaljska gospoda svoju moć – često nezakonitu – izgrađivala prisvajanjem velikih i odsada faktički nasljednih domena, učvršćujući položaj stjecanjem doživotnog zakupa poreza s vlastitog zemljoposjeda. U istom bi cilju utjecajniji među njima navodili slabu centralnu vlast da ih poziva čak na više funkcije, primjerice sandžakbega ili valiye (kako su se od nekog vremena nazivali beglerbezi). U prvoj je polovici 18. st. napuštena tradicionalna politika premještanja velikodostojnika, a lokalna je vlast potpuno prešla u ruke mjesnih potentata, begova dolova i lokalnih odličnika (*âyân*). Ponekad je njihova moć bila tolika da su mogli, neometano od centralne vlasti, držati privatnu vojsku. S vremenom su odličnici na takvim položajima mogli biti i službeno potvrđeni; k tomu su mnogi begovi dolova primljeni u redove *âyâna*.

S formiranjem toga novoga feudalnog sloja, koji su obilježavale skupine *derebeyi* i *âyân*, počinje treća faza osmanskoga feudalizma. Ona je smijenila nadarbinski feudalizam koji je postojao od vremena Mehmeta Osvajača; u nadarbinskom je feudalizmu trebalo da jaka centralna vlast, svjesna politika premještanja i izraziti princip meritokracije suzbijaju nastanak centrifugalnih tendencija. Nova je faza prije pokazivala sličnosti s feudalizmom evropskoga srednjeg vijeka: široko osamostaljivanje feudalne gospode spram centralne vlasti i stvaranje prostranoga, nasljednog veleposjeda, koji se sve više razvija prema zatvorenome domenijalnom gospodarstvu. I dalje se povećavala zavisnost seljaka. Odsada će oni biti bezuvjetno vezani za zemlju, davat će tlaku i bit će podvrgnuti teškom poreznom zastavu, te na mnogim mjestima padaju sa stupnja baštinika na stupanj običnih zakupnika.

Dok su u isto vrijeme u Evropi postali vidljivi predstupnjevi kasnijega građanskog industrijskog društva, osmansko je društvo ostalo duboko ukorijenjeno u feudalnom društvenom poretku.⁶⁶ Pretpostavke koje su u Evropi napokon dovele do *industrijalizacije* u državi su Osmanlija posve izostajale.

Dok je za Evropu od kasnoga srednjeg vijeka karakteristična sve veća potražnja za zanatskim proizvodima i, u skladu s tim, porast proizvodnje, u Osmanskom Carstvu, kako je uobičajeno u tradicionalnim društvima, svijet se zadovoljavao time da održava stupanj postojeće proizvodnje. Stoga potražnja za sirovinama, nasuprot Evropi, također nije rasla. U osmanskoj državi se nije posezalo za novim izvorima

⁶⁵ O tome usp. noviji rad: Klaus-Detlev Grothusen, *Die "Orientalische Frage" als Problem der europäischen Geschichte*, u: *Südosteuropa-Mitteilungen*, 18/4, (1978), str. 3-14.

⁶⁶ Misli koje ovdje slijede kratak su sažetak planirane veće studije autora o izostanku endogene industrijalizacije u Osmanskom Carstvu.

sirovina. Nisu se poduzimala prekomorska putovanja radi otkrića, nisu se osvajale ni kolonije, bezobzirno iskorištavanje kojih bi omogućilo, po svoj prilici, gomilanje velikog kapitala. Upravo suprotno, tradicionalnom ekspanzijom novostečena područja na isti su se način, uz postojeće pokrajine, uključivala u Carstvo; u takvim novim pokrajinama postupak s podanicima nije bio gori od tretmana stanovništva u starim državnim područjima. Pomorska je trgovina – zanemarimo li unutrašnju osmansku trgovinu malim brodovima na Crnome moru i u istočnom Sredozemlju – bila u evropskim rukama.

Osim malobrojnih iznimaka, manufaktura se nije razvila, te nije bilo ni povećavanja potrebe za radnom snagom. Doduše, u većim je osmanskim gradovima bilo na raspolaganju mnogo nezaposlenih, prije svega zbog bijega ljudi sa zemlje, ali je društvena struktura bila drugačije oblikovana, pa se, u skladu sa šerijatom⁶⁷, onima u nevolji opstanak nastojao omogućiti pomoću milostinje i mjerama socijalne skrbi. Pri stagnantnoj produktivnosti i obilju jeftine radne snage u sklopu tradicionalnog načina proizvodnje nije bilo potrebe za tehničkim inovacijama. Prirodne znanosti, da i ne govorimo o naporima za njihovu primjenu – modernim rječnikom rečeno: o tehnologiji – što su nužni preduvjeti povećanja produktivnosti, nisu se poticale, odnosno, uopće se nisu razvijale; nije bilo pronalazaka, a istraživački je interes ostajao ograničen na područje duhovnih znanosti. Uopće se može ustvrditi da je u osmanskome društvu nedostajao znanstveni način mišljenja usporediv s evropskim mišljenjem na temelju radikalnog racionalizma i, kao jedna od njegovih posljedica, plansi, kapitalistički privredni mentalitet.

Osmanlijama je, također, nedostajalo opsežnijih likvidnih novčanih sredstava, mogućnosti stvaranja kapitala, koje bi omogućile stjecanje skupe tehničke opreme i redovito plaćanje zaposlenih u manufakturama. S jedne je strane za to bila odgovorna od druge polovice 16. st. sve veća samovolja državnih nadležstava, financijsko-politički izražena u konfiskacijama i prisilnoj prodaji robe po fiksnim cijenama, mnogo nižima od tržišnih cijena koje su proistjecale iz ritmova ponude i potražnje. Tako se nije mogao akumulirati kapital. Ovisno o društvenom položaju ili se parazitski trošilo, ili su se pak težaurirali krajnje neproduktivni imeci u vidu plemenitih kovina i dragog kamenja, što se nije moglo uključiti u privredni krivotok. Ni imovina koja se pretvarala u zaklade nije dolazila u obzir za investicije. Neko stvaranje kapitala ometalo je općenito spram novčanih poslova izrazito sumnjičavo temeljno držanje tradicionalnog islama, koje se očitovalo ne samo u zabrani lihvarjenja nego i u odbijanju kamatnog poslovanja. Iako takav mentalitet nije mogao spriječiti lihvarske prekršaje, ipak je znatno pridonio tome da se u Osmanskom Carstvu do 19. st. nije moglo razviti bankarstvo. Lihvarski je, odnosno trgovački kapital za takav razvitak bio premalen. Kako je spomenuto, posjednici su kapitala više voljeli stjecati nekretnine, kupovati zemljište ili svoj novac upotrijebiti za kupovanje funkcija, umjesto da investiraju u području zanatske proizvodnje.⁶⁸ Cijene osmanskih proizvoda, koje su zbog inflacije neprestano rasle, podjednako su se negativno odrazile na konkurentnost osmanskog obrta i trgovine, nasuprot evropskoj jeftinoj robi što je preplavila osmansko tržište. S obzirom na takvu pozadinu, nije čudno što se u Osmanskom Carstvu nije moglo razviti samosvojno ranokapi-

⁶⁷ Porez za milostinju (*zakat*) čak je jedan od pet "stupova" islamskih šerijatskih obveza.

⁶⁸ Problem o kojemu je ovdje riječ u novije se vrijeme u geografskoj literaturi označava kao Rentenkapitalismus (kapitalizam rente, rentijerski kapitalizam). Ovdje se ne možemo baviti tim pojmom, kao ni time da li je opravdano govoriti o tzv. azijskom načinu proizvodnje, kako ga označava dio marksističke literature.

talističko građanstvo, kao u ranoj novovjekoj Evropi. Kapital, vanjska trgovina i novčarski poslovi općenito su se sve više koncentrirali u rukama neislamskih grupa stanovništva, grčkih, odnosno armenskih kršćana i Židova, koje je manje pogađao spomenuti mentalitet i – kako se po svoj prilici čini – restrikcije nadležnosa.

Trebalo bi da svi ti razlozi budu presudni što Osmansko Carstvo nije na posljedku pronašlo put u industrijalizaciju, odnosno njezine predstupnjeve. Kako je spomenuto, osmanska vlada nije imala privredno-teorijski zasnovan trgovačko-politički i inovatorski koncept, poput, uzmimo, evropskog merkantilizma u Evropi razdoblja apsolutizma. Osmanskoj je državi bio poznat samo koncept iskorištavanja, ali ne i poticanja trgovine i obrta. Tako se nisu propisivale nikakve zaštitne carine i ograničenja uvoza za zaštitu proizvodnje u vlastitoj zemlji, da i ne govorimo o još razvijenijim privredno-političkim instrumentima poput investicijskih poticaja i izvoznih premija. Upravo suprotno, na temelju kapitulacija, nekoć sredstva oživljavanja vanjske trgovine, koje su s vremenom postale teško opterećenje za osmansku privredu, evropski su trgovci na osmanskom teritoriju uživali široke povlastice. Oni su imali konkurentne prednosti pred osmanskim suparnicima, koji su još k tomu podlijevali restriktivnim cehovskim pravilima, a imovina im je – suprotno imovini Evropljana – u svako doba mogla biti zaplijenjena. Tako je država Osmanlija sve više postajala tržištem za prodaju evropskih proizvoda i isporuciocem sirovina za mnogo razvijenije evropske države. To se moglo dogoditi samo na temelju stagnacije osmanskih proizvodnih snaga. Trajno, čak sve gore stanje nerazvijenosti osmanske, pa i moderne turske privrede umnogome valja tumačiti primarno unutrašnjim razlozima jer ga nije samo, niti prije svega, uzrokovao vanjski čimbenik. Ne može se isključivo pripisati privrednom prodiranju Evropljana, koje je imalo sekundarno značenje, niti pak političkom sredstvu kapitulacija kojima su se oni služili. Time se ne smije tvrditi da vlastiti osmanski privredni razvitak nije ometao povlašteni položaj evropske trgovine na osmanskom teritoriju i, posebno, manufakturna, kasnije jeftina industrijska roba. No ipak je opisani razvitak u Osmanskom Carstvu mogao nastupiti samo na temelju struktura koje su ostale tradicionalne i na temelju manjkave konkurentne sposobnosti osmanskoga privrednog života. Stagnacija, štoviše, nazadovanje osmanskih proizvodnih snaga, uvelike je pridonosila sve većem zaostajanju osmanskoga privrednog razvitka za Evropom, a posljedice su vidljive i danas. Također, valja uvijek imati na umu da su se objektivne mogućnosti regeneracije i moderniziranja turskih privrednih i društvenih struktura smanjivale utoliko ukoliko je rasla privredna moć Evrope.

IX. DOBA REFORME

1. REFORMA VOJSKE, UKLANJANJE FEUDALNE ANARHIJE I KRAJ TIMARSKOG UREDENJA

Prema želji Porte, mir u Küçük Kaynarci 1774. g. nije trebalo da učvrsti status quo. Ona se nadala da će nadoknaditi velike teritorijalne gubitke, kako je to svojedobno uspjela prije zaključenja Beogradskog mira 1739. g., kojom prilikom su se u Sremskim Karlovcima (1699), odnosno u Požarevcu (1718) sankcionirane posljedice vojnih poraza barem djelomično mogle revidirati. Tako je vodstvo Osmanskoga Carstva samo čekalo priliku da otpočne revansistički rat protiv Rusije. Povod su bili kako uključivanje Krimskog Hanata u carsku Rusiju 1783. g., tako i planovi koje je Katarina II. smišljala protiv Osmanskoga Carstva.

Caričin je ozloglašeni "grčki plan", među ostalim, predviđao obnovu Bizantskoga Carstva, koje je trebalo da obuhvati osmanska područja u Evropi, s prijestolnicom Carigradom, kao vazalne države ruskog carstva; bizantskim je carem imao postati princ Konstantin, caričin unuk. Austrija, koja se prilikom prve podjele Poljske¹ 1772. g. udružila s carskom Rusijom, prema tom je projektu trebalo da dobije Srbiju, Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju. Za Veneciju su bili predviđeni Peloponez, Cipar i Kreta. Za taj je plan valjalo pridobiti i davnašnjega saveznika Porte, Francusku, koja bi zauzvrat dobila oveci dio plijena: Egipat i Siriju. Rusiji je pak trebalo da pripadne Mala Azija i srednjoistočna područja sve do Indije (!).

Taj ruski plan, koji bi značio kraj Osmanskoga Carstva, uobličio se kao velika prijetnja kada su Rusi počeli graditi ratnu flotu u Crnome moru. Tako se Porta našla ponukanom na preventivni udar: 1787. g. otpočela je protiv Rusije rat, također motiviran vraćanjem Krima. Iste je godine Austrija pohitala u pomoć svojem ruskom savezniku – no u tom posljednjem habsburškom "turskom ratu" nije mogla ništa postići. Sve veće neraspoloženje stanovništva, raspirivano vijestima o francuskoj revoluciji, prisililo ja vladu u Beču da 1791. prekine rat. Rat između Rusije i Osmanskog Carstva završen je sljedeće godine (1792) mirovnim ugovorom u Iašiju², čak s novim teritorijalnim gubitkom za Portu: otada će novu granicu s carskom Rusijom činiti Dnjestar.

Neprekidni porazi koje je osmanska armija već desetljećima morala podnositi naveli su Selima III (1789-1807) da temeljito reorganizira osmansku vojsku. Mladi sultan, otvoren i liberalan poput svog oca Mustafe III, spoznao je da napadima tehnički i vojno-taktički nadmoćne evropske armije više ne može pružati djelotvoran otpor tradicionalnim vojnim sredstvima osmanske države. Selim III. je imao pred očima izgradnju oružanih snaga prema evropskom uzoru, po evropskim orga-

¹ Tom su prilikom velike dijelove Poljske prisvojile Austrija, Pruska i Rusija.

² Najvažnije mjesto Moldavske.

nizacijskim načelima, s evropskim naoružanjem, izobrazbom, disciplinom i uniformama. Svoj je plan proveo u djelo 1793. g. carskom naredbom nazvanom *nizam-i cedid* (novo uređenje). Radi ostvarenja toga projekta, doveo je u zemlju brojne francuske vojne instruktore, pa su uskoro stvoreni novi odredi.

Iako prilikom reforme vojske nisu bile posrijedi duboke društveno-ekonomske promjene strukture, ipak je ona izazvala velik otpor. Uz janicare, koji su se iznova zabrinuli za svoje povlastice, sada su se razmjerno skromnoj reformi suprotstavili i krajnje konzervativni begovi dolova. Među brojnim mjesnim tiranima koji su se pobunili u Rumeliji i Anadoliji posebno se istakao kao predvodnik Pazvandoğlu Osman Aga. Taj je protivnik modernizacije najprije bio granični jančar u Vidinu, gdje je uspio steći velik krug pristasa. Do godine 1797. pošao mu je za rukom proširiti svoj utjecaj na prostranom području od Beograda do Ruščuka³, tako da je Porta zbog teške vanjskopoličke situacije bila primorana 1799. dodjelom vezirskog ranga zadovoljiti pobunjenog Pazvandoğlu Osmana Agu i primiriti unutrašnjopoličku pozornicu. No time je problem samo prividno uklonjen, jer će Pazvandoğlu kasnije još jedanput nastupiti kao vodeći protivnik reformskih nastojanja.

Dok je osmansko državno vodstvo svoje napore usmjerilo na nesiguran unutrašnji položaj i na tradicionalne neprijatelje Austriju i Rusiju, sljedeći je udar protiv Osmanlija došao kao grom iz vedra neba, i to s one strane s koje se nije očekivala nikakva opasnost. Godine 1798. počeo je Napoleon Bonaparte svoj pohod u Egipt. U konačnici ta mjera nije trebala da pogodi Osmansko Carstvo, kojemu je pripadala zemlja na Nilu, jer mlada Francuska Republika nije pomišljala na to da prekine već dvoipostoljetnu prijateljsku politiku francuskih kraljeva spram Porte. Udar je prije bio usmjeren protiv Engleske – valjalo je prekinuti putove koji su Britaniju povezivali s Indijom. Osim toga, ekspedicija je imala ometati operacije britanske sredozemne flote i potaknuti Osmansko Carstvo na savez protiv Engleske. Već tri tjedna nakon iskrcavanja u Egiptu uspjela je nadmoćna francuska vojska 21. srpnja 1798. kod piramida tako teško poraziti armiju Mameluka da je time slomljena moć mamelučkih emira. Bonapartina pustolovina ipak je, suprotno računu Francuza, u Porti shvaćena kao teška agresija, iako je osmansko vrhovništvo u Egiptu u međuvremenu više bilo nominalno, dok su stvarnu vlast imali mamelučki emiri. Tako je bez odgađanja uslijedila osmanska objava rata. I egipatsko se stanovništvo, na podršku kojega je Bonaparte računao, okrenulo protiv evropskih uljeza. Osim toga, pobjedom Engleza nad njegovom flotom malo prije toga kraj Abukira, zbog čega je francuski ekspedicijski odred ostao bez opskrbe, Bonapartin se položaj vidno pogoršao. Jednako je neuspješan bio francuski prodor u pravcu Sirije.

S obzirom na francusko ponašanje, osmansko se državno vodstvo požurilo početkom 1799. sklopiti obrambeni savez s Velikom Britanijom, zbog čega su jedan kontingent osmanskih trupa i engleske jedinice prebačeni u Egipt; Bonaparte je uvidio da je njegov pothvat propao. Zbog otežanog položaja Francuske Republike, ugrožene napadom koalicije evropskih sila, francuski je vojskovođa u proljeće 1799. g. krenuo put Francuske. Francuska vojska koja je ostala u Egiptu još je neko vrijeme izdržala, ali se nakon dvije godine ipak morala predati. I engleske su jedinice napustile Egipt 1803. g. na temelju mirovnog ugovora⁴ između Engleske i Francuske.

³ Danas Ruse na Dunavu u Bugarskoj.

⁴ U Amiensu 1802. g.

Sada je Porta bila oslobođena svih evropskih uljeza, te je željela iskoristiti priliku i uza se čvršće vezati Egipat, kao što je bilo prije francuske invazije. No kada su i mamelučki emiri pokušali obnoviti svoju nekadašnju poziciju moći, izbio je sukob s osmanskim odredima u Egiptu, koji je završio novim porazom Mameluka. Međutim, u slijedu širokoga narodnog pokreta 1804. i 1805. g., usmjerenoga protiv teškog oporezivanja Egipta, po kratkom je postupku uklonjen Portin valija⁵. Za njegova je nasljednika bio izabran Mehmet Ali, razborit zapovjednik albanskog odreda, u Egiptu nazvan Muhammed Ali. On se energično zauzeo za porezne olakšice. Da bi iznova uspostavila mir, Porta je nakon stanovitog oklijevanja sankcionirala taj čin.

Istodobno su se i u drugim dijelovima Carstva opet pojavile tendencije koje su zaprijetile integritetu države. U središnjoj su se Arabiji pobunili vahabiti⁶, osobito strogi i puritanski zastupnici hanbalitskog ogranka islama. Njihov pokret, koji je otklanjao uživanje duhana i kave, te luksuz svake vrste, bio je ograničen na životne uvjete beduina. Saudijski emiri, koji su pripadali jednoj od brojnih beznačajnih lokalnih dinastija Arapskog poluotoka, prvobitno knezovi beduinskog teritorija Darija blizu Riyada, već su zarana prihvatili vahabitsku ideologiju i do godine 1796. proširili svoju vlast, skupa s vahabitskim naukom, na cijeli Nedžd, unutrašnje područje Arapskog poluotoka. Potom su 1804. uspjeli Osmanlijama oduzeti Medinu, 1806. Mekku, te osmansko vrhovništvo nad svetim gradovima proglasiti ništavnim. Time se veći dio Arapskog poluotoka našao u njihovim rukama.

Na Balkanu se nezadovoljstvo politički najprije pokazalo u Srbu, ne samo na temelju nacionalizma, koji je u međuvremenu postao općevropski fenomen, pa je zahvatio i taj narod. Okrutna, samovoljna vladavina janičara⁷, koje je k tomu podupirao gospodar u Vidinu Pazvandoğlu Osman Aga, najzad je 1804. natjerala teško izrabljivane i ugnjetavane Srbe u potpunosti dotada nevidenih razmjera. Na čelu je ustanka bio Đorđe Petrović, nazvan Karadorde (Crni Đorđe), porijeklom iz siromašnoga seljačkog okoliša, koji je postao rodonačelnikom srpske kneževske, odnosno kraljevske dinastije Karadorđevića. On je zakratko uspio podvrći svojoj kontroli najveći dio Srbije i izdržati do 1813. g.

Još u početnom razdoblju srpskog ustanka (1806) Osmansko Carstvo iznova je dospjelo u sukob s Rusijom. Kao povod rata poslužilo je to što je Porta svrgla pruskoga vojvodu Vlaške i Moldavske⁸, našto je Rusija, s obrazloženjem da se Porta nije držala uredbе kućukajnardžijskog ugovora, zaposjela obje dunavske kneževine. Porta se nadala da će dio teritorija koje je osvojila Rusija moći vratiti uz pomoć Napoleona, s kojim je sklopila savez nedugo poslije propasti njegove egipatske avanture.

Sada je (1807) Velika Britanija iskoristila činjenicu što su Porti bile vezane ruke zbog srpskog ustanka, odnosno rata s Rusijom, te je poduzela invaziju na Egipat. Osim kolonijalno-političkih motiva, pri tome je, sigurno, neku ulogu imala i namjera da se Porta ukori zbog saveza s Francuskom. Britansko vojno rukovodstvo, svakako, nije računalo s povećanom obrambenom gotovosću egipatskih trupa – zahvaljujući

⁵ Hurşit Ahmet-paša, potonji veliki vezir (1812-1815).

⁶ Tako nazvani po utemeljitelju nauka Muhammedu ibn Abd al-Wahhabu (1703-1792).

⁷ Povjesničari jugoistočne Evrope često strahovladu janičara nazivaju režimom *dahijs*; *dahi* je – poput oznake *dey*, iskrivljene turske riječi *dayı* (ujak) – u Srbiji, slično kao i u "državama barbareska", bio naslov lokalnih janičarskih vođa.

⁸ Riječ je o Konstantinu Ypsilantiju (Vlaška) i Aleksandru Moruziju (Moldavska). Obojica su bili fanarioti.

Muhammedu Aliju – koje su više puta potukle invazore i prisilile ih da iste godine ponovo napuste zemlju; time je i britanska ekspedicija ostala samo epizoda.

Kada je reformistički nastrojeni sultan Selim III. iznova odlučio reorganizirati cijelu vojsku prema načelu *nizam-i cedid*, u svibnju 1807. opet su se pobunili janičari i svrgli naprednoga sultana. Malo kasnije bio je zadavljen.

Janičari su se pobrinuli za to da na prijestolje dopiše sultan Mustafa IV⁹, (1807-1808), osoba malih sposobnosti, koja se neće suprotstavljati njihovim interesima. No uskoro se pokazalo da su janičari pogrešno računali jer je Bayraktar Mustafa¹⁰, pristaša Selima III. i jedan od rijetkih rumelijskih *âyânâ* koji su bili reformski raspoloženi, na čelu svojih odreda zauzeo prijestolnicu i smijenio Mustafu IV. nakon vladavine duge jedva godinu dana. Za novog je sultana postavljeno reformama sklon Mahmud II. (1808-1839), brat netom svrgnutoga Mustafe. Instaliranje reformama sklonoga vladara bilo je važno utoliko ukoliko je apsolutistički upravljano Osmansko Carstvo, unatoč oscilacijama sultanske moći tijekom više od dva desetljeća, u najmanju ruku načelno još zavisilo od osobe sultana. A prosvijećeni sultan poput Mahmuda II. mogao je pomalo utjecati na stvari, bez obzira na to što je raspolagao samo ograničenim mogućnostima.

Prvi službeni čin novoga sultana bilo je imenovanje Bayraktara Mustafe za velikog vezira. Središnji je politički zadatak sada, kao i prije, nužnost moderniziranja vojske, kako bi se mogao izdržati pritisak evropskih sila. Nastavak reorganizacije u skladu s principima *nizam-i cedid*, svakako, više nije dolazio u obzir, ne samo zato što su novi odredi bili raspušteni već u vrijeme Mustafe IV. nego i zato što su te trupe naišle na opće odbijanje svih mjerodavnih društvenih skupina. Zato su sultan i njegov veliki vezir mogli nastaviti reorganizaciju samo zaobilaznim putem. Godine 1808. formirana je nova janičarska jedinica *sekbân-i cedid* (novi "pesari"), što prema planu državnoga vodstva nije trebalo biti na štetu tradicionalnih janičarskih odreda. Tako se pazilo da troškovi za novu jedinicu budu podmireni novcem posebno priskrbljenim za tu svrhu.

Porta je, osim toga, spoznala da se zemljom u takvim okolnostima ne može upravljati bez djelotvorne suradnje *âyânâ*, koji su u međuvremenu prigrabili vlast posvuda u Carstvu. Doista je početkom 19. st. još jedva bilo vilajeta kojima su upravljali namjesnici što ih je postavila Porta. Tako je Bayraktar Mustafa-paša, novi veliki vezir, uskoro pošto je preuzeo funkciju pozvao rumelijske i anadolijske *âyâne* na državni sabor, kako bi s njima utanačio neki modus vivendi i posavjetovao se o predstojećim reformskim mjerama. Postignut je kompromis, koji je odgovarao kako interesima mjesnih potentata, tako i interesima Porte: kao protuuslugu za službeno priznanje prava *âyânâ* i nasljednosti njihove časti, oni su privoljeli ne samo na planirane reforme, uključivši i reorganizaciju janičara, nego su se našli spremni i za uređivanje njihove nadležnosti u pogledu prikupljanja poreza, te prihvatili podređenost njihovih privatnih trupa centralnoj vlasti. Nema sumnje, te su mjere smjerale ograničavanju dotada neograničene moći *âyânâ*. Tako je dosegla vrhunac treća faza osmanskog feudalizma. Otada će lokalno plemstvo službeno biti polu-autonomni vazal Porte. U listopadu 1808. g. dogovor je popraćen "dokumentom o suglasnosti" (*sened-i ittifak*, koji su, osim predstavnika centralne vlasti, sultana,

⁹ Bratić Selima III. i sin Abdüllhamita I.

¹⁰ Također zvan *Alemdar*, što znači, kao i Bayraktar: barjaktar, onaj koji drži, nosi zastavu. On je u mladosti imao taj položaj u janičarskom odredu.

velikog vezira i glavnog muftije (şeyhülislam, potpisali i svi prisutni odličnici kao ravnopravni partneri.

Janjčarima treba pripisati što je taj sporazum potom ipak ostao bez trajnog učinka, jer su njima i te oprezne reforme bile presmione. Prilikom jedne pobune oni su ubili velikog vezira. Kao odgovor na to, Mahmud II. je odmah dao pogubiti svojega pritvorenog prethodnika Mustafu IV, kako ga ne bi iznova ustoličili kao sultana; posrijedi je posljednje bratoubojstvo u osmanskoj povijesti. Tako je, doduše, Mahmud mogao ostati na osmanskom prijestolju, ali je zbog premoći janjčara morao dalje reformske pokušaje odgoditi za kasnije vrijeme (do 1826).

Osmansko je državno vodstvo istom 1812. uspjelo završiti rat s Rusijom bez prevelikih teritorijalnih gubitaka: carski je dvor mogao računati na prekid odnosa s Francuskom¹¹, s kojom je bio u savezu od 1807. g., te se Bukureštanskim mirom zadovoljio priključenjem Besarabije. K tomu je ruska ugovorna strana, u svojstvu sila zaštitnice pravoslavnih kršćana u Osmanskom Carstvu, isposlovala neodređenu garanciju stanovite ograničene autonomije za Srbiju, koja se u bitnome ograničavala na sudbenu samostalnost. No Srbi time nisu bili zadovoljni. Osmansko je vojno vodstvo moralo 1813. g. pokrenuti protiv ustanika trupe. Karađorđe, njihov nepokorni vođa, prešao je na austrijski teritorij, a njegovi su se gerilci priključili novom vodi ustanka Milošu Obrenoviću, bogatom trgovcu i političaru spremnome na kompromis, koji je 1815. izabran za vrhovnog kneza Srba (regenta) te postigao da ga Porta podupre i prizna u funkciji. Tako su Srbi dobili ograničenu autonomiju: uz novouvedena srpska civilna nadležstva i dalje je postojala osmanska vojna uprava.

Kako bi sada stvorio nužne uvjete za dugo planiranu reformu vojske, pokušao je sultan Mahmud II. neko vrijeme sustavno isključivati utjecaj opozicijskih snaga. Najprije su na red došli moćni *ayān* koji, unatoč "dokumentu o suglasnosti", nisu pomišljali na to da svoju mjesnu samovoljnu vladavinu podrede interesima cjeline osmanske države. Sve više su se posvuda u Carstvu uklanjali begovi dolova (*derebeyi*) – ako je trebalo, i grubom silom, pri čemu su važnu ulogu imali određiti *sekkân-i cedid*. U provincijama su se opet postavljaljali namjesnici Porte, čime je do kraja dvadesetih godina feudalna anarhija¹² gotovo sasvim dokinuta. Utoliko je država iznova zadobila svoj prijašnji, centralistički značaj. Time su, dakako, problemi države Osmanlija samo neznatnim dijelom riješeni.

Samo je jedan od najmoćnijih *ayāna* toga vremena Tepedeleni (također: Tepedelenli) Ali-paša pokušao otcijepiti od Osmanskog Carstva područje kojim je vladao. Otkako je 1788. g. bio postavljen za namjesnika sandžaka Janjine (grčki Yoannina, u Epiru), ondje je sustavno izgradiivao vlastitu poluautonornu državnu tvorevinu. Do 1811. g. uspio je sjediniti veliki teritorij u južnoj Albaniji i na susjednim grčkim područjima. Držao je privatnu vojsku, vlastitu mornaricu i čak održavao samostalne diplomatske odnose s evropskim silama. Tepedeleni Ali-paša nije uvazio to što ga je sultan 1820. g. svrgao. Kad su protiv njega poduzete vojne mjere, udružio se od veljače 1821. s grčkim borcima za slobodu.

Nacionalizam je u međuvremenu zahvatio i grčko stanovništvo Osmanskoga Carstva. Na čelu borbe za nezavisnost bio je tajni savez grčkih intelektualaca, osnovan 1814. g. u Odesi, tzv. heterija filika (grčki: *hetairia ton philikon*, tj. društvo prijatelja). No i Rusija je, zastupljena generalnim konzulatom na ciklaskom otoku

¹¹ Napoleon je nekoliko tjedana potom (24. lipnja 1812) napao Rusiju. Za taj tzv. domovinski rat bila je potrebna ukupna obrambena sila Rusije.

¹² Ali ne i sam feudalizam.

Mikonosu, kušala u toj situaciji zadobiti utjecaj među Grcima. U tu je svrhu u Petrogradu čak ustanovljena grčka vojna škola. Nacionalna misao nije našla odziva samo među stanovništvom na područjima današnje Grčke. I fanarioti u Istanbulu, koji od sredine 17. st. imaju sve veći utjecaj na vanjsku politiku Osmanskoga Carstva (otada su držali važnu poziciju Portinih tumača), simpatizirali su s heleniskim oslobodilačkim pokretom.¹³ Najzad je nacionalizam zahvatio i rumunjske dunavske kneževine, gdje su od 1711. g. na vlasti kneževi koji su također bili fanariotski Grci. Tome je pridolazilo sve veće iskorištavanje seljaštva vezanoga za zemlju. Posljedica je bio oružani protuosmanski ustanak 1821. g., koji je, međutim, uskoro propao jer se nisu mogli složiti vođe: Aleksandar Ypsilanti¹⁴, koji je dospio u Moldavsku na čelu boraca za slobodu iz Rusije, i "domaći" Tudor Vladimirescu, koji je zapovijedao pobunjenim seljacima.

U međuvremenu su borci za slobodu u Grčkoj uspjeli do kraja 1821. g. osvojiti cijeli Peloponez. Pritom je odlučno bilo to što je znatan dio osmanske vojske bio potreban na istoku države, gdje je Perzija¹⁵ iskoristila unutrašnje teškoće suparnika na zapadu za napad u studenome 1821. g. Iz toga nije nastala šteta za Osmansko Carstvo, vjerojatno nadasve zato što je napadačka perzijska vojska bila desetkovana kolerom i tako prisiljena na povlačenje.

Grčki se ustanak odugovlačio, a Porta nije mogla sama zagospodariti situacijom. Tada je pozvan u pomoć Muhammed Ali, koji je u međuvremenu u Egiptu izgradio jaku poziciju moći. Egipatskoj je armiji, koja je bila pod vodstvom Ibrahim-paše, sina¹⁶ Muhammeda Alija, uspjela ustanicima zadati težak udarac.

Neuspješnost osmanskih centralnih trupa pred grčkim ustanicima još je jedanput pokazala koliko je kasnila moderna organizacija vojske. Kako je formiranje novih, moderno organiziranih odreda, poput *nizam-ı cedid*, odnosno *sekban-ı cedid*, uglavnom uslijedilo bez janičara – jer su *sekban-ı cedid* samo formalno tvorili dio janičarskog korpusa – i tako pri postojećem odnosu snaga unaprijed bilo osuđeno na neuspjeh, tako je sada novi odred, formiran pod imenom *eskinci* (horci), potekao iz redova janičara. Za tu je discipliniranu, moderno naoružanu i uvježbanu jedinicu, koja je, suprotno dotadašnjim pokušajima, imala biti orijentirana isključivo na islamskim maksimama i izgrađena bez evropskih instruktora¹⁷, svaki janičarski bataljon¹⁸ morao staviti na raspolaganje 150 ljudi. Uspostavljanjem odreda *eskinci* janičari su izgubili svoj privilegirani položaj. A kako je preostalim janičarima prijetilo otpuštanje ako dobrovoljno ne stupe u nove odrede, izbila je opća pobuna janičara. No čini se da je Porta samo to i čekala. Trupe vjerne vladi uzele su, naime, ustanak u lipnju 1826. kao povod za pokolj svih janičara u glavnome gradu. Događaj je ušao u historiografiju pod nazivom Sretna zgoda (*Vaka-i hayriye*). Tada

¹³ Tom je prilikom smaknut posljednji fanariotski Portin tumač Stavrakli Aristarhi. Poslije njega taj su važni položaj preuzeli rođeni Turci, koji često nisu bili dovoljno pripremljeni za tu zadaću jer nisu dobro znali strane jezike.

¹⁴ Riječ je o sinu vojvode spomenutoga na str. 132, bilj. 8.

¹⁵ Ondje je već od 1796. vladala *kadžarska* dinastija.

¹⁶ Domišljanja prema kojima je Ibrahim-paša bio samo pastinak Muhammeda Alija nemaju nikakva temelja.

¹⁷ Istom su krajem tridesetih godina 19. st. u Osmansko Carstvo opet pozvani evropski vojni savjetnici, i to grupa pruskih oficira pod vodstvom Helmutha von Moltkea, kasnijega general-feldmaršala i šefa pruskoga generalštaba.

¹⁸ Riječ je o *ortama*, koje su, usporedo s povećavanjem broja janičara, od prvobitnih kompanija prerasle u bataljune.

je likvidiran najjači element u taboru protivnika reforme. Sultan je definitivno raspustio janičarski odred setvom şeyhülislama Kadizade Mehmeta Tahira Efendija. Istodobno je ukinut i bektazijski red (bektazi), koji je također bio oštar protivnik svake reforme, uvelike utječući na janičare i među njima često raspirujući nemire.

Uništenje janičarskog odreda, bez obzira na to što je on, nesumnjivo, postao nepodnošljivim unutrašnjopolitičkim opterećenjem, značilo je slabljenje obrambene sposobnosti Carstva, što se nije moglo sasvim nadoknaditi formiranjem odreda za nadomjestak, tzv. Pobjedonosne muhamedovske vojske (*asakir-i mansure-yi Muhammediye*), to prije što je državi iznova prijetila vanjska opasnost. Pošto se novi evropski sustav saveza, poslije obaranja Napoleona osnovana Sveta alijansa, nije uspjela pobrinuti za mir i red u Evropi prema odredbama saveza te okončati grčku borbu za slobodu, poduzeo je trojni savez Rusije, Engleske i Francuske zajednički mornarički pothvat za spašavanje grčkog ustanka i 1827. uništio osmansko-egipatsku flotu.¹⁹

U proljeće 1828. g. ruske su trupe mogle postići uspjehe na svim frontama, pa čak i zauzeti Edirne. Malo je koristilo i proglašavanje "svetog rata": istom se tada pokazalo koliko je vojnoj snazi Carstva škodilo uništenje janičara. U međuvremenu su i Egipćani, na nagovor prijateljske Engleske, počeli odstupati iz Grčke. Francuske su se trupe iskrcale da podupru ustanike.

Ako je carski dvor, unatoč gotovo beznađnom položaju osmanskog protivnika u miru u Edirnama (u rujnu 1829), postavio razmjerno ograničene zahtjeve, onda je to učinio samo zbog straha od komplikacija sa saveznicima. Tada je bilo posve nemoguće osvojiti Carigrad, no car se zadovoljio relativno sitnim teritorijalnim dobicima na Kavkazu i u delti Dunava. Ipak je ustrajao na tome da Moldavska i Vlaška ubuduće budu, doduše, pod osmanskom vrhovnom vlašću, ali istodobno pod ruskom zaštitom.

Pošto su evropske sile u ožujku 1829. ugovorom utvrdile grčku nezavisnost, morala se i Porta tomu privoljeti godinu dana kasnije. Grčka se, privremeno ograničena na južni dio grčkog etničkog područja (Peloponez, Atika, Beotija), time definitivno izdvojila iz osmanskoga državnog sklopa. I Francuska je iskoristila slabost osmanske države za proširenje svoga kolonijalnog carstva na štetu bivšeg saveznika: ljeti 1830. prigrabila je Alžir, koji je još samo nominalno bio pod vrhovnom vlašću Porte. Srpska se autonomija morala proširiti. Ondje je u kolovozu 1830. i formalno postavljen knez²⁰; osmansko će vrhovništvo ubuduće značiti još samo obvezu Srbije da plaća danak i Porti prepusta neke pogranične tvrđave.

Sada je i Muhammed Ali podnio račun za svoju pomoć u Grčkoj. Zapravo, on ionako više nije bio zavisni namjesnik jer je izgradio, nakon svog ustoličenja u Egiptu (1805), snažnu i centraliziranu poziciju moći. Da razvlasti Mameluke, u čijim je rukama bila feudalna moć i visoki porezni prihodi, on je 1808-1810. g. planski oduzeo njihove posjede, koji su inače nominalno pripadali sultanu. Kada se počeo primjećivati sve veći otpor protiv te mjere, dao je 1811. g., pod izgovorom savjetovanja o predstojećim mjerama protiv vahabita, pozvati na svečanost tri stotine vodećih mamelučkih emira u kairsku citadelu te ih masakrirati. Zatim je dao sustavno likvidirati cjelokupni mamelučki društveni sloj. Time Muhammed Ali nije zadobio samo političku moć u Egiptu nego i gospodarsku jer je sada posjedovao cijelo egipatsko obradivo tlo. Tako je mogao izgraditi nove društveno-ekonomske

¹⁹ Kraj Navarina, na jugozapadnoj obali Peloponeza.

²⁰ Spomenuti Miloš Obrenović.

strukture; suprotno osmanskoj Porti, on je jednu za drugom provodio upravne reforme. Poticao je industrijski razvoj i osnivao plantaže pamuka. K tomu je stvorio jaku vojsku i ratnu flotu.

Prva je vanjskopolitička mjera Muhammeda Alija bila suzbijanje vahabita. U brzom slijedu događaja osvojio je Medinu (u prosincu 1812) i Mekku (u siječnju 1813). Malo kasnije zauzeo je saudijsku prijestolnicu Dariju (1818), čime je saudijski pokušaj osnivanja države do daljega odgođen, a vahabitski je pokret za idućih stotinjak godina osuđen na beznačajnost. Usporedo s operacijama na Arapskom poluotoku, Muhammed Ali uspio je zaposjesti Nubiju, odnosno sjeverni dio Sudana.

Sada je uspješni vojskovođa i državnik zahtijevao od Porte da mu prepusti i Siriju. Kako taj njegov zahtjev nije bio ispunjen, poduzela je egipatska armija pod vodstvom njegova sina Ibrahim-paše 1832. g. prodor protiv sultana. Uskoro je osvojena Konya, i egipatska je vojska zaprijetila osmanskoj prijestolnici. Budući da je Francuska – zainteresirana za privredni prodor u Siriju – bila sklona Muhammedu Aliju, a Engleska najprije željela pričekati razvoj događaja, Porta je mogla moliti za pomoć još samo Rusiju. Carski je dvor pristao, svakako, ne bez vlastitog interesa. Početkom 1833. g. pojavila se ruska flota s kopnenom vojskom u Bosporu, a da nije izbio sukob između Rusa i Egipćana. Kako Engleska i Francuska nisu htjele trpjeti prisutnost ruske vojne sile u Carigradu i oko njega, prisilile su Muhammeda Alija da povuče svoje odrede iz Anadolije. Mirom u Kütahyi (1833) Porta je pristala pobunjenom velikodostojniku dati kao leno Siriju i Kilikiju, i to maloarmensko područje oko Adane. Zauzvrat je Muhammed Ali morao priznati vrhovništvo Osmanskoga Carstva. Istodobno je Porta s Rusijom sklopila ugovor u Hünkâr Iskelesiju²¹. Tim je ugovorom carska Rusija priznata kao jedina sila zaštitnica Osmanskog Carstva, koja u nuždi ima pružiti oružanu pomoć; Porta je kao protuuslugu – s obzirom na rusku potrebu za sigurnošću – zatvorila tjesnace za ratne brodove trećih zemalja, što je, nedvosmisleno, bilo usmjereno protiv interesa Francuske i Velike Britanije, te će biti ishodište budućega temeljnoga rusko-britanskoga sukoba na Orijentu.

Uspjeh koji je nepokorni Muhammed Ali u Egiptu postigao razmjerno brzo, iznova je osmanskom državnom vodstvu pokazao koliko je za Osmansko Carstvo hitna preobrazba upravnog i vojnog sustava kako bi još upuće moglo preživjeti. No prije nego što je počeo provoditi Novog poretka (*Tanzimat*), uveden je, osim spomenute preobrazbe vojske, niz drugih reformi. Najvažnija je bila likvidacija timarskog sustava, mjera koja je primarno bila vojno nužna. Spahijska vojska, opskrbi koje je u prvom redu služio nadarbinski sustav, sve više je, kako je spomenuto, od kraja 16. st. gubila na značenju u korist centralnih ili lokalnih trupa plaćenih u gotovu. Tako je fisk povlačio sve više timara i integrirao ih u sustav zakupa poreza, mada je početkom 19. st., osobito u Anadoliji, još bilo mnogo nadarbina. Mnogo je tih nadarbina oduzeto uživaocima već u vrijeme Selima III (1789-1807), jer su prinosi bili potrebni za financiranje odreda *nizam-i cedid*. Službeno je timar kao ustanova dokinut islom 1831. g.²² i to zbog financijskog pokrića reformi.

Likvidacija timarskog sustava nije imala samo vojni aspekt, nego je bila značajna i za razvitak osmanskoga privrednog sklopa. Naime, pretežni je dio zemljišta sada koncentriran u vidu državnih domena (*has-i humayun*). Pri toj mjeri, naravno, nije bilo posrijedi uklanjanje feudalnog sustava, jer je način proizvodnje u

²¹ U evropskoj povijesnoj literaturi najčešće se iskvareno piše *Unkiar Skelessi* ili sl.; na azijskoj obali Bospora.

²² Pritom su stanovitu ulogu imali, nesumnjivo, uspjesi Muhammeda Alija prilikom konfiskacije zemljoposjeda u Egiptu otprilike dva desetljeća prije toga.

toj četvrtoj fazi osmanskoga feudalizma, naime rad zavisnih seljaka, odnosno zakupnika u agraru, bio isti kao i u prijašnjim fazama, premda je kuluk-tlaka kao jedna od popratnih pojava feudalizma bio dokinut već 1818. g. U sklopu ukidanja timarskog sustava prešli su dotada samo neslužbeno privatni zemljoposjedi (*ciflik*) službeno u privatno vlasništvo svojih posjednika, ~~gde~~ kako će se oni ubuduće zvati. Ti su zemljoposjedi obuhvaćali otprilike trećinu ukupne produktivne površine Osmanskoga Carstva.

Da bi se stalo nakraj divljem bujanju zloupotrebljivanih zaklada, koje su umjesto dobrotvornim svrhama služile još samo spašavanju imovine od zapljene i stjecanju prihoda povlaštenih osoba, sultan je zabranio fisku da prisvaja ostavštine. Time je trebalo osigurati nepovredivost vlasništva i tako zaustaviti zluporabu zaklada. Osim toga, ustanovljena je centralna blagajna u koju je valjalo otpremati prihod postojećih zadužbina i iz koje su se imali podmirivati troškovi za vjerske ciljeve i za uzdržavanje namještenika.

Radi osiguranja djelotvorne uprave na vojnom i civilnom području, trebalo je stvoriti pretpostavke za izobrazbu kruga stručnih osoba. Već krajem 18. st. osnovana je škola za pomorstvo i vojne inženjere; 1827. utemeljena je vojnomedicinska škola, a 1843. ratna škola (*Mekteb-i ulûm-i harbiye*). Kako polaznici tih obrazovnih zavoda nisu imali primjerene prednaobrazbe, valjalo je praznine u znanju popuniti pripremnim tečajevima. Za potrebe civilne uprave osnovane su dvije više škole. Prema primjeru Muhammeda Alija u Egiptu, od 1827. prešlo se na praksu slanja stipendista – prije svega vojnih i mornaričkih pitomaca – u evropske države. Svakako, rezultati su svih tih mjera isprva bili vrlo oskudni. Broj je moderno izobrazjenih stručnjaka bio poznatan. Pretežna većina obrazovanih Osmanlija i sada se, kao i prije, odgajala u tradicionalnim kur'anskim školama (*mektep*), odnosno medresama.

Prve se su turske novine, *Takvim-i vekayi* ("Kalendar događaja"), pojavile također u tom vremenu kulturnih novosti prema evropskome uzoru (1831). Bile su to službene vladine novine koje uopće nisu donosile sveobuhvatne informacije.

Sljedeći je upadljiv, no isto tako površan znak evropeizacije bilo preimenovanje najviših nadležnosti u "ministarstva"; tako se ured poglavara divanskih sekretara (*reisülküttap*) od 1836. zvao ministarstvo vanjskih poslova. To je preimenovanje – sa starim personalom i uobičajenim načinom rada, bez ikakve strukturne promjene – svakako, bilo sporedna pojava, a ne početak prave reforme. Isto vrijedi i za reformu odijevanja. U gradovima je uveden evropski način odijevanja. Nošenje je turbana zabranjeno. Umjesto njega uveden je *fes*, porijeklom iz sjeverne Afrike.

2. NOVI POREDAK (TANZIMAT)

Sljedeći zadatak kojega se htio prihvatiti sultan Mahmut II. bilo je potpuno preoblikovanje javnoga života po evropskom uzoru. No jedva je i u najbližjoj okolini sultana bilo osoba koje bi uvidale nužnost reformi. Među malobrojnima je posebno istaknutu ulogu imao Mustafa Resit-paša, kasnije nazvan "otac Tanzimata". Bio je sin jednostavnoga carigradskog službenika zaklade, dobio je samo ograničenu školsku naobrazbu u kur'anskoj školi i medresi, i ne završivši ih, započeo upravnu karijeru, u kojoj je postepeno napredovao do odjelnog voditelja. Neumorno se trudio proširiti svoja znanja. Kao službenik poslanstva i potom više godina kao poslanik u Parizu, odnosno Londonu, stekao je ne samo nužno znanje jezika nego

i uvid u javni, gospodarski i društveni život moderne evropske države. Kad je postavljen za ministra vanjskih poslova²³, vratio se u osmansku prijestolnicu i 1838. g. dobio zadatak da na čelu jednog tijela formiranoga u tu svrhu isplanira djelo reforme.

Mahmut II. nije doživio završetak toga posla, umro je 1. srpnja 1839. Objava njegova životnog djela pala je u dužnost njegovu šesnaestogodišnjem sinu Abdülmecitu I (1839-1861) kao nasljedniku.

Sveukupne mjere reforme, koje su dobile ime *Tanzimat-ı Hayriye* (Spasonosni novi poredak), provedene su u više faza. Najprije je proglašeno "časno carsko pismo", 3. studenoga 1839. g., takozvani *Hatt-ı şerif* od Gülhane. Ono je objavilo sljedeća načela: sigurnost života, časti i privatnog vlasništva; uvođenje pravednog i javnog sudovanja; jednakost za pripadnike svih vjerskih zajednica, pri čemu su dotad politički "diskriminirani" nemuslimani u Carstvu ubuduće također – u principu – imali postati osmanski građani bez ograničenja; uvođenje pravednoga poreznog sustava, u sklopu kojega bi trebalo da nestane ne samo guštara izvanrednih poreza (*tekâlif*) nego i sustav zakupa poreza (*iltizam*), koji je stvarao sve veću zapreku slobodnom razvoju privrednog života. *Hatt-ı şerif* je, također, predviđao pravedni postupak regrutacije u vojsku, koji je 1843. proveden u djelo. Dotada posve proizvoljni sustav popunjavanja redova doživotnim vojnicima morao je ustupiti mjesto općoj vojnoj obvezi. Nakon pet godina aktivne službe obveznici su morali biti na raspolaganju kao rezerva (*redif*). Ta nova, pionirska regrutacijska praksa unijela je važan evropski element u organizaciju vojske.

Principi koje je objavio *Hatt-ı şerif* nosili su, dakle, obilježja evropskoga liberalno-građanskoga društvenog poretka. Ujedno su značili jasno odricanje islamskoga pravovjernog tradicionalizma. No kako konzervativne vjerske snage ne bi strahovale i da bi im reforma bila prihvatljivija, u *Hatt-ı şerifu* je posebno istaknuto značenje religije, koja bi imala zadaću pružiti državi, zemlji i narodu nove moralne snage. Cinjenica što su odsada i kršćani i Židovi bili, u principu, uzdignuti na stupanj ravnopravnih osmanskih građana trebalo je da, istodobno, oduzme evropskim silama mogućnost upletanja u unutrašnje stvari Osmanskoga Carstva pod izgovorom zaštite kršćanske braće.

Dalji su se reformski potezi poduzimali u brzom slijedu: pravosuđe je reorganizirano prema evropskom uzoru, te je uvedena snažno centralizirana provincijska uprava po francuskom predlošku. Za oživljavanje privrede, napose s obzirom na postojanje štetnog lihvarstva, 1840. je na privatnu inicijativu osnovan prvi novčani zavod u Carstvu, Banque de Constantinople, koja je, međutim, 1854. pala pod stečaj. Dvije godine kasnije namjesto te banke ustanovljena je Osmanska Banka (*Osmanlı bankası*), koju je osnovao francuski kapital, a glavni joj je zadatak bio utjerivanje vanjskih zajmova.

Međutim, nedostatak reforme sastojao se u tome što ju je jednostrano *oktroirao* sultan pa se – isključivo zaviseci od careve volje – uvijek mogla opozvati; ona nije imala veze s evropskim načelom *narodnoga suvereniteta*, te nije bilo ustanove, primjerice parlamenta, koja bi vršila kontrolu. Unatoč tome nedostatku, uvođenje Novog poretka bilo je vrlo značajno jer je stvaralo put za uklanjanje zastarjelih ekonomskih i društveno-kulturnih struktura.

²³ Kako je spomenuto, ured *reisülküttapa* pretvoren je 1836. u ministarstvo vanjskih poslova. No ono je sve do imenovanja naprednoga Mustafe Rešita bilo pod vodstvom vrlo konzervativnih činovnika. Između 1846. i 1858. bio je Mustafa Reşit-paša šest puta veliki vezir.

U isto vrijeme dok se teško pogođena država Osmanlija kušala reformirati da izbjegne propasti, iznova se zaplela u sudbonosni sukob. Muhammed Ali, kojemu su uspjesi potakli žed za moći, htio je proširiti svoju vlast šve do Iraka. Kao odgovor na taj izazov, već se Mahmut II. odlučio osloboditi utjecaja Muhammeda Alija u Siriji²⁴ i tu pokrajinu iznova staviti pod neposrednu osmansku upravu. Kada je nato izbio oružani sukob, pokazala se jasna nadmoć Egipćana, koji su svog osmanskog protivnika teško porazili u lipnju 1839. kraj Nizipa²⁵. Promjenu na prijestolju, koja se zbila nedugo potom, iskoristila je osmanska flota kao povod da prijeđe na stranu Muhammeda Alija.

Nesretni tijek rata Porte protiv svoga vazala neizravno je vodio jakim naponostima u međusobnim odnosima evropskih sila i izazvao tzv. Istočnu krizu. Dok je Francuska bezrezervno stajala na strani Muhammeda Alija, Velika Britanija, Austrija, Pruska i Rusija odlučile su tzv. Londonskim ugovorom 1840. g., nadasve s obzirom na mjere Tanzimata objavljene u međuvremenu, spasiti državu Osmanlija od propasti. Inače su članovi četvorne alijanse, svakako, imali različite motive za upletanje: Rusija je željela očuvati privilegije koje je stekla ugovorom u Hünkâr Iskelesiu (1833), a Engleska je strahovala od prevelikog jačanja francuskog suparnika te istodobno nastojala osigurati put do kolonijalnog carstva u Indiji. Austrija se također priključila alijansi, s jedne strane radi očuvanja svojih interesa i pretenzija nasuprot drugim silama, s druge strane i zbog legitimističkih razloga: habsburški je car htio onemogućiti da osmanska dinastija drevnog ugleda padne kao žrtva interesa velikih sila, Engleske, Francuske i Rusije.

Pakt četiriju sila uputio je ultimativni zahtjev Muhammedu Aliju da odstupi Porti sjevernu Siriju, svete gradove (Mekku i Medinu) te Kretu²⁶, da vrati jedinice osmanske flote što su se nalazile u njegovim rukama i prizna vrhovništvo osmanskog sultana. Zauzvrat je mogao očekivati da će dobiti u leno Egipat – uz neograničenu autonomiju – nasljedno, a Palestinu doživotno.

Muhammed Ali je prihvatio ultimatum istom kada su se engleske trupe iskrcale u Siriji. Kada su se one na francuski zahtjev uskoro povukle, stupio je na snagu dogovor četiriju sila, te je time Porta izgubila Egipat kao neposrednu pokrajinu. Zemlja će ubuduće biti vazalna država; čiji će suverenitet biti ograničen samo godišnjim dankom sultanu, formalnim priznavanjem osmanskog zakonodavstva i ograničavanjem egipatske armije na 18 000 ljudi. To veliko smanjivanje trupa (na jedva više od 10% prvobitnih efektiva) trebalo je onemogućiti da ubuduće Muhammed Ali provodi ekspanzionističku politiku protiv Porte ili na račun evropskih velikih sila.

Osim toga, četvorna alijansa pozabavila se problemom tjesnaca kako bi ga riješila na nov način; tom se sporazumu kao peti partner priključila i Francuska. Odredbe ugovora u Hünkâr Iskelesiu stavljene su u srpnju 1841. g. izvan snage; Rusija je time morala napustiti ulogu protektora Osmanskog Carstva. Tjesnaci su sada bili trajno zatvoreni za ratne brodove dok se Osmansko Carstvo ne nalazi u ratnom stanju.

Porta nije sudjelovala ni u londonskom ugovoru ni u ugovoru o tjesnacima. Ta činjenica jasno pokazuje koliko je Osmansko Carstvo postalo igračkom sila.

²⁴ Ondje je sin Muhammeda Alija, Ibrahim-paša, vršio funkciju generalnog namjesnika.

²⁵ 50 km istočno od Ayntapa, današnjega Gaziantepa.

²⁶ Otok je 1825. dodijeljen Ibrahim-paši kao nagrada za egipatsku pomoć protiv grčkog ustanaka.

Sljedećih se godina u Osmanskom Carstvu vanjskopolitički mir mogao iskoristiti za dalje reforme, ovaj put na kulturnom polju: već 1840. g. pojavio se poluslužbeni list "Vijesti" (*Ceride-yi havadis*), u prijestolnici je 1841. osnovana niža gimnazija (*Rüştiye*), 1845. sveučilište (*Darülfünun*), a 1849. gimnazija (*Darülmaharif*). Godine 1850. osnovana je za njegovanje osmanske kulture, napose osmansko-turskog jezika, akademija znanosti (*Encümen-i danîş*), sve s očitim osloncem na elemente evropske obrazovne tradicije.

No nedugo zatim uvukao je evropski sustav sila Osmansko Carstvo iznova u rat. Kako bi još učvrstila svoj utjecaj u sirijskom prostoru, Francuska je, u svojstvu zaštitnika katolika u Osmanskom Carstvu, tražila povoljniji položaj za svoje suvjernike u svetim mjestima Palestine. Carska Rusija, koja nije mogla preboljeti što joj je ugovorom o tjesnacima oduzeta hegemonija nad Osmanskim Carstvom, pa čak i mogućnost prolaza crnomorske flote kroz Bospor i Dardanele, iskoristila je tu priliku da se zauzme za svoje pravoslavne štitenike i tako opet osnažila vlastite pozicije u Osmanskom Carstvu. Kako bi uklonile tako nastalu napetost između carske Rusije i Porte, obje su se sile dogovorile²⁷ da će zajednički "osloboditi" dunavske kneževine zahvaćene evropskim valom revolucije iz 1848. g.²⁸ Nedugo zatim dogovor je opet propao. Ruskoj je ekspanzionizmu, prije svega, proturječio sve veći utjecaj Engleza i Francuza u Osmanskom Carstvu na privrednom području, to više što je oslabljena pozicija cara na Bosporu poništavanjem odredaba iz *Tunkar Iskelesia*. U srpnju 1853. Rusi su okupirali kneževine Moldavsku i Vlašku, pošto radikalni prijedlog ruskoga carskog dvora o podjeli Osmanskog Carstva nije naišao na odjek kod obiju zapadnih sila. Naime, one su opravdano strahovale od porasta moći carske Rusije, "evropskog žandara", kako se tada govorilo, čiji je ultrareakcionarni stav izazivao nepovjerenje engleskoga i francuskoga javnog mišljenja. U listopadu 1853. Porta je reagirala na ruske aktivnosti objavom rata, no uskoro je pretrpjela teške poraze, kao uništenje usidrene osmanske flote u Sinopu. Ruski carski dvor, svakako, nije računao s tim da će Engleska i Francuska požuriti pomoći Porti u nevolji, dok se Rusija našla odasvud prepuštena samoj sebi. U borbi protiv englesko-francuske premoći ruska je armija trpjela poraz za porazom²⁹. Bilo je operacija na više fronti, na Kavkazu, u Baltičkom moru i na Dalekom istoku. Glavno je bojište bilo, nakon savezničke invazije u rujnu 1854. g. na Krimu, gdje je osvajanjem Sevastopola pala i konačna odluka. Sukobi su zato i dobili ime *krimski rat*³⁰.

Položaj Rusije u Evropi bio je, doduše, oslabljen, no ona je zbog različitih interesa Francuske i Velike Britanije mogla održati gotovo neograničen teritorijalni integritet³¹. Mirovnim ugovorom u Parizu (u proljeće 1856) garantiran je i integritet Osmanskoga Carstva, koje je istodobno službeno primljeno u sastav evropskih država. Tjesnaci su ostali zatvoreni za neosmanske ratne brodove. Čino more je "neutralizirano": ondje se smio stacionirati samo još mali broj ruskih i osmanskih ratnih lađa. Dunavske su kneževine ostale pod vrhovništvom Porte, pri

²⁷ U konvenciji od 1. svibnja 1849, zaključenoj u mjestu Balta Limanu, seocu na evropskoj obali Bospora.

²⁸ Usprkos tome, mađarskim je istaknutim ličnostima poslije gušenja protuhabsburške oslobodilačke borbe 1848/1849. osiguran azil na osmanskom tlu.

²⁹ Najvažniji je bio poraz na Almi, rječici sjeverno od Sevastopolja.

³⁰ Mada nije bilo posrijedi posjedovanje Krima, čak ni što se tiče Porte, koja se u međuvremenu pomirila s gubitkom toga hanata.

³¹ Osim dijela Besarabije, riječ je o području ušća Dunava, koje je pripalo Moldavskoj.

čemu je dotadašnji ruski protektorat zamijenjen općom garancijom evropskih sila. Ta je zaštita proširena i na Srbiju.

Ne na posljednjem mjestu, to za Osmansko Carstvo iznimno povoljno i velikodušno rješenje valja pripisati činjenici što je sultan, kako bi stvorio povoljnu polaznu poziciju za ugovor, malo prije toga – u veljači 1856 – objavio novo "carsko pismo" (*Hatt-ı hümayun*), u kojemu su osnažene reformske mjere *Hatt-ı şerifi* iz 1839. Pri tome su posebno istaknuta prava kršćanskog stanovništva s neposrednoga državnog područja: priznata mu je ne samo neograničena sloboda vjeroispovijesti nego je ono smjelo ubuduće biti namješteno i u svim civilnim uredima. Vojna služba, dotada dostupna samo muslimanima, trebalo je da postane pristupačna i kršćanskom stanovništvu. No istodobno je ono trebalo dobiti pravo da se od nje otupi. Sada je velikim dijelom ostvareno ukidanje zakupa poreza, predviđeno *Hatt-ı şerifu* od Gülhane, koje se prakticiralo još samo pri ubiranju desetine. Strancima je priznato pravo posjeda na osmanskome državnom području; tjesnaci su otvoreni za slobodnu trgovinu, a radi oživljavanja privrede, najavljene su opsežne mjere za izgradnju cesta. Kao simptomatična novost u tradicionalnoj pravosudnoj praksi može se navesti stroga zabrana mučenja. Općenito je najavljeno otvaranje spram evropske civilizacije.

Usporedo sa sve većom političkom zavisnošću, Osmansko Carstvo sve je više i na privrednom području izloženo utjecaju evropskih sila. Dok su kapitulacije već odavno omogućile privredno mnogo razvijenijim zemljama nesmetanu prodaju svoje jeftine manufakturne robe u Osmanskom Carstvu, sada je pak, nakon krimskog rata, osmansko tržište bilo upravo preplavljeno evropskim masovnim artiklima. Na čelu je te trgovačke ofenzive bila Engleska, čija se proizvodnja dobara, zbog industrijske revolucije iz druge polovice 18. st., toliko proširila da je bila primorana tražiti, odnosno otvarati nova tržišta za plasman svoje robe. Država Osmanlija bila je za to osobito pogodna. Zbog nestabilnosti, vojne slabosti i vanjskopolitičke ovisnosti ona se nije bila kadra suprotstaviti engleskim zahtjevima za trgovinskim liberalizmom. Kapitulacija zaključena između Engleske i Porte 1838. g. potpuno je izručila Osmansko Carstvo nadmoćnoj britanskoj izveznoj trgovini.

Najvažnije su odredbe ugovora predviđale nesmetanu trgovačku aktivnost britanskih trgovaca na cijelom osmanskome državnom području za sve vrste robe, bilo za kupovinu i prodaju, bilo za transport, čime su otpali dotada prakticirani osmanski monopol na unutrašnju trgovinu i obavezna privola osmanskih mjesnih nadležnosti. Uvoz je trebalo da bude opterećen samo niskim carinama, odnosno porezom u visini najviše 5% od vrijednosti robe, što je, naravno, značilo poseban poticaj za izvozne poslove s Osmanskim Carstvom, i to u vrijeme kada su sve evropske države visokim zaštitnim carinama štitile svoju industriju i obrt od poplave britanske robe.

Na području osmanske vanjske trgovine čak ni izvozna carina u visini 12% od vrijednosti robe nije mogla zadržati izvoz važnih sirovina i osnovnih živežnih namirnica, pa čak i strateški važnih dobara iz osmanskih zemalja. To osobito vrijedi za vrlo tražene žitarice, to prije što su britanske uvozne carine za tu robu četrdesetih godina uvelike smanjene.

Kako je važenje odredaba kapitulacije iz 1838. prošireno i na ostale zemlje,³² to je razorno djelovalo na osmansku privredu, na taj je način potpuno zapečaćen polukolonijalni status države kao tržišta za plasman tuđe robe i izvora sirovina.

³² Sljedećih je godina valjanost ugovora protegnuta na gotovo sve važne evropske države.

skih sila.

ino i ve-
povoljnu
"carsko
serifa iz
rednoga
spovijes-
Vojna
ipacna i
e od nje
dvideno
esetine.
tjesnaci
opsežne
osudnoj
varanje

e više i
rije već
u svoje
imskog
iklima.
z, zbog
norana
anlija
ilitičke
inskim
uno je

st bri-
e, bilo
ni os-
jesnih
nosno
pose-
da su
rt od

12%
žnih
obito
robu

lje, 32
aćen
a.

ve.

Britanski je izvoz u Osmansko Carstvo tijekom dva desetljeća, do kraja četrdesetih godina, porastao gotovo četverostruko. Već prije krimskog rata on je postigao veći opseg od austrijskog i ruskog izvoza zajedno. Preplavlivanje osmanskoga tržišta britanskom jeftinom robom moralo je nanijeti teške posljedice domaćoj proizvodnji. Osmanski obrt, unatoč boljoj kvaliteti svojih proizvoda, više nije bio sposoban za konkurenciju. Obrtnička proizvodnja naglo nazaduje. Pogodene su bile ionako ne baš brojne manufakture, koje su također morale obustaviti proizvodnju. Na primjer, važna anadolska proizvodnja svile, koja je velik dio svojih proizvoda slala u Evropu, vratila se tijekom stotinu godina na desetinu prvobitnog opsega.

Iščezli su i nekoć veliki trgovački imeci. Kapital je prešao u inozemstvo. Židovski i grčki veletrgovci preostali su još samo u ulozi kompradora³³, tj. posrednika između unutrašnjeg osmanskog tržišta i stranog kapitala.

3. USTAV IZ 1876. GODINE

Nemiri posvuda u Carstvu, a napose separatističke sklonosti kršćanskih naroda, sve su više ugrožavali integritet države sultana. U Bosni i Hercegovini 1857. izbiya ustanak raje (raya)³⁴, kršćanskih seljaka, protiv sve većeg pritiska muslimanskih aga, zemljoposjednika koji su svoja dobra (çiftlik) prograbljivali uglavnom nezakonito, na štetu seljačkih baština. Crna Gora, kojom su vladali pravoslavni vladike i čija je zavisnost od Porte zbog geografskih razloga oduvijek bila samo formalnoga karaktera, inscenirala je pedesetih godina uspješni ustanak i mogla svoj teritorij znatno proširiti na račun osmanskoga vrhovnog gospodara. Godine 1859. izabrali su staleži Moldavske i Vlaške, ne dobivši prethodnu suglasnost Porte zajedničkog kneza³⁵, što je, praktično, značilo ujedinjenje obiju dunavskih kneževina. Abdülaziz (1861-1876), novi sultan - Abdülmecit je umro 1861. g. - nije imao drugog izbora doli da 1864. naknadno potvrdi svršeni čin.

U Libanonu, gdje je vladavina Porte bila iznova uspostavljena poslije egiptaskog prekida 1841. g., već dulje postojeće društvene i vjerske suprotnosti između Druza i maronita³⁶ uzrokovale su 1858-1860. g. teški građanski rat, tijekom kojega je upravo na strani maronita bilo mnogo žrtava. Nato je Francuska, u svojstvu silo-zastitnice katolika, upotrijebila svoje odrede, no morala se uskoro povući na zahtjev Engleske, jer su Englezi, na osnovi suprotnosti interesa s Francuzima na Orijentu, stali na stranu Druza. Na poticaj evropskih sila, libanonski je problem 1861. tako riješen da je Libanonsko gorje, pretežno nastanjeno kršćanima, dobilo status autonomnog sandžaka, kojemu je Porta imala za poglavara postavljati kršćanske guvernera.

³³ Pojmove kompradori ili kompradorska buržoazija preuzeli su znanstvenici s područja ekonomskih i društvenih znanosti iz istraživanja i studija o Kineskom Carstvu i k tomu ih prenijeli na izvanevropske kulture. Misli se na pripadnike onoga dijela domaće buržoazije koji su napustili svaku vezu s tuzemnom proizvodnjom. Kompradori su, štoviše, imali ulogu posrednika između vanjskoga industrijskog i financijskog kapitala i odgovarajućega domaćeg tržišta u zemljama zavisnima od zapadnih industrijskih sila. Kompradorima se često predbacivala sklonost pakiranja sa stranim silama, ne samo u privrednom nego i u političkom pogledu.

³⁴ U to su se vrijeme samo još nemuslimanski podanici Porte zvali raya, nasuprot dotadašnjem običaju da se svi porozni obveznici zovu raya, a nemuslimani zimmi (šćitnici).

³⁵ Aleksandra Guza (1859-1866).

³⁶ Maroniti su kršćanska vjerska zajednica sjedinjena s Rimom, ali s vlastitim obredom.

Godine 1866. izbija ustanak na Kreti, čije je grčko stanovništvo težilo državnom ujedinjenju s nezavisnom Grčkom na kopnu. Istom početkom 1869. g. uspjele su Osmanlije svladati ustanak uz pomoć velikih sila. Otok je, doduše, ostao u osmanskom državnom sklopu, ali kao vilajet s posebnim statusom, čak s vlastitim ustavom i izabranim općim vijećem kao najvišim upravnim organom.

I na Balkanu šir trajala previranja. Da umiri Srbe, koji se nisu htjeli pomiriti s osmanskim garnizonima, usporednim postojanjem osmanske vojne i srpske civilne uprave, te s prisutnošću turskih i uopće muslimanskih stanovnika u svojoj zemlji, Porta je 1867. povukle sve svoje trupe. Muslimanski je dio stanovništva također napustio zemlju i naselio se uglavnom u Bosni. Istodobno su balkanske zemlje autonomnog statusa i one već suverene izradile zajednički akcioni program kako bi mogle djelotvorno braniti svoje interese ne samo spram Porte nego i spram velikih sila. Toj su zajednici interesa pripadale Grčka, Srbija, Rumunjska, Crna Gora i Bugarski revolucionarni komitet osnovan radi oslobođenja zemlje.

Bugari, također zahvaćeni nacionalnim pokretom, pažljivo su pratili nastojanja za postizanje nezavisnosti drugih balkanskih naroda i nisu se više zadovoljavali time što je glavno područje njihova naseljavanja 1864. preoblikovano u samostalni pokrajinu, tzv. Dunavski vilajet. Prema zamisli Porte, trebalo je da nova jedinica služi kao uzor-pokrajina za novo uređenje provincija. Cilj planiranoga "vilajetskog uređenja" bila je snažnija centralizacija državne uprave, pri čemu je kao model služio francuski sustav provincija. U buduću je trebalo da vilajet – u skladu s upravnim zadacima departmana – bude podijeljen na više sandžaka, koji su sa svoje strane imali preuzeti funkciju francuskih arondismana. Odsada će na čelu vilajeta biti valija (vali), umjesto nekadašnjega beglerbega. Manju će pak upravnu jedinicu sandžak predvoditi *mulasarrif* (tj. samostalni upravitelj), umjesto dotadašnjega sandžakbega. Mjesto prijašnjeg vijeća (Divana) i na vilajetskom i sandžakom stupnju preuzima upravno vijeće, kojemu je trebalo da, osim muslimanskih dostojanstvenika, u Dunavskom vilajetu pripadaju i predstavnici triju vjerskih zajednica (Armenci, pravoslavni i Židovi). Time je trebalo omogućiti stanoviti utjecaj nemuslimana, koji dotada nisu imali utjecaja na osmanski javni život. Direktive centralne vlasti, koje su se objavljivale kao tiskani materijal, imale su se djelotvornoje provoditi. Upravna mašinerija koja bi bolje funkcionirala imala je pripomoći lakšem ubiranju poreza.

Formiranje Dunavskog vilajeta nije moglo, kako je rečeno, zadovoljiti većinsko bugarsko stanovništvo; podjednako malo se to moglo postići osnivanjem posebnoga pravoslavnog egzarijata za Bugare 1870. g., koji je stvarno bio nezavisan od carigradskog patrijarha. Pošto su se u Hercegovini 1875. g. zbog bezobzirnoga kupljenja poreza pobunili kršćanski seljaci, koje je revno podupirala Crna Gora, izbio je ustanak u proljeće 1876. i u Bugarskoj.

Kada je iste godine i Srbija otpočela rat, sukob je prerastao u opću *Balkansku krizu*³⁷. Osmanske su snage, doduše, nanijele srpskim trupama uništavajući poraz, no Porta se sada imala bojati intervencije evropskih sila u korist njihovih kršćanskih saveznika. Preventivno je krajem 1876. u Carigradu sazvana međunarodna konferencija poslanika najviših evropskih sila da rasprave o položaju na Balkanu.

³⁷ Ovdje-ondje i ta se kriza naziva *Istočnom krizom* – malo pogrešno jer taj naziv povijesna znanost po pravilu upotrebljava za napetosti između evropskih sila izazvane sukobom Egipta za Muhammeda Alija s državom Osmanlija.

Da bi osigurao blagonaklonost sudionika konferencije, proklamirao je novi sultan³⁸ Abdülhamit II (1876-1909), kasnije označen kao "krvavi sultan" i više puta – ne sasvim s pravom – ocijenjen kao strašni despot, malo prije početka pregovora dokidanje sultanskog apsolutizma i uvođenje parlamentarnog sistema. Ni tada nije reforma proizašla iz unutrašnjopolitičke nužde, nego iz međunarodne konstelacije odnosa sila, slično kao i svojedobno (1839) *Hatt-ı serif* nakon poraza protiv Egipta i *Hatt-ı hümayun* (1856) zbog krinskog rata.

Prilikom razrade ustava, koji je bio temelj novog sustava vlasti (*meşrutiyet* = ustav), glavnu je ulogu imao veliki vezir Midhat-paša. Midhat, sin kadije, stupio je nakon pohađanja medrese u ošmansku centralnu upravu, putovao po Evropi i dobro naučio francuski jezik. Pošto je vršio dužnost guvernera provincije, zakratko je pod sultanom Abdülazizom napredovao do položaja velikog vezira. Pri tome je stekao glas reformističkog državnika, provodeći reforme *Tanzimata*. Kada je u vezi s Balkanskom krizom protuevropski usmjereni bunt istanbulskih studenata – *sofist* u svibnju 1876. izazvao pad vlade, Midhat je ušao u novi kabinet kao ministar bez portfelja. U toj se funkciji trudio da se završe predradnje za ustav.

Novi je temeljni zakon (*Kanun-u esasi*), objavljen 23. prosinca 1876, već kada je Midhat-paša drugi put vršio funkciju velikog vezira, ponovio već u *Tanzimatu* objavljene temeljne principe, utvrdio nedjeljivost države i proklamirao islam kao državnu vjeru. No ipak je jamčio vjersku slobodu i nemuslimanima, koji bi sada imali dobiti ista prava kao i muslimanski dio stanovništva. Službeni je pak jezik i ubuduće trebalo da bude osmansko-turski, a na službene su položaje mogli doći i kršćani i Židovi, uz uvjet da znaju turski. Nadalje, prema ustavu iz 1876. g. va-
ljalo je uspostaviti zakonodavni organ koji bi se u bitnome ravnao prema uvjetima parlamentarnog sustava u Belgiji. Predviđena su dva doma: senat i skupština. Dok bi senat sazvao sultan, poslanici bi bili birani. Neposredni su se izbori, međutim, predviđali samo za velike gradove. Na preostalom području države glasala bi ovlaštena mjesna vijeća, pretežno sastavljena od činovnika, i sa svoje strane određivala poslanike. Povrh toga, predviđeno je da u parlamentu budu prisutne sve vjerske zajednice. Sistem, svakako, nije bio uravnotežen, jer su balkanske pokrajine bile osobito snažno zastupljene. Zakonodavstvo je bilo tako regulirano da je samo sultan imao pravo davati zakonske inicijative. Poslanici su imali samo pravo glasanja. Sultan je, pak, bio ovlašten u svako doba raspustiti parlament.

Novi ustav u Osmanskom Carstvu nije bio bezrezervno prihvaćen. Konzervativnih je protivnika evropeizirajućih reformi bilo u svim slojevima osmanskoga društva, a posebno u redovima uleme, u civilnoj upravi i u vojsci. Godine 1859. potakli su ekstremno konzervativni krugovi u vojsci zavjeru, ali je ona uskoro otkrivena. Kolovodama je presuđeno u kasarni Kuleli, na obali Bospora, po čemu je zgoda dobila ime "događaj u Kuleli" (*Kuleli vākasi*).

Napredna opozicija nije bila tako brojna kao konzervativni protivnici reforme. No ona je uskoro zadobila značenje veće od broja pristaša. Riječ je o progresivnoj skupini mladoosmanlija (isprva samo šest osoba) koji su se 1865. konstituirali kao tajna organizacija. Član-osnivač bio je i Namik Kemal, svakako najznačajniji turski pjesnik svoga vremena. Prema shvaćanju mladoosmanlija, reforme *Tanzimata* nisu donijele nikakve temeljne promjene strukture i nikakvu demokratizaciju osmanskoga društva, nego više osiguranje postojećih odnosa vlasti, napose apso-

³⁸ Pošto je Abdülaziz zbog rasipništva u svibnju 1876. bio svrgnut s prijestolja, postavljen je za sultana njegov bratić Murat V, kojega su nakon tromjesečne vladavine morali smijeniti jer je bio duševni bolesnik.

lutne moći sultana. U ilegali je ta grupa uskoro narasla na oko 250 članova, ali je 1867. g. otkrivena. Vođe, među kojima i Namik Kemal, morali su emigrirati u Pariz. Ondje je grupa izdavala različite časopise s revolucionarnim člancima, među ostalim novine *Hürriyet*, koje su postale glasovite. Svakako, uspjesi opozicije u egzilu, daleko od domovine, ostali su ograničeni. Zbog stanovitog smanjenja napetosti na unutrašnjopolitičkoj sceni mogli su se emigranti 1870. vratiti u Carigrad, gdje su se zalagali za dalje reforme publicističkom djelatnošću na licu mjesta. No mladoosmanlije nisu mogli postići širi utjecaj jer im je nedostajala društvena baza. Sultan Abdülhamit II. mudro je taktizirao od početka, snjujući povratak apsolutnoj vlasti; iskoristio je slabljenje popularnosti Midhat-paše te uskoro nakon konstituiranja parlamenta svrgao velikog vezira.

4. BERLINSKI KONGRES I ABDÜLHAMITOVA SAMOVLADA

Ustav je, kako je spomenuto, bio uveden u vrijeme najtežih nemira u balkanskim pokrajinama. U takvoj su situaciji evropske sile opet preuzele inicijativu i još u proljeće 1877. u tzv. Londonskom protokolu formulirale osnove rješenja Balkanske krize, razrađene na carigradskoj konferenciji ambasadora. Rat sa Srbijom na ruski je pritisak okončan već u jesen prethodne godine; sada su sile potpisnice tražile od Porte da zaključi mir i sa Crnom Gorom. Na području na kojemu su živjeli Bugari trebalo je da nastanu dvije autonomne pokrajine, s glavnim gradovima Sofijom i Trnovom, svaka sa slobodno izabranim zemaljskim saborom. Dok su valije obiju provincija imali biti kršćani, postavljeni samo s privolom velikih sila, trebalo je da vodeći upravni činovnici pripadaju vjerskoj zajednici koja je na danom području najveća. Za sastav žandarmerije i milicije mjerodavnim je imao biti konfesionalni omjer. Trebalo je da velike sile nadziru i provode tu reformu u Bugarskoj. Autonomni je status predviđen i za osmanske pokrajine Bosnu i Hercegovinu.

Suočena s tako neskrivenim pokušajima upletanja, Porta je odbila prihvatiti protokol. Rusija je u travnju 1877. odgovorila ratom. Ruski carski dvor nije se rukovodio samo ideologijom panslavizma, koja je tada jačala; bitnu je ulogu u Petrogradu imala i težnja za što-većim utjecajem na balkanske države, uvjetovana starom politikom moći. Osmanske se trupe nisu mogle oduprijeti Rusima. U lipnju 1877. pretrpjele su teški poraz na prijevoju Sipka³⁹. Za pola godine u ruke neprijatelja pale su Edirne, te je on mogao prodrijeti do San-Stefana⁴⁰. Da spasi prijestolnicu, moralo je osmansko državno vodstvo u ožujku 1878. pristati na katastrofalni mirovni ugovor s Rusima u San Stefanu, koji je značio gubitak gotovo svih evropskih posjeda.

Carska Rusija, svakako, nije računala s otporom ostalih evropskih velikih sila. Engleska je smatrala da su njezini privredni interesi ometeni, a ujedno se bojala nerazmjerno snažnog porasta ruskog utjecaja na Bliskom istoku. Uz Veliku Britaniju, kao glavni suparnik Petrograda istupila je Austro-Ugarska⁴¹. Dvojna je monarhija željela spriječiti ugrožavanje svojih interesa na Balkanu putem ruskog utjecaja i mogućeg uspostavljanja neke zajedničke države svih balkanskih Slavena. Konflikt je

³⁹ Na Staroj planini u Bugarskoj, jugozapadno od Trnova.

⁴⁰ Današnji Yeşilköy, blizu kojega se inače nalazi istanbulski aerodrom.

⁴¹ Država Habsburga pretvorena je 1867. g. u dvojni monarhiju.

toliko zaoštrjen da je neko vrijeme postojala akutna ratna opasnost. Razjašnjenju je zamršenog položaja mjerodavno pridonio njemački državni kancelar Otto von Bismarck. "Pošten posrednik", kako je Bismarck s obzirom na posredničku ulogu sam sebe apostrofirao, nadao se da će uklanjanjem konflikta isključiti opasnost od velikoga evropskog rata, koji bi za Njemačku mogao imati nepredvidive posljedice. Kancelar, svakako, nije htio ukloniti sve suprotnosti među silama, kako bi unaprijed onemogućio da na nj padne odium kao na onoga koji je izazvao "protunjemačku zavjeru". Bismarck nije težio ekspanziji novostvorenoga Njemačkog Carstva, nego održavanju postojećih posjeda. Na njegov je poticaj sazvan u Berlinu kongres sila sudionica u konfliktu. Pri tome je postignut kompromis kojim je vraćena ravnoteža u Evropi. Prema odredbama Berlinskog mira, zaključenoga 13. srpnja 1878, iz osmanskoga su državnog sklopa istupile Rumunjska, Srbija i Crna Gora; Dunavski vilajet, pretvoren u Kneževinu Bugarsku, ostao je ipak dužan davati Porti danak pod knezom Ferdinandom I. iz dinastije Sachsen-Coburg. Jugoistočno bugarsko područje pretvoreno je u vilajet Istočnu Rumeliju, s posebnim statusom; valija je morao biti kršćanin. Samoupravu su imali dobiti i Armenci u istočnoj Anadoliji. Budući da zbivanja u osmanskim istočnim provincijama nisu mogla biti pod ikakvom kontrolom evropskih sila, ona nikada nije ostvarena. Batumi, Kars i Ardahan postali su ruski, a Tesalija i dijelovi južnog Epira pripojeni su samostalnoj Kraljevini Grčkoj. Austro-Ugarska je okupirala Bosnu i Hercegovinu, zajedno sa sandžakom Novi Pazar, mada su formalno ostali u osmanskom državnom sklopu. Porta je morala odstupiti Velikoj Britaniji vlast nad Ciprom, kao kompenzaciju za inače umjerenu englesku kongresnu politiku, već mjesec dana prije, jer je ona pretendirala na otok kao uporište za osiguranje morskog puta u Indiju. Berlinski je kongres bio, nakon ugovora u Sremskim Karlovcima i Kučuk-Kaynarci, treći krupni korak na dugom putu do potpunoga gubitka moći države Osmanlija: ona je postala "bolesnikom na Bosporu", kako se otada posvuda u Evropi prezirno zove nekoć moćno Carstvo.

Sultan Abdülhamit II. iskoristio je Balkansku krizu i uz nju povezan ratni nemir da iznova uspostavi apsolutnu sultansku moć: u veljači 1878, nakon gubitka Edirna u korist Rusa, raspustio je netom sazvani parlament na neodređeno vrijeme. Kako ne bi suviše izazivao zapadne sile, ostavio je državi status ustavne monarhije. No zapravo će ubuduće tri desetljeća vladati kao samovladar uz pomoć terora. Tu je despotsku eru turska historiografija kratko nazvala *zulûm* (ugnjjetavanje). U skladu s prirođenom nepovjerljivošću, nastojao je sultan uređiti da sve osobe koje su mu se činile politički sumnjivima budu špijunirane. Za sve tiskano uveo je oštru cenzuru. Takve mjere, međutim, nisu pobuđivale neki spomena vrijedan otpor. U to je vrijeme sloj naprednih političara u državi Osmanlija bio vrlo tanak. Tako nije čudno što je i mladoosmanski pokret došao svome kraju: mnoge su njegove pristaje bile zatvorene ili progane,⁴² a drugi su se u novoj situaciji snašli i preuzeli različite funkcije u javnoj službi.

Pa ipak, nije bilo neograničene tiranije jer se Abdülhamit II. brinuo da energično budu nastavljene reforme koje se ne bi protivile njegovu shvaćanju državnog razloga. Na snazi su ostale i odredbe ustava iz 1876. g., osim parlamentarnog oblika vladavine. Mnogo je učinjeno na polju obrazovanja: osnovane su visoke i stručne škole evropskog tipa, uz koje je sultan dopustio da postoje medrese, ne samo zbog manjkavih kapaciteta modernih obrazovnih institucija, nego i zbog svjetonazora.

⁴² Ta je sudbina zadesila i Namuka Kemala.

Abdülhamit je, pod utjecajem djela onodobnoga velikog islamskog reformatora al-Afganija (1839-1897), slijedio panislamske ciljeve koji se – ukratko – svode na to da u islamu moraju doći do izraza racionalistički temelji i dovesti vjeru u sklad sa spoznajama modernih prirodnih znanosti, da bi se tako prevladala privredna i društvena zaostalost i uspješno bio prihvaćen izazov visokorazvijene kršćanske Evrope. Istodobno je sultan propagirao ideologiju *osmanizma*, u funkciji poticanja osjećaja zajedništva svih osmanskih građana, nasuprot nacionalizmima pojedinih naroda Carstva.

Pravosuđe, dotada uvelike zavisno od izvršne vlasti, sada se moglo osloboditi. Predmeti privatnog prava oduzeti su iz nadležnosti šerijatskog sudstva i predani u nadležnost svjetovnih sudova, podređenih ministarstvu pravde. Kao pravna norma imao je služiti građanski zakonik *Mecelle*⁴³, sastavljen od tekstova hanefitske pravne škole.

Egipat je stvarno pod gotovo nezavisnom upravom, tako da je njegov guverner Ismail, unuk 1849. g. preminuloga Muhammeda Alija⁴⁴, 1867. dobio naslov *hediv* (potkralj) i, povrh svega, pravo sklapanja ugovora s drugim državama. Od 1873. Egiptu je čak dopušteno uzimati u inozemstvu zajmove. Evropski je kapital počeo prodirati u zemlju, to prije što je postojala znatna proizvodnja pamuka, koja je bila važna za izvoz sirovina, a uz to je pružala povoljno polazište za dalji privredni razvoj Egipta i formiranje unutrašnjeg tržišta sposobnoga za prihvāt robe.

Usporedo s tim razvojem napredovalo je, svakako, zaduživanje egipatske države, ne samo zbog silne rastrošnosti hediva, koji su se unatoč poticajima za društveno-ekonomsku modernizaciju ponašali kao istočnjački despoti tradicionalnog stila. I skupe su reforme, posebno u obrazovnom i saobraćajnom sektoru (ovdje osobito u brodarstvu), gutale silan novac. Manjak u državnoj blagajni hedivi nisu mogli nadoknaditi ni time što su 1875. g. ispod cijene prodali Engleskoj svoje dionice Kompanije Sueškog kanala (kanal je 1869. pušten u promet, nakon deset godina izgradnje). Ta je transakcija britanskoj kruni osigurala privrednu dominaciju nad važnim vodenim putem prema Indijskom potkontinentu. Francuski su financijski krugovi, doduše, posjedovali više akcija od Engleske, ali su one bile razasute u privatnim rukama.

Usprkos prodaji akcija i povišenju poreza, morala je egipatska država proglasiti bankrot. Radi osiguranja interesa evropskih vjerovnika, 1876. g. osnovana je kao međunarodna uprava dugova *Caisse de le dette publique*, koja će uvelike preuzeti kontrolu nad egipatskim državnim financijama. Na zahtjev velikih sila formirana je 1878. vlada u kojoj su položaje važne za privrednu politiku držali stranci: ministar financija postao je Englez Wilson, a ministar javnih radova Francuz de Blignière. Uskoro zatim odzvonilo je rasipničkom hedivu Ismailu – na poticaj evropskih sila sultan ga je svrgao zbog financijske i privredno-političke nesposobnosti.

U utrci između francuskog i britanskog imperijalizma za kolonije u cijelom svijetu Francuska je 1881. okupirala osmansku vazalnu državu Tunis, pod izgovorom da je jedno nomadsko beduinsko plemo povrijedilo granicu s Alžirskom. Francuzi su, doduše, ostavili na položaju *bey*⁴⁵ kao nominalnog vladara, no upravljanje zemljom preuzeli su sami.

⁴³ Punim imenom *Mecelle-yi Ahkâm-ı Adliye*, nastao između 1869. i 1876.

⁴⁴ Njegov je nasljednik bio Abbas I (1849-1854). Za njim je slijedio Muhammed Said (1854-1869), pa Ismail, kojega je sultan Abdülhamit 1879. otpustio.

⁴⁵ U Tunisu su vladare s naslovom *dey* 1640. g. zamijenili oni s titulom *bey*.

Taj korak Francuske, kao i nacionalističku djelatnost u Egiptu protiv evropske financijske kontrole, iz čega je potekao 1881. ustanak pod vodstvom egipatskog pukovnika Ahmeda Urabija, uzela je sa svoje strane Engleska kao povod da nacionalne snage u Egiptu svlada oružanom silom, pa je 1882. okupirala zemlju. U skladu s principom *indirect rule*, hediv⁴⁶ je ostalo prijestolje. Ni vrhovništvo osmanske Porte formalno se nije dovodilo u pitanje do izbijanja prvoga svjetskog rata. No stvarna je vlast u Egiptu oko sedam desetljeća pripadala Velikoj Britaniji.

Ni nakon Berlinskoga kongresa na Balkanu nije bilo mira. S obzirom na tamošnju zamršenu situaciju i nacionalizam, koji je prelazio u šovinizam, zavladali su se i različiti kršćanski narodi. Većinsko je bugarsko stanovništvo autonomne pokrajine Istočne Rumelije sanjalo o ujedinjenju s Kneževinom Bugarskom, doduše formalnim vazalom Porte, a faktički satelitom Rusije. Kada su pak nastala politička previranja u Istočnoj Rumeliji, bugarske su trupe 1885. okupirale tu pokrajinu. No kako je okupacija bila u oštroj suprotnosti s odredbama Berlinskoga kongresa, povukla je Rusija svoje oficire, koji su imali odlučnu ulogu u izgradnji bugarskih oružanih snaga. Politički kurs Kneževine razočarao je ruski carski dvor: Bugarska je, naime, već neko vrijeme održavala žive privredne kontakte s Austro-Ugarskom; prilikom gradnje željezničke pruge nije bilo suradnje s Rusijom, nego je 1883. prihvaćena ponuda austrougarskog suparnika za gradnju pruge od Beča do Carigrada. Bugarsko-rusko razilaženje dobro je došlo Srbiji. Ona je 1885. napala susjednu zemlju, želeći osvojiti Vidin. No srpski su odredi pretrpjeli teški poraz. I Porta je cijenila Bugarsku kao faktor moći koji jača, te se dogovorila s vazalom knezom Bugarske Aleksandrom Battenbergom da on u obliku personalne unije preuzme funkciju valije Istočne Rumelije. Činilo se da su time istodobno riješena dva politička problema: Bugari su de facto postigli željeno ujedinjenje a da pritom, de iure, nisu povrijeđene odredbe Berlinskoga kongresa.

Grčki je stanovništvo Kreta osjećalo da je prevareno odlukama Berlinskoga kongresa. Ono se više nije zadovoljavalo pokrajinskim ustavom i povlaštenim statusom kršćanske većine te postavljanjem kršćanskog valije. Tvrdokorno je težilo državnom priključenju Grčkoj. Na Kreti je 1888. izbio opći ustanak Grka, koji je uskoro izazvao sukobe s Turcima na Kreti što su nalikovali građanskom ratu. Porta je kušala lavirati i postavljati čas kršćanskoga, čas muslimanskoga guvernera, što je samo povećavalo nezadovoljstvo obiju strana. Zatim se poslije jednog pokolja kršćana 1897. uključila i Grčka, ali su njezine trupe teško potučene – što je bio rezultat reorganizacije osmanske vojske koju je proveo njemački vojni savjetnik Von der Goltz-paša. Porta nije mogla iskoristiti značajnu pobjedu s obzirom na evropske sile, kojima je najzad bila izručena na milost i nemilost. Granica s Grčkom gotovo da i nije promijenjena. Kreta je službeno ostala autonomni vilajet Carstva, no Porta čak nije mogla spriječiti da velike sile namjesto princa⁴⁷ iz grčke kraljevske dinastije kao glavnoga komesara umjesto valije kojega je imenovao sultan. Kako su se k tomu osmanske trupe morale povući s otoka, Kreta je s gledišta politike moći ipak stvarno ujedinjena s Grčkom i tako bila izgubljena za državu Osmanlija. Znakovito je za slabost Carstva to što nijedan dobiveni rat nije mogao omesti dalju eroziju domaćaja njegove moći.

Na Balkanu je drugo žarište nemira bila Makedonija. Zemlja naseljena različitim nacionalnostima, čije je tlo pretežno pripadalo turskim veleposjednicima, bila je

⁴⁶ Taufik-paša (1879-1892), sin i nasljednik Ismailov.

⁴⁷ Riječ je o princu Georgiju, drugom sinu grčkoga kralja Georgija.

jabuka razdora između Srbije, Bugarske i Grčke. Sovinizam te politički i privredni interesi protivnika u tom su se sukobu umnožavali. U unutrašnjopolitički nestabilnoj Makedoniji stvarale su se bande koje su bile velika opasnost za život i vlasništvo stanovnika. Slabo se koristilo ⁴⁸uštro upletanje Porte, sa žandarmerijom uglavnom sastavljenom od Albanaca. Zajednički pokušaj Austro-Ugarske i Rusije 1903. g. da problem riješe "punktacijama" u Münzstegu⁴⁹ bio je s obzirom na zamršenu situaciju osuđen na propast.

U posljednjem je desetljeću 19. st. svijet nacionalističkih ideja zahvatio i Armenice, koji su dotad složno živjeli s muslimanskim stanovništvom. Oni više nisu htjeli trpjeti da se ne provode u djelo odredbe Berlinskoga mira, koje su za Armenice u Osmanskom Carstvu bile predviđale uvođenje posebnog statusa. Zahitjeve Armenaca koji su živjeli u Osmanskom Carstvu, a njihov je nacionalni pokret predvodio revolucionarni komitet, podupirali su oni njihov sunarodnjaci na istoku čije je područje već prije pripalo Rusiji.⁴⁹ Takav je razvitak mogao samo odgoditi carskoj Rusiji jer je mogla računati s proširenjem područja vlastitog utjecaja. Sultan je reagirao – bez znanja evropskih sila – teškim represalijama protiv Armenaca; mnogi su Armenci pali žrtvom osobito nasilnih čina nahuškanih i sve više protukršćanski raspoloženih Kurda. Pri demonstracijama Armenaca u Carigradu (1895) izbio je sukob s policijom, koja nije oklijevala pucati na demonstrante. Tom prilikom su razjareni turski protudemonstranti ubili više Armenaca. Sultan je, radi umirenja tim razvratom uznemirenih zapadnih sila, pokušao provesti upravnu reformu na području nastanjenom Armencima. No kako nemiri među Armencima nisu prestajali, Porta je to uzela kao izgovor da ionako nevoljko zasnovane reforme prepusti propasti. Prepad armenskih terorista na Osmansku banku u Istanbulu 1896. g. i propali pokušaj atentata na sultana 1905. g. izazvali su strahovitu reakciju Abdülhamita. Još je gora bila činjenica što je terorizam produbio jaz između Armenaca i muslimanskog – osobito kurdskog – stanovništva te pobudio žestoke protuarmentske osjećaje među muslimanima Carstva. Akcije su armenskih terorista, svakako, pridonijele zlom razvratu sudbine Armenaca.

5. DRŽAVNI BANKROT

U prvim je godinama svoje samovlade Abdülhamit II. pokušao sanirati osmanske financije oduvijek u bijednom stanju. Financijska kriza koja se povlačila od druge polovice 16. st. do sedamdesetih se godina 19. st. zaoštrila. I dalje su djelovali uobičajeni razlozi notorne nestašice novca, nadasve rasipničko ravnanje javnih službenika sredstvima koja su im bila povjerena. Sultan Abdülaziz živio je, kao i njegov prethodnik Abdülmecit, tako rasipnički da je 1876. izazvao državni udar, kojemu je sam pao žrtvom. K tomu su pokušaji modernizacije u vojsci i razni, gotovo neprekidni oružani sukobi i ratovi teško opterećivali osmansku državnu blagajnu. Nastojanje da se financijska nevolja prevlada manipulacijom nepokrivenim blagajničkim zapisima (*kaime*), koji su u glavnom gradu od 1839. kružili kao papirni novac, najzad je također pridonijelo pogoršanju stanja državnih financija.

⁴⁸ Austrijski dvorac sjeverno od Graza. Zbog važnosti prigode u savjetovanju su osobno sudjelovali car Franjo Josip I. i car Nikola II.

⁴⁹ Najveći je dio istočne Armenije, zbog rusko-perzijskoga rata 1826–1828. g., dospio u ruski posjed.

Inozemni zajmovi, koje je Porta od 1845. g. uzimala od Engleske i Francuske, nisu upotrijebljeni za saniranje, nego su uglavnom besmisleno potračeni. Tim zajmovima ne treba pripisati samo sve veću osmansku zavisnost od industrijskih sila, nego, naposljetku, i pogoršanje financijske bijede: osmanski je fisk u prvoj polovici sedamdesetih godina morao utrošiti oko 80% ukupnih prihoda države za podmirenje inozemnih zajmova i za plaćanje kamata. Otežavajuća je, k tomu, okolnost to što osmanska država nije raspolagala planom pomoću kojega bi uravnotežila prihode i rashode.

U takvim je uvjetima osmanska Porta morala u listopadu 1875. objaviti državni bankrot.⁵⁰ Kao rješenje financijske bijede istom je 1881. pronađen zadovoljavajući modus, s osloncem na egipatsko reguliranje pitanja državnih dugova: pod vodstvom englesko-francuskih financijskih krugova ustanovljena je međunarodna osmanska uprava državnih dugova, *Dette Publique Ottomane* (*Düyün-u Umumiye*), kojoj je Porta za konverziju dugova odustupila, tzv. *muharremskim dekretom* (20. prosinca 1881), najvažnije fiskalne prihode, poput biljegovine, poreza na alkohol i svilu, daće od ribarstva, te monopol na sol i duhan. Dugovi tom regulacijom nisu, doduše, brisani, no moglo se postići znatno saniranje osmanskih financija. Cijena je za to, svakako, bila visoka, jer je *muharremskim dekretom* veoma forsirano prodiranje evropskoga kapitala. Daljim je zajmovima i poreznim olakšicama obuhvaćen cijeli privredni život; zavisnost Carstva od evropskoga financijskog kapitala bila je, u biti, neograničena.⁵¹ No taj razvitak ipak ne valja samo negativno vrednovati jer je evropski kapital za moderniziranje osmanskoga privrednog života bio iznimno važan. Tako se pristupilo iskorištavanju rudnog blaga. Isto su tako provedene mjere za razvoj poljoprivrede; u tu je svrhu 1888. g. osnovana Agrarna banka (*Ziraat bankası*). Popravljen je infrastruktura: uz cestogradnju i elektrifikaciju, primjetni je zamah doživjela gradnja željezničkih pruga.

Sultan, koji je zbog osobnih razloga bio posebno sklon Njemačkom Carstvu, podijelio je u korist Deutsche Bank koncesije za gradnju pojedinih dijelova Bagdadske željeznice, čija se posljednja dionica, međutim, mogla dovršiti istom 1940. g. Za Nijemce gradnja pruge nije bila samo unosan posao. Ona je imala omogućiti dalekosežno privredno zahvaćanje anadolskih i arapskih dijelova države Osmanlija i time intenziviranje izvoza kapitala za njemačke financijske krugove. Osim toga, Njemačko Carstvo je željelo stvoriti povoljnu ishodišnu poziciju u utrci s iračkom naftom. Povrh toga, imalo je privredno prodiranje, s obzirom na sve zaoštrenije suprotnosti između Njemačkoga Carstva i Antante, služiti i strateškim ciljevima.

Poraz Osmanskoga Carstva u ratu protiv Rusije (1877-1878) pružio je tvornici Krupp u Essenu priliku da preuzme novo opremanje osmanske vojske. Zatim je njemačka industrija uspjela osvojiti osmansko tržište naoružanja, među ostalim nastojanjem njemačkih vojnih savjetnika, primjerice Prusa Von der Goltza. Naoružanje osmanske vojske, koje je zbog poslovnih razloga forsirala njemačka teška industrija, utvrđivanje tjesnaca, što je posebno zadiralo u obrambene i privredne interese Rusije i Velike Britanije, i modernizacija osmanske mornarice pridonijeli su pojačanom naoružavanju velikih sila, ali i manjih balkanskih zemalja. I iz te

⁵⁰ Usp. o tome noviji informativni sažetak: Johann Manzenreiter, *Der Staatsbankrott des Osmanischen Reiches* (1875/76), u: *Materialia Turcica*, br. 1, 1975, str. 90-104.

⁵¹ Usp. noviji rad: Alexander Schölch, *Wirtschaftliche Durchdringung und politische Kontrolle durch die europäischen Mächte im Osmanischen Reich* (Konstantinopel, Kairo, Tunis), u: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, br. 1, 1975, str. 404-446.

perspektive valja gledati na blakanske ratove, ali i na opasnu Limanovu krizu, te – ne na posljednjem mjestu – i na prvi svjetski rat.

Privredni je prodor, dakako, u prvom redu odgovarao interesima evropskih sila, i nije se poklapao s unutrašnjim potrebama Osmanskoga Carstva. Posljedica je toga neravnomjerno razvijanje osmanske privrede. Ipak, ne bi trebalo smetnuti s uma da su se sada u državi Osmanlija počeli probijati kapitalistički proizvodni odnosi i time postepeni – mada do danas još nedovršeni – prijelaz od feudalnih struktura u industrijsko društvo.

Nakon osmanskoga državnog bankrota arapska su područja bila posebno snažno pogođena ekspanzijom engleskog i francuskog kapitala. Ona se nisu mogla, poput sjevernoafričkih pokrajina, odvojiti od Osmanskog Carstva i pretvoriti u kolonije i polukolonije; pri tome su zainteresirane konkurentske sile Velika Britanija i Francuska ometale jedna drugu. Zato su britanski i francuski imperijalizam pribjegli sredstvu tzv. *pénétration pacifique*, miroljubivog prodiranja. Britanski su se interesi koncentrirali na Irak te na područje oko Perzijskog zaljeva, dok se Francuska okrenula sirijskom prostoru, s Libanomom. Osim potrazi za izvorima sirovina i preplavlivanju tržišta jeftinom robom evropske masovne industrije, imperijalističke su sile posebnu vrijednost pridavale izvozu vlastite kulture. Na Bliskom istoku otvorene su brojne engleske, odnosno francuske škole. Stoga nije čudno što su se domaći gornji slojevi u kulturnom pogledu orijentirali prema ovoj ili onoj sili civilizacije, a arapska se samosvijest počinjala oblikovati tek s oklijevanjem.

1. POČECI MLADOTURSKOG POKRETA

Nakon razbijanja mladoosmanske skupine sedamdesetih godina 19. st., potrajalo je gotovo dva desetljeća dok se nije iznova mogla formirati opozicija protiv despotске vladavine sultana Abdülhamita II. Otprilike u isto vrijeme kada su liberalni emigranti u Parizu osnovali časopis na francuskom *La jeune Turquie* ("Mlada Turska"), ime kojega je kasnije preneseno na cijeli obnoviteljski pokret u Osman-skom Carstvu, opozicija je u domovini, nezavisno od toga, dobila novi zamah. Ovaj put – u lipnju 1897. g. – progoni i stroge presude (brojne smrtnе kazne i kazne internacije) nisu, svakako, mogli imati osobit učinak. Ionako je od tih mjera ostao pošteđen krug evropski–progresivno nastrojenih pisaca oko 1891. osnovanoga prosvjetiteljsko–književnog časopisa *Servet-i fünun* ("Bogatstvo znanosti"), koji je snažno utjecao na razvoj osmanskoga duhovnog života.

Godine 1889. osnovali su studenti Vojnomedicinske akademije u Istanbulu tajni politički odbor, kasnije glasovit pod imenom "Jedinstvo i napredak" (*İttihat ve Terakki*). Tom su se udruženju uskoro pridružili studenti drugih visokih škola evropskoga tipa, zatim oficiri, činovnici i intelektualci. Dalji razvitak te konspirativne grupe privremeno je spriječio krvavi sukob armenskih demonstranata s policijom i turskim stanovništvom u Istanbulu 1895. g. Abdülhamit se poslužio tom prilikom da zada udarac i naprednoj turskoj opoziciji. Stoga su mnoge njezine vođe i članovi morali pred progonima sultanovih žbira iznova emigrirati u inozemstvo, u Pariz, Ženevu i London, gdje su formirali frontu od različitih grupacija i razvili živu publicističku djelatnost, proizvodi koje su ponekad ilegalno dospijevali u Osman-sko Carstvo. Svakako, te grupe nisu bile jedinstvene ni s obzirom na ciljeve ni u pogledu političke metode; zajedničku je podlogu tvorila samo želja da ustav iz 1876. g. iznova stupi na snagu.

Kongres grupa u egzilu u Parizu 1902. g., čiji je cilj bio zajedničko istupanje svih opozicijskih snaga, bio je time unaprijed osuđen na propast. Iskristalizirale su se dvije frakcije: nacionalisti i liberali. Posljednji su se zauzeli, pod vodstvom princa Sabaheddina¹, za povratak ustavne monarhije, izmirenje i suradnju s nacionalnim manjinama te za decentralizaciju i federalizaciju osmanske države, a bili su spremni za taj cilj tražiti i vanjsku pomoć. Nacionalisti, koje je vodio Ahmet Rıza², suprotstavljali su liberalnom i federalističkom osmanizmu princa Sabaheddina turski nacionalizam i odbijali svako miješanje inozemstva. Gorljivi je nacio-

¹ Princ Sabaheddin je bio sin Senihe Sultan, kćeri sultana Abdülmecita.

² Ahmet Rıza, direktor nastavnog sustava u Bursi, nije se više vratio u domovinu nakon posjeta Svjetskoj izložbi u Parizu 1889.

nalizam Ahmeta Rize među mladim turskim intelektualcima u domovini nailazio na veći odziv nego tolerantni liberalizam Sabaheddinovih pristaša. Veliku je ulogu pri širenju nacionalističkih ideja imao časopis Ahmeta Rize *Meşveret* ("Vijeće"). On se putem poštanske službe evropskih diplomatskih predstavništava krijumčario u Osmansko Carstvo. Naime, poslanstva i konzulati su od 18. st. u sklopu kapitulacija sve više stjecali pravo da na osmanskome državnom području drže vlastite poštanske urede.

Sada su se i u važnijim gradovima samoga Osmanskog Carstva osnivale opozicijske grupe, sastavljene od mlađih oficira i intelektualaca, osobito nakon poraza Rusije protiv Japana 1905. g., što je oslabilo položaj carske Rusije na Balkanu na dulji rok, a istodobno je u očima opozicionara bio dokaz da evropske sile čak ni u 20. st. više nisu nepobjedive. Uz to, revolucija u Rusiji 1905. i uvođenje ustava, a godinu dana potom i u Perziji, ojačali su opoziciju u borbi protiv samovlašća Abdülhamita II.

Mladoturski se pokret koncentrirao prije svega na Balkanu, s centrom u Solunu. Ondje stacionirani turski oficiri osobito su kritizirali nesposobnost osmanske vlade da riješi makedonski problem. Nakon 1906. ondje je također djelovao odbor "Jedinstvo i napredak", dakako još ilegalno. Kako bi povećale svoju političku djelotvornost, frakcije mladoturskog pokreta složile su se 1907. u Parizu u pogledu minimalnog akcionog programa: borbe za ustavnu monarhiju. Pri tome se nisu mogle dokinuti ideološke razlike, nego su one jednostavno prešućene. Abdülhamitovo despotsko samovlašće bilo je ozbiljno ugroženo. Naime, mladoturci u domovini, koji su u međuvremenu stupili u vezu s pariškim emigrantima, počeli su 1908. otvoreno zastupati svoj politički program. Sultan je odgovorio ostrim protumjerama, pogubljenjima i otpustanjima.

2. MLADOTURCI NA VLASTI

Engleska i Rusija, zabrinute zbog sve većega njemačkog utjecaja na sultana, uzele su stalne nemire u Makedoniji kao povod ponovnog upletanja, s određenim ciljem. Na vijest o razgovoru³ u vezi s anglo-ruskom kontrolom u Makedoniji, izbila je pobuna ondje stacioniranih turskih trupa, koja se uskoro proširila na garnizon u Edirnama. Kada je mladoturski odbor u Solunu zaprijetio maršem na prijestolnicu, morao je Abdülhamit popustiti. On je 24. srpnja 1908. stavio iznova na snagu ustav iz 1876. g.

Različiti protivnici Osmanskoga Carstva iskoristili su u svoju korist taj unutrašnjopolitički potres 1908. g. Tako je Kreta na svoju ruku proglasila priključenje Grčkoj. Bugarska, od Berlinskog kongresa (1878) autonomna kneževina, proglasila se, oslanjajući se na Rusiju i Austro-Ugarsku, nezavisnom kraljevinom pod dotadašnjim knezom Ferdinandom I, koji je sada ponio naslov cara; u novu je državu integrirana i Istočna Rumelija.

Istodobno s proglašenjem bugarske nezavisnosti, anektirala je Austro-Ugarska, uz suglasnost Njemačkog Carstva, Bosnu i Hercegovinu, koja je nakon Berlinskoga kongresa bila, doduše, okupirana, ali de iure sastavni dio Osmanskog Carstva. S

³ Zbog značenja prigode osobno su se sreli kralj Edward VII. i car Nikola II. na "entrevue" (sastanku) u Tallinu 9. i 10. lipnja 1908.

jedne strane, potez dvojne monarhije bio je usmjeren protiv osmanske države. Beč se, naime, bojao da bi zbog novog jačanja Osmanskog Carstva, zahvaljujući mladoturcima, na Balkanu mogli biti oštećeni njegovi interesi. S druge strane, trebalo je da aneksija pogodi i Srbiju, ne samo zato što je ta zemlja bila motornom snagom za Austro-Ugarsku pogibeljnih stremljenja ujedinjenju balkanskih Slavena nego i zbog carinsko-političkih suprotnosti⁴, koje su kvarile odnose Beča i Beograda.

U Osmanskom Carstvu javno mnijenje reagiralo je na aneksiju Bosne i Hercegovine veoma uzrujano. Kada se čak prešlo na bojkot robe iz dvojne monarhije, koji je obećavao uspjeh, morao je Beč spoznati da je otišao predaleko. Radi smirivanja situacije, izjavila je Austro-Ugarska da je spremna založiti se za ukidanje kapitulacija, za što se Porta uporno zauzimala od kraja šezdesetih godina 19. st. Povrh toga, Beč je Osmanskom Carstvu vratio Sandžak Novi Pazar te za gubitak Bosne i Hercegovine platio "otkupninu" veću od 50 milijuna kruna.

Sada je osmansko javno mnijenje optužilo mladoturke da su već u nekoliko mjeseci popustili više nego Abdülhamit za cijele svoje vladavine do ljeta 1908. g. Tako se sultan, uz potporu konzervativnih krugova i odanih trupa, mogao u ožujku 1909. g. odvažiti i iznova prigrabiti vlast. Nato su trupe povezane s odborom "Jedinstvo i napredak" u Makedoniji, pod komandom Mahmuta Ševket-paše, odmarširale do Carigrada, uhapsile Abdülhamita i postavile na prijestolje njegova brata Rešata kao Mehmeta IV (1909-1918).

Ustav je formalno opet uveden. No stvarnu su vlast držali mladoturci, točnije rečeno odbor "Jedinstvo i napredak", koji se pribrajaio nacionalistima. Naime, liberalno će krilo mladoturkog pokreta ubuduće malo suodlučivati. Članovi odbora, doduše, nisu preuzeli nikakve položaje u vladi, ali su ipak mogli, zahvaljujući utjecaju na armiju, računati s bezuvjetnom odanošću vlade.⁵ Ovlaštenja sultana bila su tako ograničena da je bio gotovo još samo figura za reprezentaciju. On je, doduše, mogao – vodeći, svakako, računa o zamislima mladoturaka – još sam formalno imenovati velikog vezira, no veliki će vezir posve sam nadalje postavljati resorne ministre.

Puč u proljeće 1909. nije izazvao samo uklanjanje sultanove samovolje. Većinom pronjemački orijentirani mladoturčki moćnici nastojali su – svakako, uzalud – također osloboditi osmanski privredni život stiska stranog kapitala i odstraniti kapitulacije, koje su postale nepodnošljive.

Mladoturci nisu mogli provoditi duboke reforme; u tome ih je ometala već i sama teška vanjskopolitička situacija. Društveno-ekonomske strukture jedva su se mogle mijenjati. Ni u državni se aparat nije diralo; odredbe zakona *Tanzimata* i ustava ostale su mjerodavne.

Mladoturci su Abdülhamitovu panislamizmu, doduše, suprotstavili izrazito laicistički stav, no isprva bez trajnijeg učinka. Istom je u kemalističkoj eri uspjela preobrazba Turske u svjetovnu državu. Za budućnost je osmanske države bilo fatalno to što su se mladoturci, u skladu sa svojom nacionalističkom ideologijom, trudili da nacionalizmom na granici šovinizma potisnu liberalni osmanizam i federalizam princa Sabaheddina te da započnu forsirano turcificiranje države. Mladoturški je nacionalizam bio usmjeren protiv svih neturskih narodnosti u Osmanskom Carstvu, tretirao je Neturke kao građane drugog reda, zalagao se za centralizaciju

⁴ Posrijedi je bio, prije svega, embargo na srpski izvoz svinja u dvojni monarhiju nakon 1906. g., pa je sukob dobio ime "svinjski rat".

⁵ Vladu je, uostalom, formirao Hüseyin Hilmi-paša, ličnost osmanskog ancien régime.

osmanske države i uskraćivao neturskim narodnostima pravo na političko organiziranje. Za mnogonacionalnu državu poput Osmanskog Carstva morala je takva rigidna politika turcifikacije imati rušilačke posljedice. Ona mladoturcima nije donijela samo neprijateljstvo kršćana nego i neturskih muslimana, prije svega arapskog stanovništva. Doduše, Arapi su isprva radosno pozdravili pad Abdülhamita, ali su se ubrzo iznova okrenuli protiv mladoturaka s obzirom na militantnu politiku turcifikacije, to prije što su se arapski službenici uklanjali iz državne službe i zamjenjivali Turcima, koji nisu govorili arapski. Mladoturci su još više umanjili svoju popularnost jezičnom politikom – postupanjem protiv arapskog jezika i uvođenjem turskoga kao službenog jezika u arapskim pokrajinama, čime je mnogim Arapima onemogućeno sporazumijevanje s nadležstvima.

Godine 1910-1911. izbija pobuna Albanaca, u kojoj su zajedno sudjelovali kršćani i muslimani radi provođenja svojih interesa. Već nakon Berlinskoga kongresa (1878) konstituirana je liga za obranu prava Albanaca, koja je željela revidirati odstupanje Crnoj Gori prostranih područja nastanjenih Albancima na sjeveru etničkog područja. Mladoturci su s mukom uspjeli ugušiti ustanak.

3. RAT ZA TRIPOLITANIJU I BALKANSKI RATovi

Osmansko Carstvo i dalje je bilo pod pritiskom imperijalističke politike velikih sila. Italija, koja je u utrci za kolonijama ostala praznih ruku, željela je popraviti svoj položaj stjecanjem sjevernoafričke pokrajine Tripolitanijske. Talijanskoj je vladi pri tome došla kao naručena tzv. druga⁶ marokanska kriza (1911). Njome je pažnja Francuske, Velike Britanije i Njemačkog Carstva skrenuta s Osmanskog Carstva. Na okupaciju Tripolitanijske 1911. g. odgovorili su mladoturci, doduše, objavom rata, no osmanska vojska nije bila dorasla Talijanima, dobrim dijelom i zbog velike udaljenosti središnjeg osmanskog teritorija te brojčano slabijih osmanskih garnizona u sjevernoj Africi. Talijanske pomorske operacije, provedene kao bočno osiguranje pred Dardanelima i sirijskom obalom, te okupacija otočja Dodekaneza pred jugozapadnom obalom Anadolije, prekinule su osmansku opskrbu. Već u studenome 1911. mogla je Italija proglasiti aneksiju Tripolitanijske i Cirenaike. Porta je morala potvrditi taj teritorijani gubitak mirom u Ouchyju (kraj Lausanne) u listopadu 1912; odstupanje je prikriiveno tobožnjim davanjem autonomnog statusa objema pokrajinama. Time je praktično prestala četiristoljetna osmanska vlast u sjevernoj Africi, jer je i Egipat još samo formalno pripadao Osmanskom Carstvu. Vraćanje Dodekaneza, mirom u Ouchyju predviđeno kao protuusluga, nije ostvareno.

Kao suprotni pol odboru "Jedinstvo i napredak", nedugo poslije flijaska u sjevernoj Africi osnovana je liberalna stranka, nazvana Stranka slobode i jedinstva (*Hürriyet ve İtilaf Fırkası*). Ona je na parlamentarnim izborima postigla uvjerljivu pobjedu i uz to dobila podršku vojnih krugova: u proljeće 1912. određeni broj liberalnih oficira osnovao je grupu tzv. oficira oslobođenja (*Halaskar Zabitani*) i u lipnju 1912. vladu koju su vodili mladoturci prisilio da odstupi. Sada su liberali preuzeli vlast. Zbog parlamentarno-demokratskih predodžbi i englesko-francuske orijentiranosti te su ih sile promatrale blagonaklono, kao prvoborce parlamentarizma.

⁶ Obje su marokanske krize nastale u sklopu sukoba Francuske i Njemačkoga Carstva zbog te sjevernoafričke zemlje. Prva je kriza bila 1905. g.

Naime, decentralističke su zamisli turskih liberalnih demokrata veoma odgovarale namjeri tih sila da dalje jačaju prisutnost u istočnom Sredozemlju.

Balkanske su se države – doduše, kao i uvijek posvađane – odlučile da radi provođenja svojih interesa spram Osmanskog Carstva istupe zajednički. U proljeće 1912. sklopile su Srbija, Bugarska, Grčka i Crna Gora Balkanski savez. Pritom ih je podržavala ruska diplomacija, koja se nadala da će tako zaustaviti sve veći njemački i austrijski utjecaj na Balkanu. No balkanske su države uskoro napustile ruske zamisli, i u listopadu 1912. napale Osmansko Carstvo, oslabljeno ratom za Tripolitaniју. U tom je prvom balkanskom ratu osmanska vojska neprestano trpjela poraza.

Kritični su položaj iskoristili antidemokratsko-autoritarni mladoturci – među njima mnogi u Njemačkoj izobraženi oficiri – za državni udar u siječnju 1913. g.; vođe su bili štapski oficir Enver Bey i službenik telegrafa Talat Bey. Obojica su zastupali autoritarne predodžbe o rukovođenju i pokazivali velike simpatije za Njemačku. Ondje su na njih posebno utjecale tamošnje autoritarno-antidemokratske političke strukture i svijet njemačke vojske. Njemačko Carstvo neskriveno je simpatiziralo s mladoturcima već i zato što je u ponovnom jačanju Osmanskoga Carstva vidjelo nužnu pretpostavku svoje istočne politike. Samo je jako Osmansko Carstvo koje se teritorijalno više ne bi smanjivalo moglo omogućiti njemački pristup izvorima sirovina, ponajprije u arapskom prostoru.

Mladoturski vođe Enver i Talat nisu sami preuzeli vladu. Nju je formirao prokušani mladoturski general Mahmut Ševket-paša. Novi su vlastodršci opet stavili izvan snage ustav i pokušali mobilizirati obrambene snage osmanske države protiv Balkanskog saveza. No pri tome im nije bio dosuđen nikakav uspjeh. London-skim ugovorom o miru krajem svibnja 1913. g. pobjedničkim balkanskim državama obećani su gotovo svi evropski posjedi Osmanskog Carstva; Porta je mogla zadržati samo zapadno zaleđe Carigrada, odnosno tjesnace do linije *Enos – Midia*⁷. Kreta je službeno i definitivno pripala Grčkoj.

Mladoturci su ubojstvo Mahmut Ševket-paše u lipnju 1913. g. – vjerojatno na poticaj srušene liberalne opozicije – uzeli kao izgovor za jačanje svoje diktature. Vlast je preuzeo trijumvirat u kojemu je, osim germanofila Envera i Talata, sudjelovao i štapski oficir Cemal Bey. Posljednji je, svakako, više simpatizirao sa silama Antante. Diktatorska vladavina trijumvirata nije trpjela nikakvu opoziciju. Ona je protjerana iz zemlje, odnosno potisnuta.

Trijumvirat se posvetio zamašnom djelu reforme evropskoga značaja, koje se nije moglo dovršiti zbog predstojećega svjetskog rata. Na prvome mjestu trebalo je reorganizirati financije i ukloniti posljednje ostatke sustava zakupa poreza, koji je onemogućavao budžetsku politiku primjerenu vremenu. Također je, uz sudjelovanje francuskih i britanskih savjetnika, obnovljen carinski sustav. Ukinuta je ustanova medresa i istodobno otvorene brojne škole evropskoga tipa, prije svega mnoge osnovne škole. Reorganizirano je i sveučilište u Istanbulu. Već za prvoga svjetskog rata (1917) podređeni su za obiteljske i civilne predmete nadležni šerijatski sudovi ministarstvu pravde. Pri pravnom raščlanjivanju obiteljskih pitanja počeo se dotada važeći šerijat zamjenjivati građanskim pravom. Također, razrađivala su se načela vremenu primjerene municipalne i provincijske uprave, no to se moglo ostvariti istom kasnije, u doba Republike.

⁷ Tur. Enez, odnosno Midye; prvo naselje leži na Egejskome, a drugo na Crnome moru. Područje do te linije obuhvaćalo je otprilike polovicu današnjega evropskog teritorija Turske Republike.

Kao prvi korak prema poboljšanju položaja žena ukinuli su mladoturci poligamiju. Uvedene su javne djevojačke škole. Dotada su djevojke mogle dobiti samo privatnu poduku kod kuće. Postepeno se, mada isprva samo ograničeno, pojavljuje profesionalna djelatnost žena; osim tipičnih ženskih zanimanja (bolničarke, učiteljice), sve više žena obavlja liječničke, odnosno administrativne poslove.

Mladoturke su na njihovu reformnom kursu u bitnome podupirali samo mladi oficiri i intelektualci. Stoga su morali ustrajati u diktaturi na granici vladavine terora. Nije se dopuštala kritika odbora "Jedinstvo i napredak", političkog vodstva ni pojedinačnih mjera koje je donosio trijumvirat, iako nije bilo jednostrane ideološke kontrole. Bila je dopuštena diskusija o općim društvenim problemima, s jedinom iznimkom u obliku odsada otvoreno šovinistički zasnovanoga *panturkizma* – koji je, u prvom redu, razradio Ziya Gökalp – radi turcificiranja svih nacionalnosti. Radi širenja tih nacionalističkih ideja, osnovana je 1912. g. organizacija *Türk ocağı* (Tursko ognjište), da "unapređuje nacionalni odgoj, podiže znanstveni, društveni i privredni nivo Turaka, koji su najodličniji narod islamskog svijeta, te da se bori za popravljivanje turske rase i jezika". To što je odbor napustio dotada državotvornu ideologiju osmanizma može biti psihološki shvatljivo utoliko ukoliko su mladoturci centrifugalne tendencije nacionalnosti shvatili kao zatajivanje tog principa. Njemu su suprotstavili neumoljiv i radikalni koncept nacionalizma. Svakako, neturske narodnosti nisu time mogli ni pridobiti ni integrirati. Dalji je cilj *panturkizma* bilo ujedinjenje svih turskih naroda,⁸ što je s obzirom na Turke pod vladavinom Rusije moralo pogoršati odnose prema carskoj Rusiji.

Unatoč centralističkom i protunarodnosnom držanju mladoturaka, Arapi isprva nisu vodili separatističku politiku. Oni su željeli svoje nacionalne interese provoditi u sklopu uređenja na regionalnoj razini; prema njihovu shvaćanju, trebalo je da vodstvo i uprava pojedinih vilajeta vode više računa o nacionalnim datostima. U tome sklopu valja promatrati osnivanje arapske decentralističke stranke imenom *al-Lamarkazija* u Kairu 1913. g. i sazivanje svearapskoga kongresa u Parizu.

Na Arapskom poluotoku osmansko državno područje bilo je svedeno na Hedžaz. Osmanlije više nisu mogle djelotvorno kontrolirati unutrašnjost poluotoka otkada su se saudijski emiri, koje je Ibrahim-paša 1818. potisnuo, 1902. vratili u Riyad i odande protjerali proturski plemenski savez Šamar.⁹ S ponovnim je uspostavljanjem vahabitske države ondje prestao osmanski utjecaj. Jemen, koji su osmanske trupe stacionirane u Hedžazu zauzele 1869. g.¹⁰, izgubljen je u korist ustanika 1904–1911. g. Velika Britanija je već 1839. okupirala južni dio Jemena oko Adena. Pošto je i Kuvajt 1901. pao pod britansku kontrolu, u osmanskim su rukama ostali samo Irak i Velika Sirija (tj. Sirija, Libanon i Palestina).

Prvi balkanski rat, koji je zajednički vođen protiv Osmanskog Carstva, samo je prikrrio suprotnosti među balkanskim narodima. Njihov se savez uskoro razbio zbog neriješenoga makedonskog pitanja. Bugarsko je političko vodstvo sanjalo o velikobugarskom carstvu koje bi uključivalo Makedoniju. Pri tome je imalo podršku Austro-Ugarske, koja je slijedila protusrpsku politiku i strahovala za svoj utjecaj na Balkanu, posebno u vezi sa statusom Bosne i Hercegovine. Dvojna monarhija se istodobno trudila da se raspusti Balkanski savez, vodeća sila kojega je bila Sr-

⁸ Dalji je izdanak *panturkizma* bio tzv. *turanizam*, koji se zalagao za ujedinjenje svih "azij-skih" naroda, uključivši Madare i Japance.

⁹ Grad je 1884. g. osvojilo pleme Šamar.

¹⁰ Prva je osmanska vladavina u Jemenu završila već 1630. g.

turci po-
le 'dobiti
ieno, po-
lničarke,
ve.

io mladi
ladavine
tog vod-
ostrane
mima, s
rkizma -
talnosti.
rk vcaji
istveni i
bori za
otvornu
doturci

Njemu
ske na-
na bilo
Rusije

rapi is-
nterese
trebalo
ostima.
nenom

ledžaz.
otkada
Rijad i
tavlja-
nanske
1904-
Pošto
i samo

samo
razbio
o o ve-
dršku
tjecaj
arhija
la Sr-

bija. Time je imala biti oslabljena britansko-francuska *Entente cordiale*, koja je na Balkanski savez gledala kao na vlastiti, istureni položaj.

Srbija i Grčka - same zainteresirane za Makedoniju - stajale su spram Bugarske kategorički odbojno. Objema se državama priključila Rumunjska, jer je htjela Bugarskoj oduzeti južnu Dobrudžu, koja je Berlinskim mirom 1878. pripala Sofiji. U antibugarsku se koaliciju napokon uključilo i Osmansko Carstvo, čiji su se mlado-turski vlastodršci nadali reviziji katastrofalnih uvjeta Londenskoga ugovora o miru. Time je Bugarska bila izolirana. Po strani se držala i Austro-Ugarska Monarhija, jer se ona zadovoljila raspadom Balkanskog saveza. U drugom balkanskom ratu (kraj lipnja - kraj srpnja 1913) Bugarska, prepuštena sama sebi, nije mogla odolje-
ti premoći protivnika; osmanske su trupe pod Enverovim zapovjedništvom mogle iznova zadobiti Edirne. Bugarski su snovi o velikoj državi propali. Mladoturci su uspjeli mirovnim ugovorom evropsku granicu Osmanskog Carstva premjestiti na zapad do linije Marice, koja do danas tvori zapadnu granicu Turske. No Makedoni-
ja, sa Solunom, ishodištem turske obnove, Sandžak Novi Pazar, Albanija i Egejski otoci za Osmansko su Carstvo zauvijek izgubljeni.

Ratovi vođeni u brzom slijedu tokom tri godine (rat za Tripolitaniju, prvi i drugi balkanski rat) iznova su teško opteretili osmanske državne financije, a posljedica su bili novi inozemni zajmovi. Da oslabi ovisnost o francuskom kapitalu, pokušali su germanofili u trijumviratu, Enver i Talat, zadobiti pomoć Berlina, to prije što su balkanske države i Antanta i nakon balkanskih ratova težile pripajanju osmanskih teritorija. Njemačko Carstvo poslalo je 1913. vojnu misiju pod vodstvom njemačkoga general-lajtnanta Otta Limana von Sandersa. Uskoro je sposobnom Prusu dodijeljena komanda nad 1. armijskim korpusom u Carigradu, s obranom tjesnaca, na veliku ljetnju Rusije, koja se morala bojati gubitka tjesnaca, sma-
tranih ruskom zonom utjecaja, u korist Njemačkog Carstva. I ostale su dvije sile Antante gledale na Limanovu misiju kao na neprijateljski čin: Francuskoj se činilo da je ugrožen njezin privredni, politički i kulturni utjecaj, a Britanci su strahovali za svoju poziciju u Sueskom kanalu i za utjecaj u Egiptu. K tomu treba dodati i na-
tjecanje francuske i njemačke industrije naoružanja za stjecanje osmanskog tržišta radi plasmana svoje robe, napose u pogledu utvrđivanja Bospora. Stoga se o-
por sila Antante protiv Limanove djelatnosti proširio do razmjera pravog konflikta, tzv. *Limanove krize*; Carigrad je morao popustiti pred protestima sila Antante. I zbog toga što je trijumvirat primio francusku privrednu pomoć, zaključeno je da se ratni materijal naručuje u Francuskoj, a osmanska flota reorganizira s britanskom pomoći, već i zbog reputacije engleske mornarice.

Njemačka se pred akutnom ratnom opasnošću također osjećala primoranom na umzak, te je pristala na kompromisno smirivanje krize: Liman von Sanders je, doduše, imenovan osmanskim maršalom i glavnim inspektorom osmanske vojske, ali je istodobno izgubio komandu nad tjesnacima. I utvrđivanje Dardanela uvelike je obustavljeno u korist izgradnje obrambene linije na bugarskoj granici, premda su od Kruppa u Essenu naručene obalne haubice. Neposredno prije izbijanja prvoga svjetskog rata, u veljači 1914, sklopljen je još sporazum između Njemačkog Carstva i Velike Britanije u vezi s gradnjom Bagdadske željeznice.

XI. PROPAST OSMANSKOG CARSTVA

1. OSMANSKO CARSTVO U PRVOM SVJETSKOM RATU

Kad je izbio prvi svjetski rat¹, Njemačka više nije morala imati obzira prema sigurnosnim potrebama carske Rusije na Bliskom istoku. Tako je Njemačka mogla s Osmanskim Carstvom 2. kolovoza 1914. sklopiti tajni savez, to prije što se i mladotursko vodstvo našlo primorano osloniti se na jednu veliku silu i zaštititi se od mogućega vojnog prepada, bez obzira na to odakle on došao. Cemal, treći čovjek trijumvirata, pledirao je, doduše, zajedno s proreformnski orijentiranim ministrom financija Cavitom Beyom, za oslonac na sile Antante, u čiju su nadmoć bila uvjereni obojica političara. No većina je vodećih mladoturaka unutar i izvan trijumvirata, nadasve u siječnju 1914. g. za ministra rata unaprijeđeni Enver, otada paša, željela udruživanje s Njemačkom, i to ne samo polazeći od tradicionalnih simpatija prema njoj nego i zato da oslobodi državu Osmanlija ugnjetačke britanske i francuske privredne prevlasti. U spomenutom tajnom ugovoru od 2. kolovoza 1914. Njemačka je nagovijestila mogućnost vojne zaštite u slučaju napada na Osmansko Carstvo, zbog čega je njemačka vojna misija imala dobiti odlučujući utjecaj na vođenje osmanske armije. Prema zamisli mladoturskog vodstva, stanje "naoružane neutralnosti" imalo je trajati dotle dok ne bude okončana reorganizacija vojske. Zbog sve jačega iredentističkog raspoloženja u javnosti činio se rat, makar i u nekom kasnijem trenutku, sasvim poželjnim. Aspiracije se nisu odnosile samo na vraćanje dijelova teritorija izgubljenih u prvom balkanskom ratu, nego se željela jednom zauvijek odstraniti ruska opasnost za tjesnace i steći područja carske Rusije nastanjena pretežno turskim narodima, na Kavkazu, Krimu i u Turkestanu. Enver se čak zanosio potpuno nestvornom mišlju da će pomaknuti granice Osmanskoga Carstva preko Perzije do Indije. Takvi su agresivno-turanistički ciljevi mladoturaka zadirali kako u ruske, tako i u britanske interese.

Koncept "naoružane neutralnosti" Osmanskoga Carstva izgubio se još mnogo brže nego što je prvobitno bilo planirano. Kada je početkom kolovoza 1914. počeo rat s Francuskom i Velikom Britanijom, Njemačka je pokušala pronaći nove saveznike. Stoga je njemačka vlada silila mladoturke da stupe u rat - Njemačko Carstvo je osmanskom partneru zauzvrat jamčilo ukidanje kapitulacija, vraćanje Egejskih otoka u osmanski državni sklop, modifikacije granice na istoku na račun Rusije i, najзад, reviziju granica s Bugarskom i Rumunjskom.

Mladoturci su bili svjesni da ulazak u rat u trenutku kada je izgradnja vlastitih oružanih snaga još u početnoj fazi jedva može biti probitačan: u slučaju pob-

¹ Za objavom rata Austro-Ugarske Srbiji 28. srpnja 1914. slijedila je objava rata Njemačkog Carstva Rusiji 31. srpnja 1914.

jede sila Antante mogla se očekivati podjela države, a u slučaju pobjede Centralnih sila² politička i privredna ovisnost o Njemačkom Carstvu. Tako gledano, posve je razumljiv očajnički pokušaj mladoturskog vodstva da u toku pregovora s Njemačkom kontaktira i s Rusijom, kako bi Osmansko Carstvo neko vrijeme držali izvan rata.

Ta je taktika mladoturskog vodstva ipak postala iluzorna kada su dva njemačka ratna broda, "Goeben" i "Breslau", koje je progonio francusko-britanski mornarički odred, 10. kolovoza potražila pribežište u osmanskim vodama, pa im je dana zaštita. Taj je čin značio eklatantnu povredu neutralnosti, to više što je uz dodjelu zaštite njemačkim ratnim brodovima bilo povezano i zatvaranje tjesnaca za silu Antante. A to je značilo da je Rusija odsječena od svojih saveznika i da je prekinuta opskrba ruskih oružanih snaga. Pojavom njemačkih ratnih brodova u Dardanelima promijenili su se odnosi snaga u prostoru Crnoga mora, pa nije gotovo ništa pomoglo ni to što je osmanska vlada fiktivno kupila i preimenovala³ njemačke brodove. Osmansko Carstvo dotada nije imalo modernih ratnih brodova, pa je ruska flota bila mnogo nadmoćnija. Brodovima "Goeben" i "Breslau" privremeno je iznova uspostavljena vojna ravnoteža u Crnome moru.

Sada je Antanta pokušala navesti mladoturke na povratak neutralnosti, no nije postojala spremnost na dovoljne teritorijalne koncesije, odnosno na ukidanje kapitulacija. Odgovor osmanske vlade na taktiku oklijevanja sila Antante bilo je jednostrano ukidanje kapitulacija (7. rujna 1914), suspendiranje djelatnosti engleske mornaričke misije i, istodobno, stavljanje osmanske flote pod komandu njemačkog admirala Souchona. Tako je najzad minula osmanska "naoružana neutralnost", a već nedugo zatim počela je njemačko-osmanska flota, u skladu s interesima njemačkog vođenja rata, napadati razne ruske crnomorske luke. Time je Osmansko Carstvo bilo uvučeno u prvi svjetski rat, te su mu zapadne sile i službeno najavile rat. Velikoj Britaniji je ratno stanje bilo povod da anektira otok Cipar, koji je i dotada bio pod britanskom okupacijom i upravom, dok je Egipat, koji je istodobno formalno istupio iz osmanskoga državnog sklopa, došao pod britanski protektorat.

Ovdje nije potrebno detaljno raspravljati o borbenim akcijama. U strateškom pogledu položaj je osmanskih oružanih snaga bio sve prije nego povoljan, jer su bile prisiljene voditi rat na više fronti: na kavkaskom području protiv Rusije, u Iraku i Sueskom kanalu protiv Velike Britanije, u Dardanelima protiv britansko-francuske flote, a na Galipolju protiv britanskog ekspedicionog korpusa. Osim toga, osmanski su se odredi borili u Galiciji, Makedoniji i u Rumunjskoj.

Za Osmansko Carstvo najvažnije su fronte bile na Kavkazu i u Dardanelima, jer su one najviše ugrožavale središte zemlje. Osmanska vojska trpjela je velike i neprestane gubitke prije svega na istočnoj fronti. Pošto su Rusi već 1915. na području Kavkaza mogli ostvariti znatne uspjehe, 1916. su se uspjeli probiti do Trapezunta. Okolnost što je armensko stanovništvo u zapadnoj Armeniji, tj. u osmanskim istočnim krajevima, ne samo sa simpatijama dočekalo ruske suvjernike nego ih i aktivno podržavalo, uzeli su mladoturci kao povod da otpočnu "konačno rješavanje" pitanja Armenaca. Armenci koji su izbjegli groznom masakru 1915. g., a nisu se mogli prebaciti u rusku istočnu Armeniju, protjerani su u sirijsku,

² Vlastiti naziv tih sila obzirom na "politiku okruženja" sila Antante. Osim Njemačkog Carstva, koje je davalo ton, i Austro-Ugarske Monarhije kasnije su Centralnim silama pripadali još Bugarska i Osmansko Carstvo.

³ Oni su se otada zvali – ne bez nacionalističkog akcenta – *Sultan Selim Yavuz* (Sultan Selim Strogi), odnosno *Midilli* (Mitilena), prema otoku izgubljenome 1913. u korist Grčke.

odnosno iračku pustinju, s izgovorom – na prvi pogled prihvatljivim – da Osman-skom Carstvu neprijateljske Armence valja udaljiti s ugrožene istočne fronte. Ondje je većina njih bijedno skončala. Tim je *genocidom*⁴ gotovo potpuno uništena uz Grke najveća kršćanska manjina u Osmanskom Carstvu.

Na drugoj glavnoj fronti, Dardanelima, osmanska je armija postigla uspjeh u obrani. Britanci su 1915. g., doduše, uspjeli na Galipolju formirati privremeni mostobran, ali su ga ipak već zimi iste godine morali napustiti. Ta djelomična pobjeda osmanske armije, kojoj je uvelike pridonio Liman von Sanders⁵, imala je za Rusiju katastrofalne posljedice jer je time put opskrbe kroz tjesnace ostao trajno zatvoren.

Usprkos prolaznim uspjesima na Kavkazu u kasnijim ratnim godinama, borbe su na svim ostalim frontama završile fijaskom: osmanski su prodori u Iraku i kroz Sinajsku pustinju u smjeru Egipta odbačeni. Jedno za drugim čitava neturska područja (izuzevši istočnu Anadoliju, pretežno nastanjenu Kurdima) padala su u ruke Britancima, koji su napredovali. Pri tome nije bila važna samo vojna nadmoć protivničke strane, nego i činjenica što su neturski podanici, posebno Arapi, posve otkazali podršku Osmanskom Carstvu zbog nacionalističkog stava mladoturskog vodstva. Zato nije čudno što je objava *džihada* (svetoga rata) u studenome 1914. jedva imala neki učinak. Na odbijanje Arapa da pomognu državi Osmanlija u njezinoj borbi na život i smrt odgovorili su mladoturci žestokim ugnjetavanjem: Cemalove mjere terora – koji je u međuvremenu postao paša i novi vojni guverner u Siriji, Palestini, sjevernom Iraku i u Hedžazu – prestrašile su, doduše, arapsko stanovništvo, ali su istodobno pojačale volju za otpor. Brutalnost je turskih vojnika pri rekviziciji živežnih namirnica, nužno potrebnih za preživljavanje arapskoga civilnog stanovništva, izazvala glad i duboku mržnju prema Turcima.

Kao odgovor na postupak Turaka, šerif Mekke Husain⁶, koji se početkom rata još htio zadovoljiti političkom i kulturnom autonomijom, na poticaj je Engleza u lipnju 1916. digao ustanak protiv osmanskog vrhovništva, te se već u listopadu iste godine proglasio "kraljem Arabije". U skladu s britanskim jamstvima, imala je nje-gova država obuhvatiti sve arapske zemlje južno od 37. paralele – tj. linije Ajn-utap (današnji Gaziantep) – Birecik – Urfa – Mardin – računajući i gradove, sve do Perzijskog zaljeva, zajedno s Irakom i Sirijom, koji su, u svakom slučaju, morali ostati engleska, odnosno francuska zona utjecaja. Sada je započeo "pustinjski ustanak", koji je vodio engleski pukovnik i tajni agent Lawrence, sve više potkopavajući os-mansku vlast u arapskim zemljama.

No britansko-francuski je imperijalizam trebao Arape samo kao suučesnike za ostvarenje vlastitih ciljeva politike moći. London i Pariz nisu ozbiljno pomišljali na to da ostvare arapski san o velikoarapskoj državi. Arapi su samo zamijenili gospodare. Tako je Husain priznat samo kao kralj Hedžaza. Drugi su arapski posjedi osmanske države, prema tajnom ugovoru Sykes-Picot iz svibnja 1916. g., imali biti podijeljeni između sila Antante: "Mezopotamija" (kako se tada u Evropi, po pravilu, zvao Irak), Transjordanija i sjeverna Palestina pripali bi području britan-skog utjecaja, a Sirija, Libanon, dio Kurdistan, s Mosulom i Malom Armenijom, području francuskog interesa. U tim krajevima kralj Husain nikako nije smio imati

⁴ Činjenicu što je posrijedi bio *genocid* bitno ne mijenja da li je izgubilo život pola ili više od jednog milijuna Armenaca, kako se obično uzima u Evropi, ili "samo" 200 000 do 300 000, koliko navodi proturska strana, ili čak dva milijuna, prema armenofilima.

⁵ Vrhovni zapovjednik 5. osmanske armije, posebno formirane za obranu Dardanela.

⁶ Inače potomak Hasana, unuka Proroka Muhammeda.

utjecaja. Prema Balfourovoj deklaraciji⁷, trebalo je da jugozapadni dio Palestine bude neutraliziran i da služi kao "domovina" za židovske useljenike. Kako je Italiji kao sfera utjecaja bila obećana južna, odnosno jugozapadna Anadolija, a Rusiji istočna Anadolija s Erzurumom, Vanom, Bitlisom i Trapezuntom, osmanska bi država, koja se nekoć rasprostirala na tri kontinenta, u osnovi bila ograničena još samo na središnju Anadoliju.

Sretna je okolnost za Tursku bila oktobarska revolucija u Rusiji 1917. g. i izlazak mlade sovjetske države iz tabora neprijatelja. Tako se nije ostvarilo uspostavljanje ruske zone utjecaja na anadolskom tlu. U mirovnom ugovoru između sovjetske Rusije i Centralnih sila, koji je potpisan 3. ožujka 1918. u Brest-Litovsku⁸, bilo je čak predviđeno da će se plebiscitom odrediti dalja sudbina područja oko Batumija, Karsa i Ardahana, što su do početka rata pripadala Rusiji. Vodstvo osmanske vojske nije tu priliku iskoristilo samo za to da taj kraj okupira nego i da u rujnu 1918. g. izvrši prodor do Bakua na Kaspijskom jezeru. No grad je samo kratko vrijeme ostao u osmanskim rukama.

Za osmanski je poraz u prvom svjetskom ratu okrivljen mladoturski trijumvirat, pa je u listopadu 1918. g. otpušten: Enver, koji je u međuvremenu napredovao do položaja vicegeneralisimusa i sultanova zeta (*damat*)⁹, te de facto vodio rat¹⁰; Talat, također u međuvremenu imenovan pašom i u veljači 1917. velikim vezиром, i Cemal, koji je mrzio Arape. Sva su trojica pobjegla u inozemstvo¹¹ i kasnije (u lipnju 1919) osuđena u Istanbulu, u odsutnosti, na smrt, zajedno s drugim vodećim mladoturcima. Mladoturska je stranka raspuštena; svi su kasniji nevažni pokušaji novog osnivanja propali.

Neslavni je kraj mladoturaka sasvim odgovarao njihovoj "rascijepljenoj" političkoj ulozi. Naime, oni su Osmansko Carstvo povelili u rat i time, kao i svojom šovinističkom narodnosnom politikom, uzrokovali raspad Carstva. No ipak ne valja previdjeti da su oni ozbiljno pokušali modernizirati svoju zemlju i provesti različite hitne reformske mjere. To što djelo reforme nije bilo dovoljno duboko da izazove temeljite društvene i ekonomske promjene te što je ostalo pretežno neostvareno, to što gotovo i nije bilo nastojanja da se promijeni bijedno stanje širokih slojeva stanovništva, ili da se barem uzme u obzir, sve to nije samo posljedica nesposobnosti mladoturaka nego i shvatljivo nepovoljnih odnosa u politici moći.

S padom mladoturaka vladu su preuzeli liberali. No njima je preostala samo uloga upravitelja stečaja. S obzirom na vojni fijasko vladi nije ostalo drugo doli da se primirjem u Mudrosu¹² 30. listopada 1918. preda silama pobjednicama na milost i nemilost. Osmanska se armija morala demobilizirati. Prema utanačenjima

⁷ Tu je izjavu 2. studenoga 1917. u ime britanske vlade dao ministar vanjskih poslova Balfour.

⁸ Danas Brest, grad u Bjelorusiji, na poljsko-sovjetskoj granici, koji je tada bio glavni stan vrhovnog zapovjedništva njemačke istočne fronte.

⁹ Enver je od 1914. bio oženjen unukom Abdülmecida I. po imenu Emine Naciye Sultan.

¹⁰ Enver je službeno imao funkciju vršioca dužnosti vrhovnog komandanta, jer je vrhovna komanda nominalno pripadala sultanu.

¹¹ Enver je pobjegao u Berlin, odakle je otišao u sovjetsku Rusiju i 1921. se pojavio u Buhari, okrenuo se protiv Sovjeta i pao u borbi protiv Crvene armije. Talatov je put također vodio u Berlin, gdje ga je 1921. ubio neki Armenac, što je bio čin osvete za genocid 1915-1916. Godinu dana kasnije isti je udes sustigao i Cemala, koji je iz berlinskog egzila najprije otišao u Švicarsku, a potom u Afganistan da reorganizira vojsku.

¹² Primirje je potpisano na britanskom ratnom brodu u zaljevu Mudros, na obali otoka Lemnos.

ugovora Sykes-Picot, pobjednici su okupirali sve strateški važne točke u Carstvu. Vrhunac je trijumfa pobjedničkih sila bio ulazak jedne savezničke eskadre u Bospor.

2. KRAJ OSMANSKOG SULTANATA – POČECI NOVE TURSKE¹³

Posljednji sultan, Mehmet VI. Vahideddin (1918-1922), koji je došao na prijestolje poslije smrti svoga brata u srpnju 1918. g., bio je – kako je to zgodno sročeno – “vatomkaniziran”: njegovo “područje vlasti” jedva se protezalo izvan Istanbula. On nije bio mnogo više od prenosioca naredaba pobjedničkih sila. No ipak je raspustio parlament i pokušao prevladati svoju ulogu marionete diktatorskim mjerama u stilu Abdülhamita.

U Anadoliji se posvuda opazio vakuum uzrokovan uklanjanjem centralne vlasti. Suvirnu (turski: İzmir), većinom nastanjenu Greima, okupirale su grčke trupe u svibnju 1919. g. s odobrenjem sila Antante. To je bilo u suprotnosti s ugovorom Sykes-Picot, prema kojemu je taj dio Male Azije, zapravo, imao kao zona utjecaja pripasti Italiji. Sada je Grčka čak težila pripajanju suprotne egejske obale s cijelim arhipelagom pred njom.

Istodobno je na engleski poticaj 1917/1918. osamostaljena Armenija proglasila aneksiju istočnih vilajeta, u kojima su tada, zbog genocida iz 1915. godine, jedva još živjeli Armenci. U sjevernoj su se Anadoliji kovali planovi o osnivanju grčke “Pontske republike”, s Trapezuntom kao središtem. Trebalo je da se ona protegne na cijelu crnomorsku obalu. Jedna je kurdska liga preuzela na se zadatak da uspostavi autonomnu nacionalnu državu Kurdistan u prostoru Diyarbekir – Bitlis. U Konyi je jedan tajni savez smjerao iznova propagirati konzervativni islamizam u obnovljenom Osmanskom Carstvu. Napokon, u Istanbulu su “anglosili” osnovali vlastitu organizaciju radi stavljanja ostatka osmanske države pod britanski protektorat. K tomu je tzv. Wilsonova liga željela sebi osigurati američku podršku. Pri tome se pozivala na predsjednika Sjedinjenih Država, koji je u svojim Četrnaest točaka¹⁴ jamčio integritet turskih nacionalnih područja.

S obzirom na takvu političku rascjepkanost, može se bez pretjerivanja ustvrditi da je država Osmanlija prvi put nakon Timura, no sada mnogo trajnije, iznova stigla do najniže točke svoje moći. Regeneracija više nije bila moguća, samo još kratka agonija. Turska nacija morala je početi živjeti na sasvim novoj osnovi kako bi uopće mogla preživjeti. Budući da je temeljem takvoga novoga političkog života imao postati nacionalni oslobodilački pokret, a ne zastarjela sultanska moć, ovdje ćemo još samo sumarno razmotriti agoniju “stare” osmanske države.

Zbog potpunoga vojnog poraza i, s tim u vezi, propasti centralne vlasti osmanska se armija naglo raspala. Dezerteri su se udruživali u bande i počinjali sve više stvarati frontu protiv opće rasprodaje osmanske državne moći i tendencija raspada. Posebno su u Anadoliji formirani brojni naoružani slobodni odredi, a tamošnje je stanovništvo mnogo trpjelo od posljedica rata. Tako su se ondje,

¹³ U ovom zaključnom poglavlju treba dati samo sumarni, više izvanjski pregled nastanka kemalističke Turske. Problemi u vezi s tim trebalo bi da budu iscrpno obrađeni u posebnoj knjizi o povijesti Turske Republike istog autora.

¹⁴ One su objavljene 8. siječnja 1918. u sklopu govora američkog predsjednika o problemima primjerenaoga mirovnog uređenja, napose o samoopredjeljenju naroda.

osim odbjeglih vojnika, naoružanim družinama prije svega priključivali mnogi seljaci. Oni su se sada stali djelotvorno odupirati grčkim okupacijskim jedinicama u zapadnoj Anadoliji. U anadolskim su se gradovima, na lokalnoj razini, oblikovala u građanskim krugovima udruženja za "obranu nacionalnih prava", koja su imala pripomoći odstranjivanju okupacijskog režima.

Kako bi sada likvidirao razbojništvo, ponovo uspostavio mir i red, te uzmogao demobilizirati armiju prema odredbama primirja, postavio je sultan prokušanoga generala Mustafu Kemal-pašu (1881-1938) za inspektora vojske. Visoki oficir, međutim, nije iskoristio svoja široka ovlaštenja na vojnom i civilnom području onako kako je bilo predviđeno, za uklanjanje nacionalnog pokreta otpora u nastajanju, nego se, upravo suprotno, postavio na njegovo čelo i time preuzeo vodeću ulogu u stvaranju nove Turske.

Nakon spomenute grčke okupacije Izmira on je demonstrativnim pozivom mobilizirao nove emocionalne rezerve za nacionalni otpor. Kako je njegova djelatnost sada jasno prepoznatljivo bila u sukobu s interesima pobjedničkih sila, na njihov je poticaj bio pozvan natrag u Istanbul. No on tu naredbu nije izvršio, samovoljno je istupio iz sultanove armije i nastavio sa svojom organizatorskom aktivnošću, odsada bez službenog zaduženja.

S obzirom na upravo optimalnu konstelaciju u smislu politike moći, Mustafu Kemala je malo brinulo to što ga je sultan zbog njegova istupa proglasio pobunjenikom. Nije se imao čega bojati od sultanove marionetske vlade u Istanbulu, koja je bila podređena vojnoj upravi pobjedničkih sila i time faktički nemoćna. I inače nije bilo snage koja bi mogla spriječiti nacionalističko organiziranje i agitiranje duboko u Anadoliji. Tako su nacionalisti mogli početkom rujna 1919. u Sivasu nesmetano održati kongres, na kojemu su sve državne kompetencije prenesene na tzv. predstavnički odbor pod predsjedanjem Mustafe Kemala. Taj je predstavnički odbor zapravo bio protivvlada, suprotni pol nemoćnoj sultanskoj vladi u Istanbulu. Uskoro su pod kontrolu nacionalističkoga predstavničkog odbora mogli doći svi teritoriji koje nisu zaposjele sile Antante.

Tako izolirana, sultanska je vlada početkom listopada 1919. odstupila. Vlada koja je vršila dužnost našla se prisiljenom na kompromis te se proglasila spremnom surađivati na nacionalnoj turskoj razini s predstavničkim odborom, koji se zato sa svoje strane odrekao funkcije vlade. Za raspoloženje naroda bilo je karakteristično što je na zajednički organiziranim izborima početkom prosinca 1919. nacionalnooslobodilački pokret mogao dobiti dvotrećinsku većinu. S obzirom na tu pobjedu premješteno je sjedište predstavničkog odbora u Ankaru, koja je zbog svoga položaja u središtu Anadolije, odnosno neokupirane "slobodne zemlje" i dobrih saobraćajnih veza, bila osobito pogodno ishodište za upravne mjere.

Sada se predstavnički odbor prihvatio razrade minimalnog programa koji bi bio prihvatljiv za svakoga u zemlji, nezavisno od političkih ili svjetonazorskih suprotnosti. U tom se tzv. Nacionalnom paktu (*Misak-ı Milli*) energično istupalo prije svega za nezavisnost i integritet onog područja koje u trenutku primirja u Mudrosu još nije bila okupirala Antanta. Odbacivalo se miješanje stranih sila u unutrašnje stvari Turske.

Takav je razvitak veoma uznemirio pobjedničke sile, osobito pošto je Nacionalni pakt sredinom siječnja 1920. bio prihvaćen u Velikoj narodnoj skupštini, a Antanta uvidjela prijetnju za svoje kolonijalne interese. Stoga se predstavnički odbor u Ankari iznova proglasio privremenom nacionalnom vladom i prekinuo sve

kontakte s Portom, na što su brojne utjecajne osobe prešle iz glavnoga grada u Ankaru.

Za kraj travnja u Ankari je sazvana tzv. Velika turska narodna skupština. Sada je Mustafa Kemal, u vidu personalne unije, sjedinjavao položaj predsjednika Velike narodne skupštine i predsjedavajućega nacionalne vlade. Bio je to konačni raskid s Carigradom, sultanu su praktički oduzeta prava, a Turska je de facto postala republikom.

Porast moći nacionalnih snaga ugrožavao je, doduše, supremaciju Velike Britanije u istočnom Sredozemlju, no ona ipak nije htjela upotrijebiti vlastite trupe. S jedne strane, nije bila zajamčena podrška vlastitog stanovništva, umornoga od rata, a s druge strane je oklijevala s obzirom na reakciju mnogih milijuna indijskih muslimana ako istupi protiv jedne također islamske zemlje. Tako je Engleska političkim sredstvima nagnala Portu da istupi protiv nacionalnih snaga. Najprije je stvoren odred *Mohammediye*, a zatim je osnovana tzv. Armija halifata. To pokazuje da je sultan istupio protiv nacionalista naglašeno kao vjerski poglavar, *halif*, kako bi odvojio njihove duboko religiozne anadolske pristaše. Kada je zatim i *şeyhülislam*¹⁵ u fetvi proglasio sveti rat protiv "pobunjenika", posvuda su u Anadoliji izbile prosultanske pobune. No pobune su nacionalistički gerilci svladali, a nacionalna je vlada vještjim protupotezom preko ankarskog muftije izdala protufetvu, koju su potpisali i brojni vjerski i svjetovni dostojanstvenici. Tako je Porti uspješno oduzeta prednost, halifatska se armija uskoro raspala, a nacionalna je vojska prodrla sve do Bospora.

Uspjesi kemalista donijeli su dva suprotna učinka. Francuska, čija je zona okupacije u jugoistočnoj Anadoliji bila teško pogođena nacionalističkim gibanjem, sklopila je s kemalističkom vladom primirje. No za nacionaliste je sporazum o primirju zapravo značio međunarodnopravno priznanje. Grci su mogli drukčije reagirati. Radi "ponovnog uspostavljanja reda u Anadoliji", oni su s privolom Antante okupirali važne gradove Edirne i Bursu.

Porti nakraju nije preostalo drugo doli da u kolovozu 1920. potpiše zastrašujuće uvjete diktiranog mira u Sévresu¹⁶. Prema njemu, nekoć moćno Osmansko Carstvo suženo je na razmjerno malo područje. U Evropi mu je ostala samo neposredna periferija Carigrada. Trakija i Egejski arhipelag pripali su Grčkoj. Samo je Dodekanez ostao u posjedu Italije. Područje oko Smirne došlo je pod grčku upravu; ondje je, svakako, bio za razdoblje nakon pet godina predviđen plebiscit o budućnosti teritorija. Službeno je priznata nezavisnost Armenije te da joj se priključuju osmanske istočne pokrajine. Kilikija je došla pod francusku upravu, a Kurdistan je postao autonoman i kasnije imao zadobiti nezavisnost. Prema sporazumu Sykes-Picot, izgubljeni su svi arapski teritoriji: u "Mezopotamiji" i Palestini uspostavljen je britanski, a u Siriji i Libanonu francuski mandat. Tjesnaci su otvoreni, istodobno dospjevši pod međunarodnu kontrolu i upravu. Kapitulacije, koje je mladoturska vlada jednostrano ukinula, iznova su stavljene na snagu radi "pravne sigurnosti stranaca", uvedena je opća financijska kontrola pobjedničkih sila, kojima je k tomu još valjalo platiti reparacije. Pod njihov je nadzor došao i sav saobraćaj. Oružane snage ograničene su na 50 000 ljudi, uključivši 35 000 osoba u žandarmeriji. Flota je svedena na samo nekoliko brodova.

¹⁵ Dürrişâde Abdullah Bey Efendi.

¹⁶ Peti od sklopljenih ugovora u pariškim predgrađima kojima je službeno završen prvi svjetski rat.

Takav mir, koji bi Turcima podario državu-torzo, bez stvarnog suvereniteta, Ankara nije priznala, pa se tako pojedine odredbe nikada nisu mogle ostvariti. Štoviše, kemalisti su, osiguravši u međuvremenu zaleđe ugovorom sa Sovjetima, nastavili oslobodilačku borbu. Prvi je udar bio usmjeren protiv Armenije, koja se, u skladu s odredbama mirovnog ugovora u Ševresu, trudila oružanom silom zaposjesti istočne vilajete. U ratu, koji je trajao od kraja rujna do početka studenoga 1920. g., zadala je nacionalna turska vojska Armencima, koji niotkuda nisu dobili pomoći, tako težak poraz da su oni mirom u Gümrüju¹⁷ 3. prosinca 1920. pristali na ukinuće odredaba iz Ševresa u pogledu Armenije. Turska je natrag dobila dio teritorija koji su 1878. g. pripali Rusiji, naime područja oko Karsa i Ardahana.

Okolnost što su se kemalisti morali usredotočiti na armenski rat, dok je većina njihovih trupa bila u akciji na istoku, iskoristila je već početkom listopada 1920. Porta da potakne ustanak u Konyi. No nacionalne su ga snage uskoro ugušile. Kemalistička je armija bila uspješna i protiv grčkih okupacijskih trupa: šef generalštaba nacionalista İsmet-paša, kasniji İsmet İnönü, uspio je u siječnju 1921. teško poraziti Grke blizu zapadnoanadolskog mjesta İnönü.

Značajni uspjesi kemalista kako u vanjskoj politici, tako i u stabiliziranju unutrašnjeg položaja naveli su sultansku vladu u Carigradu da donekle promijeni svoj dotada odbojni stav prema Ankari. Posljednji je veliki vezir Ahmet Tevfik-paša izjavio da je spreman na osnovi nove situacije nastupiti zajedno s Ankarom radi revizije mirovnih odredaba iz Ševresa. Tako su se na mirovnoj konferenciji u Londonu (veljača-ožujak 1921) pojavile dvije odvojene turske delegacije. Ona iz Istanbula ustupila je kratkim potezom vođenje pregovora delegaciji iz Ankare. Iako su pregovori, nadasve zbog nepopustljivog držanja Grčke, protekli bez rezultata, za Ankaru je sudjelovanje na Londonskoj konferenciji bilo vrlo važno zato što je ono bilo jednako faktičkom priznanju na multilateralnoj razini.

Propast mirovne konferencije u Londonu navela je kemaliste da umjesto globalnog rješenja teže bilateralnim sporazumima. Već u ožujku 1921. g. mogao se sklopiti ugovor o "prijateljstvu i bratstvu" sa sovjetskom Rusijom; uskoro je slijedila Italija, koja je u lipnju 1921. napustila Adalyu (danas Antalya), te Francuska, napuštajući u korist kemalista Kilikiju i potez Ayıntap – Birecik – Urfa – Mardin u listopadu iste godine.

Istodobno je protiv Grka nastavljen oružani otpor. Pošto je İsmet-paša krajem ožujka 1921. grčkim trupama kraj İnönüja zadao drugi teški poraz, oni su u kasno ljeto iste godine poduzeli protiv kemalista opći napad, s osvajanjem kemalističke prijestolnice Ankare kao objavljenim ciljem. No napad je bio odbijen u velikoj bitki (kolovoz-rujan 1921) na rijeci Sakaryi sjeverno od Eskişehir. Time je propao neposredni cilj grčkog armijskog vodstva, zaposjedanje Ankare. Grčka, koja je osjećala da su je svi ostavili na cjedilu, pribjegla je očajničkom činu – krajem srpnja 1922. objavila je da će okupirati Carigrad. Istodobno je proglašena nezavisnost "Jonije", tj. okolice Smirne (İzmir). Grčka okupacija osmanske prijestolnice, svakako, nije odgovarala planovima sila Antante, a napose je Francuska držala da su ugroženi njezini interesi u pogledu tjesnaca. Tako se Ankara krajem kolovoza mogla odvažiti na opći napad na grčke položaje, pri čemu su Grci u nekoliko dana pretrpjeli uništavajući poraz. Sredinom rujna napustile su posljednje grčke jedinice Smirnu, a za njima praktično sve grčko civilno stanovništvo koje je stoljećima živjelo kao manjina među Turcima zapadne Anadolije.

¹⁷ Danas Leninakan u Armenskoj SSR, prije ruski Aleksandropol.

Taj je zamjetni uspjeh kemalista izazvao, s druge strane, novu ratnu opasnost. Velika Britanija se zauzimala za Grke, a uz to se bojala i za svoju poziciju moći u Istanbulu i tjesnacima. Premijer Lloyd George upriličio je pravu ratnu hajku protiv kemalista, ali je sa svih strana bio odbijen. Francuska se čak demonstrativno povukla s azijske obale Dardanela. I Italija, koja je već u travnju povukla svoje trupe iz doline rijeke Menderes, odbacila je vojne akcije, kao i Jugoslavija i Rumunjska. Ni britanski dominioni nisu bili zainteresirani za novi rat; uz to je kolonijalna sila i opet morala voditi računa o indijskim muslimanima. Britanski nastup oružjem protiv kemalista nosio je u sebi skrivenu opasnost da se oni još više nego dotada oslone na Sovjete. Tako, naposljetku, Velika Britanija nije imala kamo, doli pristati na primirje. Sile Antante i kemalisti sporazumjeli su se 11. listopada 1922. u Mudany (sjeverozapadno od Burse, na Mramornome moru) u vezi s kompromisom: uz garanciju da će se postići novi mirovni uvjeti, Grci su napustili istočnu Trakiju u korist Turske, a tjesnaci su privremeno neutralizirani.

Prve jedinice nacionalne oslobodilačke armije svečano su ušle u Istanbul 19. listopada 1922. S Visokom Portom, koja je pri svenju tome ostala bez ikakva utjecaja, više nije bilo izmirenja: kemalisti su već 1. studenoga proglasili sultanat ukinutim. Posljedično je sultanska vlada odstupila, a Mehmet VI. je na palubi britanskoga ratnog broda zauvijek napustio Tursku. On je, istodobno, izgubio čast halifa, premda je sama ta ustanova još neko vrijeme zadržana: novom je halifu Abdülmecitu II¹⁸ (1922-1924), svakako, bila oduzeta sva svjetovna moć.¹⁹ Formalno zadržavanje halifata činilo se kemalistima preporučljivim zbog duboke religioznosti širokih slojeva stanovništva; pri tome su u vanjskopoličkom pogledu bili svjesni kakav bi faktor moći bili brojni muslimani britanskoga svjetskog carstva, u prvom redu indijski muslimani, kad bi britanski imperijalizam ipak poduzeo korake protiv nove Turske.

Sada su kemalisti pri reviziji uvjeta diktiranog mira u Sèvresu mogli polaziti od posve drukčije pozicije moći nego svojedobno Visoka Porta podređena vojnoj utradi Antante. Napokon, nova Turska više se nije smatrala gubitnikom: priznata je pripadnost cijele Anadolije Turskoj, uključivši i tursku Armeniju i turski Kurdistan, bez ograničenja. Istočna je Trakija, s Edirnama, vraćena Turskoj, a ona se odrekla arapskih područja. Tjesnaci su demilitarizirani i podređeni turskom suverenitetu. Otoci pred Malom Azijom – demilitarizirani – definitivno su pripali Grčkoj. Dodekanez je privremeno ostao talijanski. Zbog vojnih su razloga Turskoj dodijeljeni otoci Imroz (Imbros) i Bozcaada (Tenedos) na ulazu u Dardanele. Problem manjina riješen je, dakle, sasvim po nahođenju turskih nacionalista. S eliminacijom dviju velikih kršćanskih manjina, Armenaca (1916) i Grka, s turskog je stajališta pitanje manjina uglavnom riješeno. Zbog odstranjivanja još preostalih razasutih Grka dogovorena je s Grčkom zamjena stanovništva. Suovi Kurda o jednoj "domovini" ostali su neispunjeni, jer oni na konferenciji nisu bili uvršteni među narodnosti. Evropske se sile nisu samo odrekle reparacija nego su, također, bile primorane dokinuti kapitulacije koje su im dotad osiguravale pravosudne i privredne povlastice.

Na temelju sporazuma iz Lausanne, okupacijske su trupe početkom listopada napustile Istanbul, koji su potpuno preuzele jedinice nacionalne oslobodilačke armi-

¹⁸ On je bio sin sultana Abdülaziza i time bratić protjeranoga posljednjeg sultana Osman-skoga Carstva.

¹⁹ Njegov je položaj više ili manje odgovarao položaju srednjovjekovnog *abasidskog* marionetskog halifa u Kairu.

je. No Istanbul više nije ostao glavnim gradom. Ta je funkcija 13. listopada 1923. prenesena na Ankaru, dotadašnje sjedište nacionalne vlade. Lozanskim je ugovorom nova Turska, uz međunarodno priznanje, de iure zadobila i politički te privredni suverenitet, premda je za to morala platiti visoku cijenu: imala je prihvatiti gubitak ukupnih neturskih područja, koja su još početkom prvoga svjetskog rata činila važan dio osmanskoga državnog teritorija.

Konsolidacija na međunarodnoj razini omogućila je kemalističkom državnom vodstvu učvršćenje svoga položaja i unutar Turske. Uklonjena je svaka opozicija; odsada će *Narodna stranka*²⁰, osnovana 1923. g., kojoj je predsjednikom postao Mustafa Kemal, vladati neograničeno. Državnopravni oduosi koji su faktički postojali od 1919. g., odnosno od ukidanja sultanata u studenome 1922. g., državnopravno su sankcionirani 29. listopada 1923. izglasavanjem republike. Kemalisti, koji više nisu morali imati obzira ni na unutrašnjem ni na vanjskom polju, uskoro su poduzeli posljednje korake na putu brisanja osmanskih obilježja svoje države: zatvorili su šerijatske sudove i medrese te ukinuli ured *şeyhülislama*, vrhovnog muftije. Kao posljednje i najviše vjersko dostojanstvo, ukinuli su u ožujku 1924. halifat. Halif Abdülmecit II. protjeran je zajedno sa svim pripadnicima Osmanove dinastije.

Turska Republika, koju su osnovali Mustafa Kemal, kasnije nazvan Atatürk, i njegove pristaše, više neće, kao u svakom pogledu modernizirana i evropeizirana laicistička državna tvorba, imati ništa zajedničko sa svojim prethodnikom Osman-skim Carstvom.

PEDAGOŠKI FAKULTET
KNJIŽNICA - OSJEK

²⁰ Jedno za druginu, Narodna stranka nosila je imena: *Halk Fırkası*, *Cumhuriyet Halk Fırkası*, odnosno *Cumhuriyet Halk Partisi*.

RODOSLOVLJE OSMANSKIH SULTANA

(u obzir su uzete samo osobe koje su spomenute i u tekstu)

Süleyman (umro oko 1231)

Ertoğrul (umro 1231?)

Osman I (12813-1326)

Orhan (1326-1360)

Süleyman-paša (umro 1357)

Murat I (1360-1389)

Savcı (1385. smaknut)

Yakup (1389. ubijen)

Bayezit I (1389-1402)

Kasim Yusuf

Düziye Mustafa (1422. smaknut)

Mehmet I. (1413-1421)

Musa (umro 1413)

Emir Süleyman (umro 1411)

İsa (umro 1404)

Orhan (umro 29. 5. 1453)

Mali Mustafa (1423. smaknut)

Mehmet II. Ortoğrul (1451-1481)

Murat II (1421-1451)

Ahmet (1451. ubijen)

Cem (umro 1495)

Bayezit II (1481-1512)

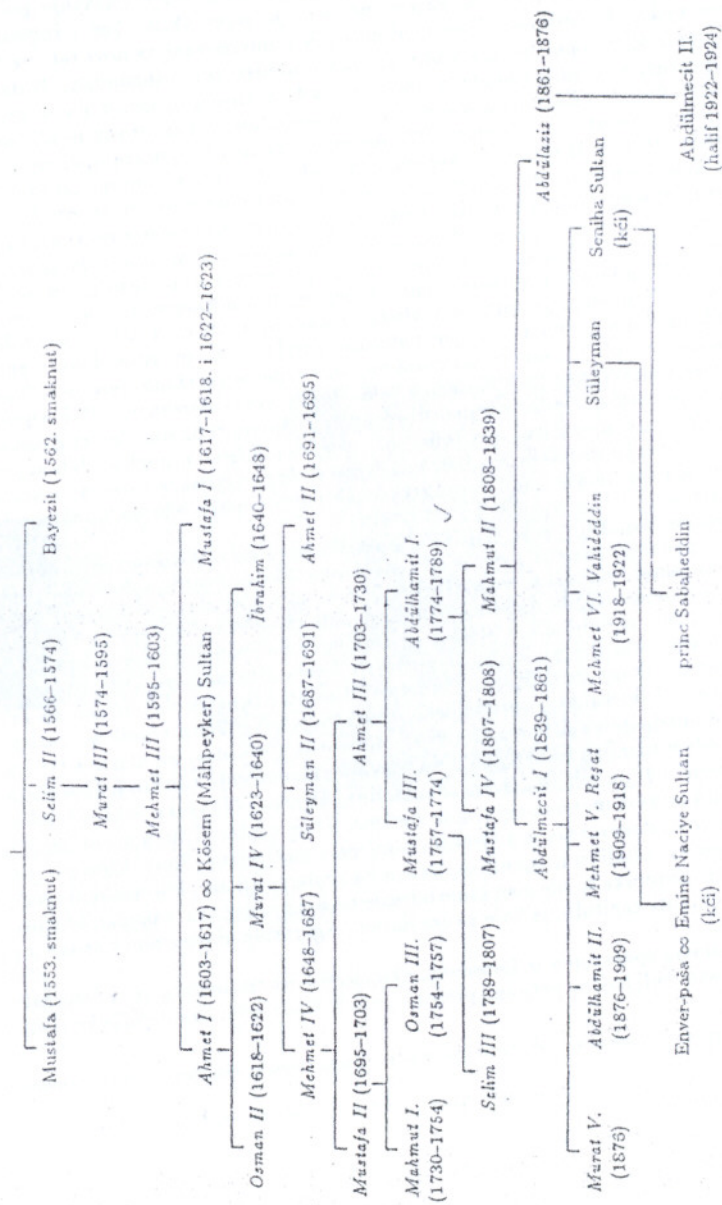
Ahmet (1513. smaknut)

Murat (umro 1521)

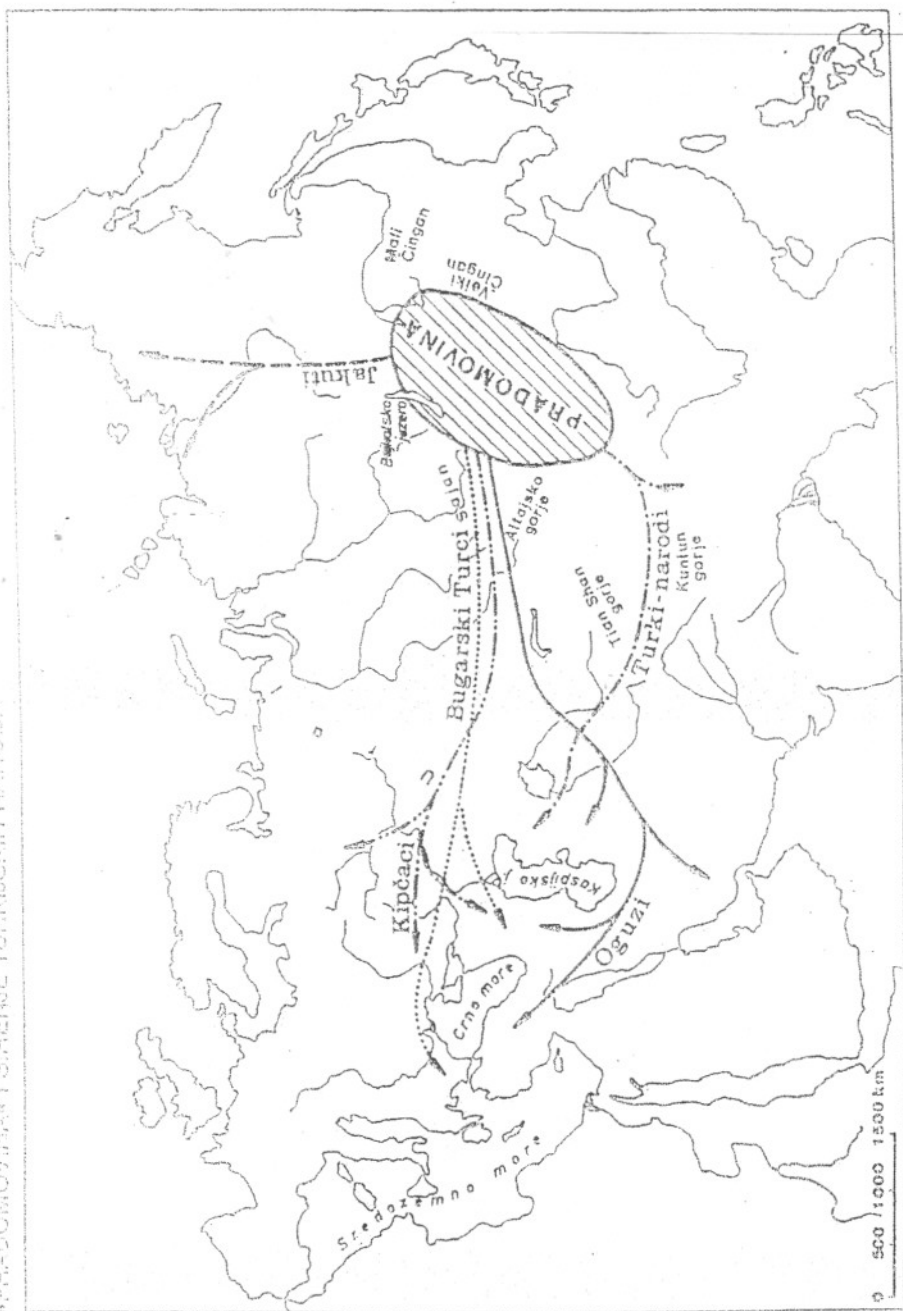
Korkut (1513. smaknut)

Selim I (1512-1520)

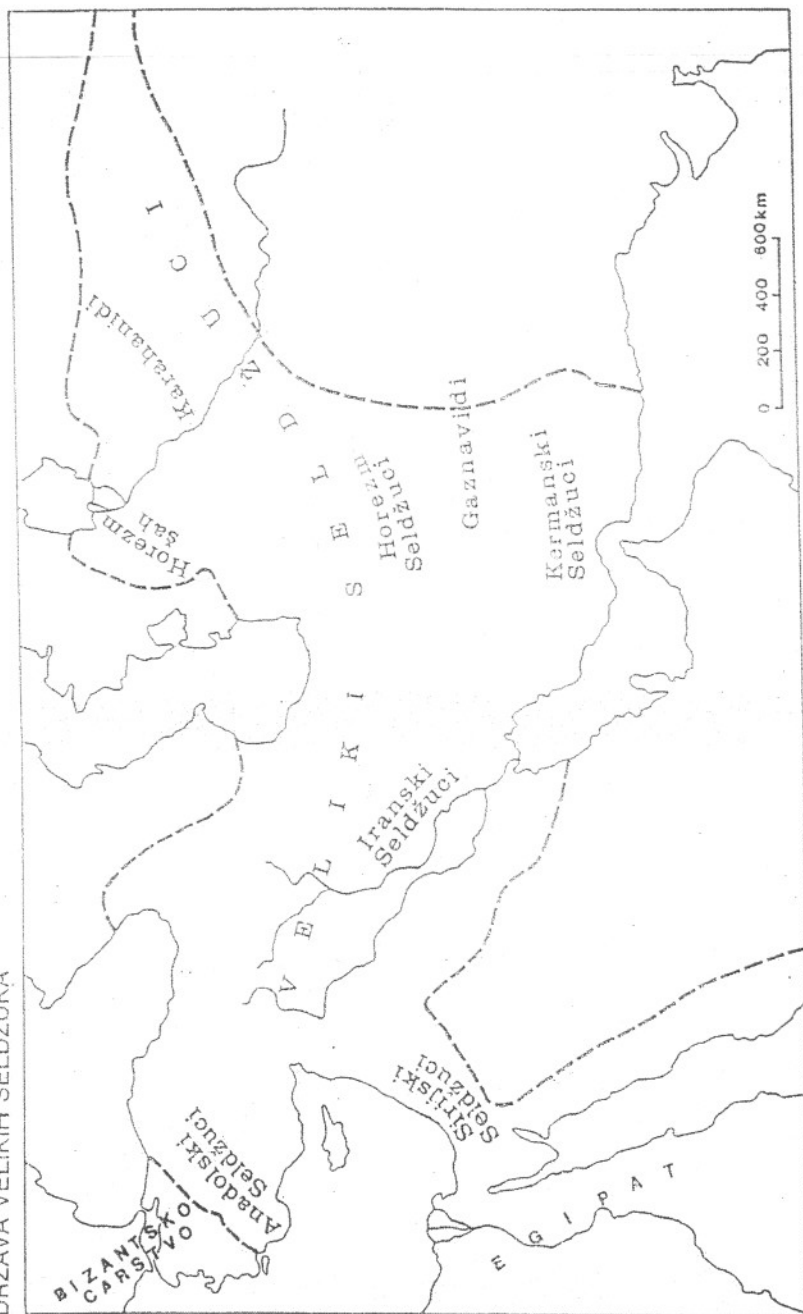
Gülbehar oo Süleyman I. Veliçenstveni oo Hurrem Sultan (Rokselana) (1520-1566)

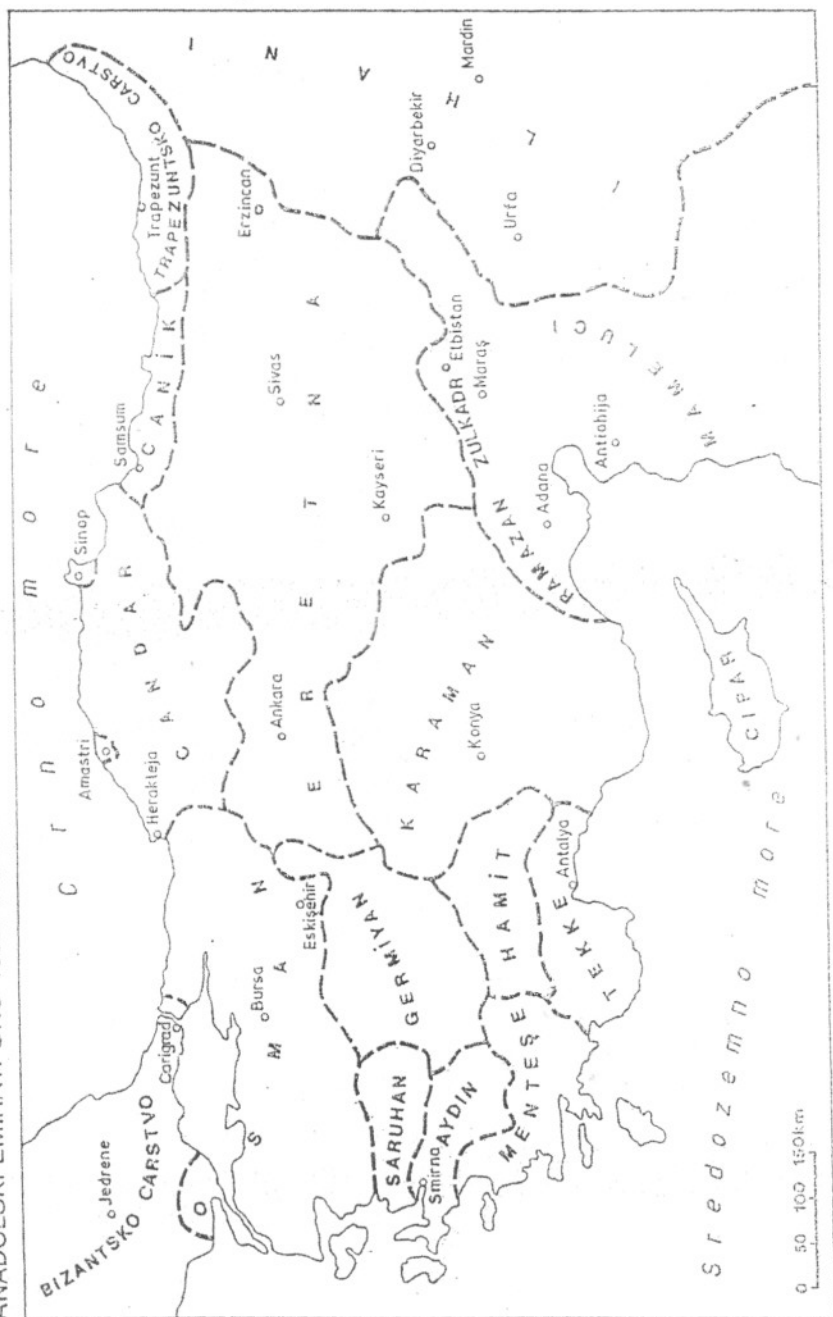
PRADOMOVINA I ŠIRENJE TURKUSKIH NARODA

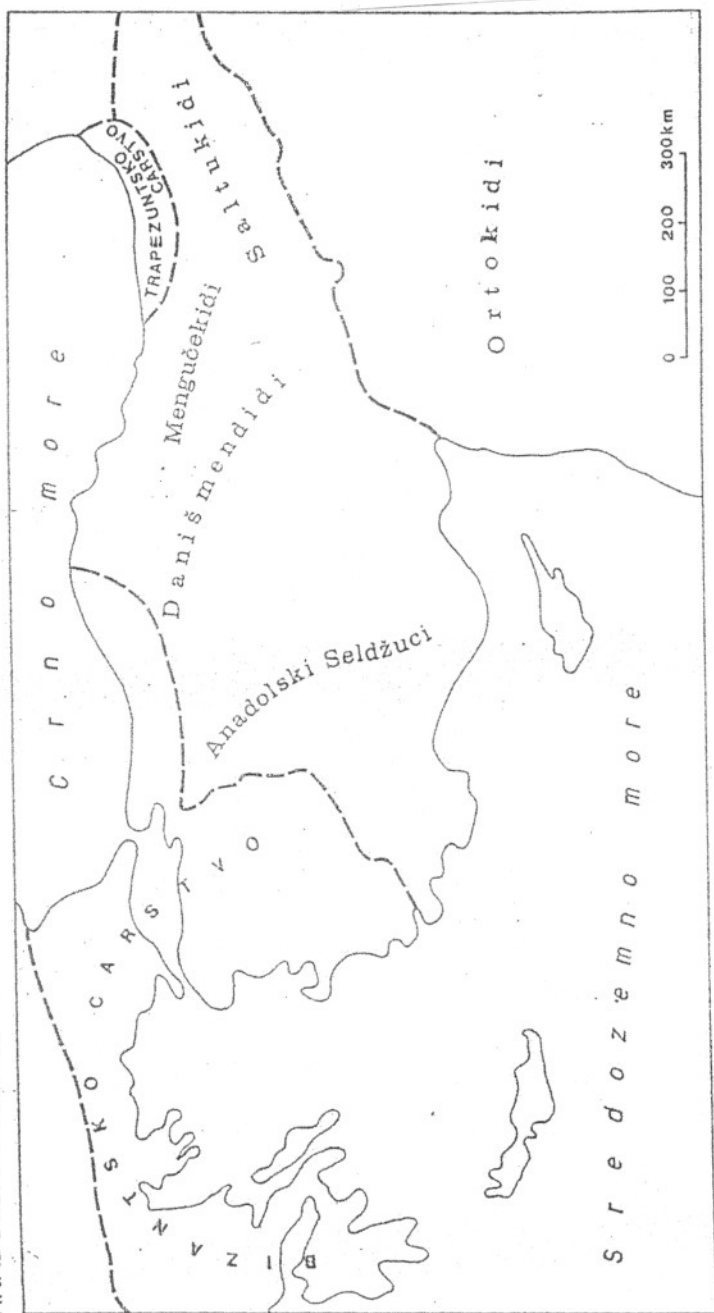
DRŽAVA VELIKIH SELDŽUKA

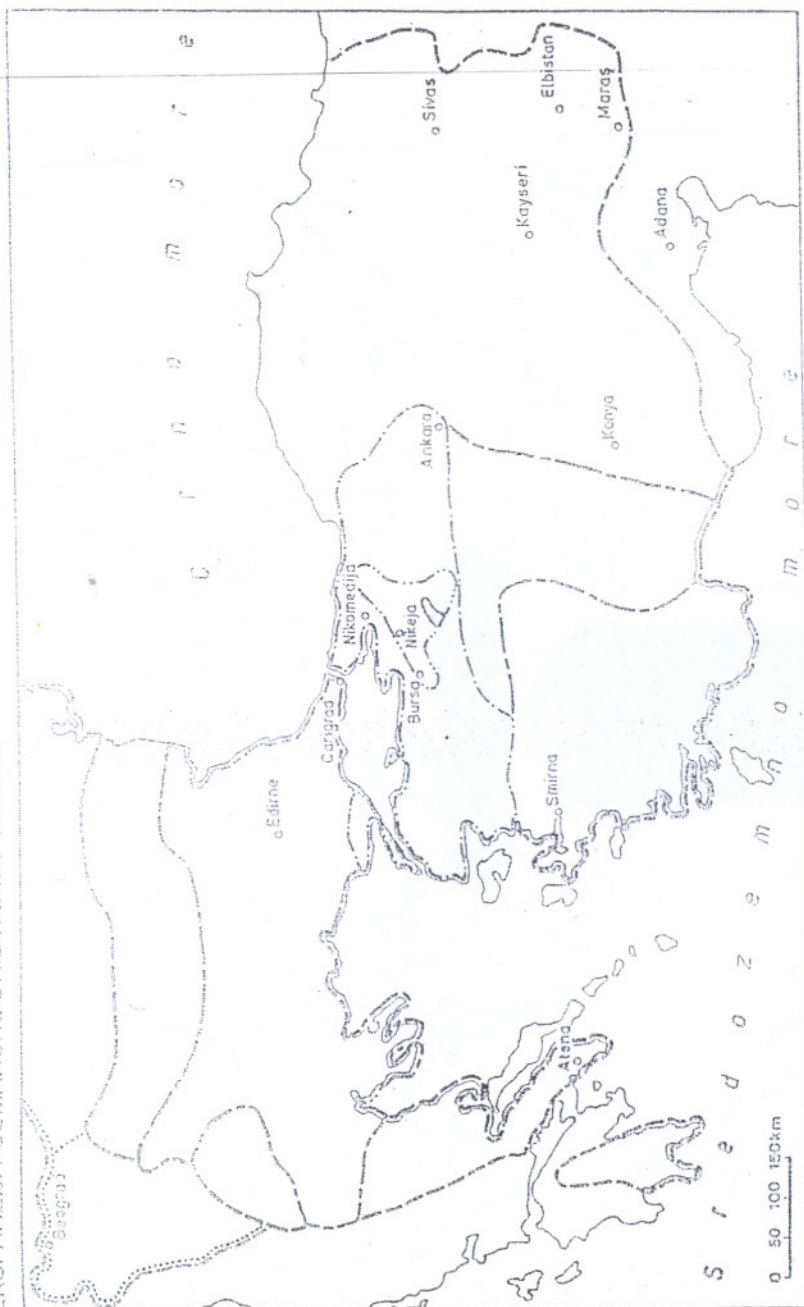
ANADOLSKI EMIRATI OKO 1355. GODINE

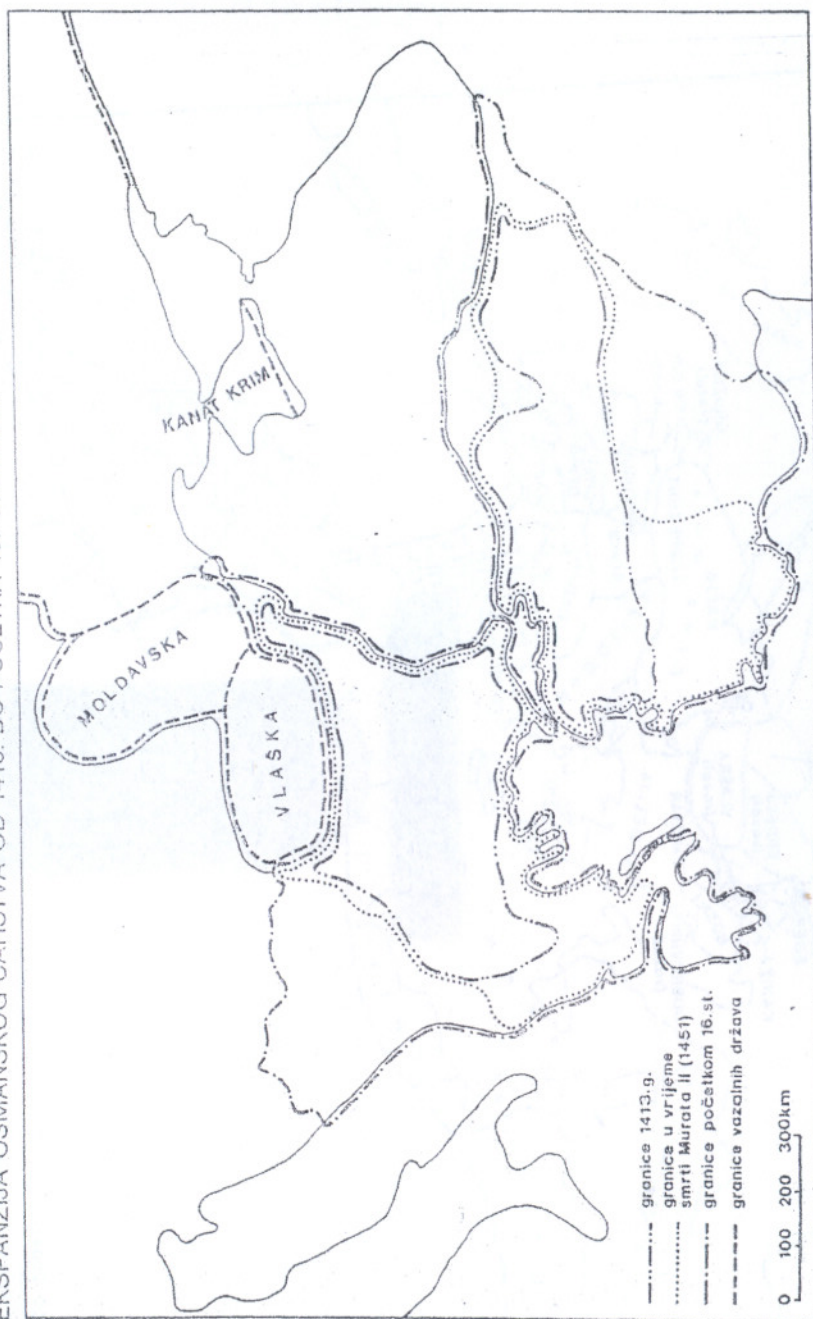
ANADOLSKI SELDŽUCI

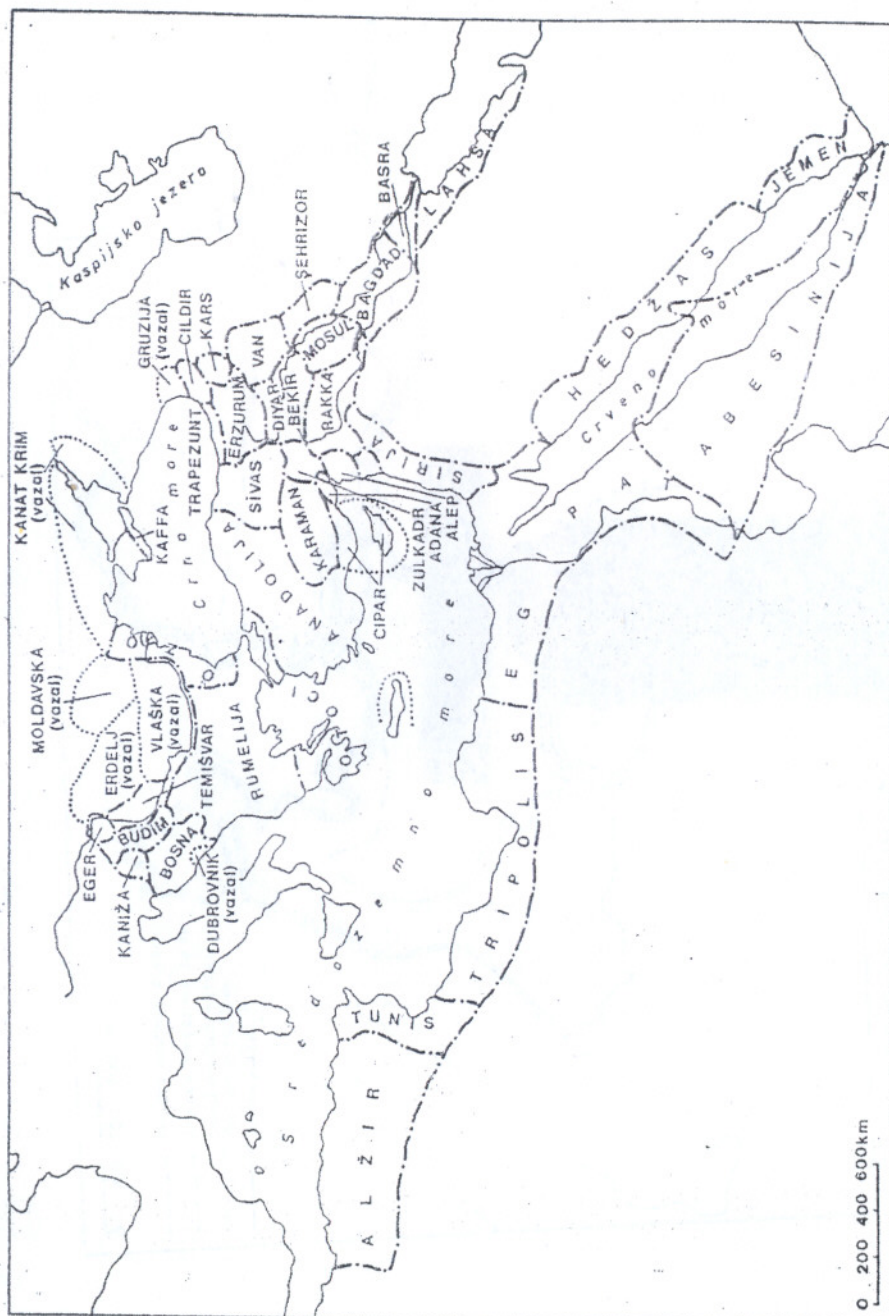
EKSPANZIJA OSMANSKE DRŽAVE DO TIHURA

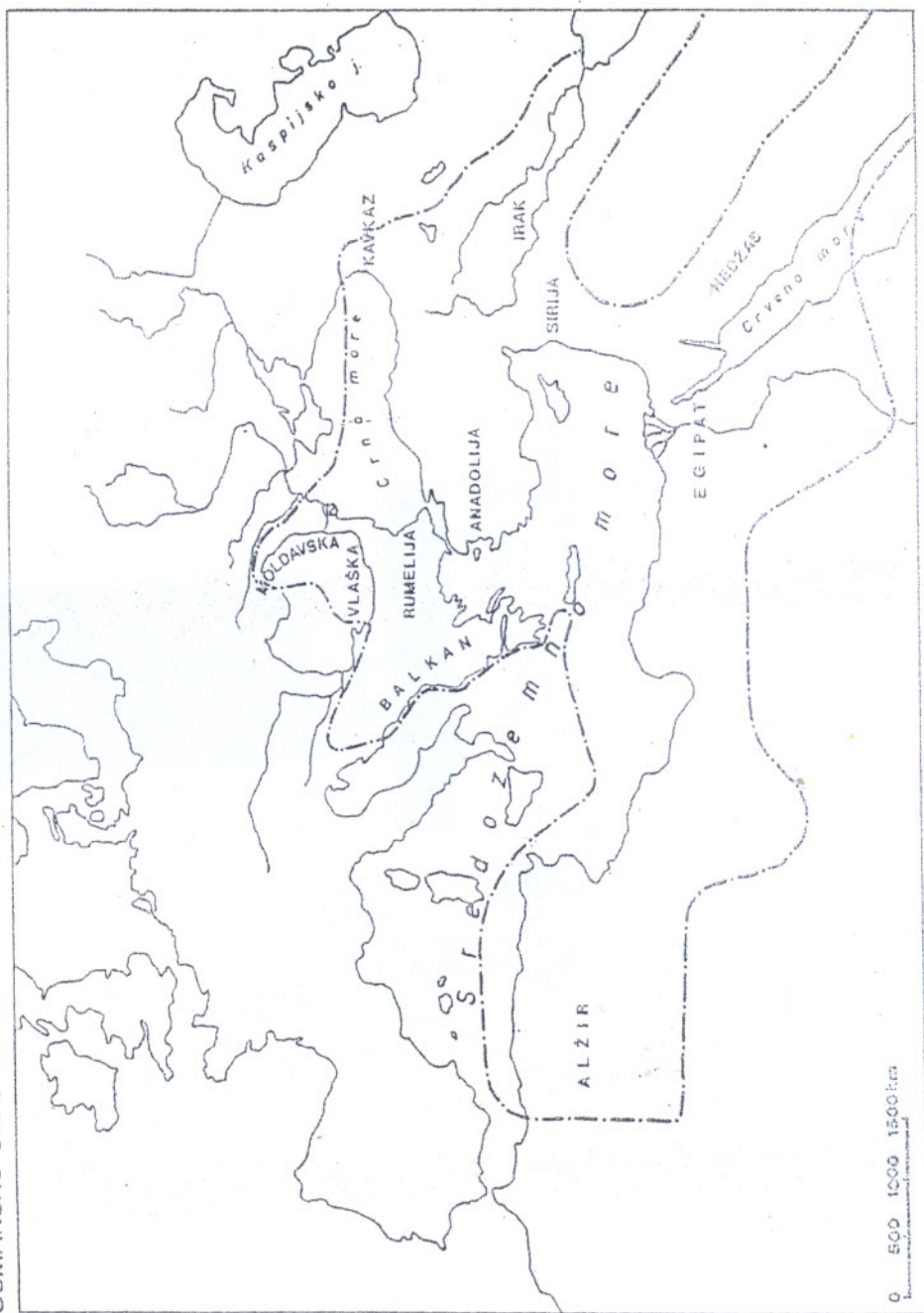
EKSPANZIJA OSMANSKOG CARSTVA OD 1413. DO POČETKA 16. STOLJEĆA

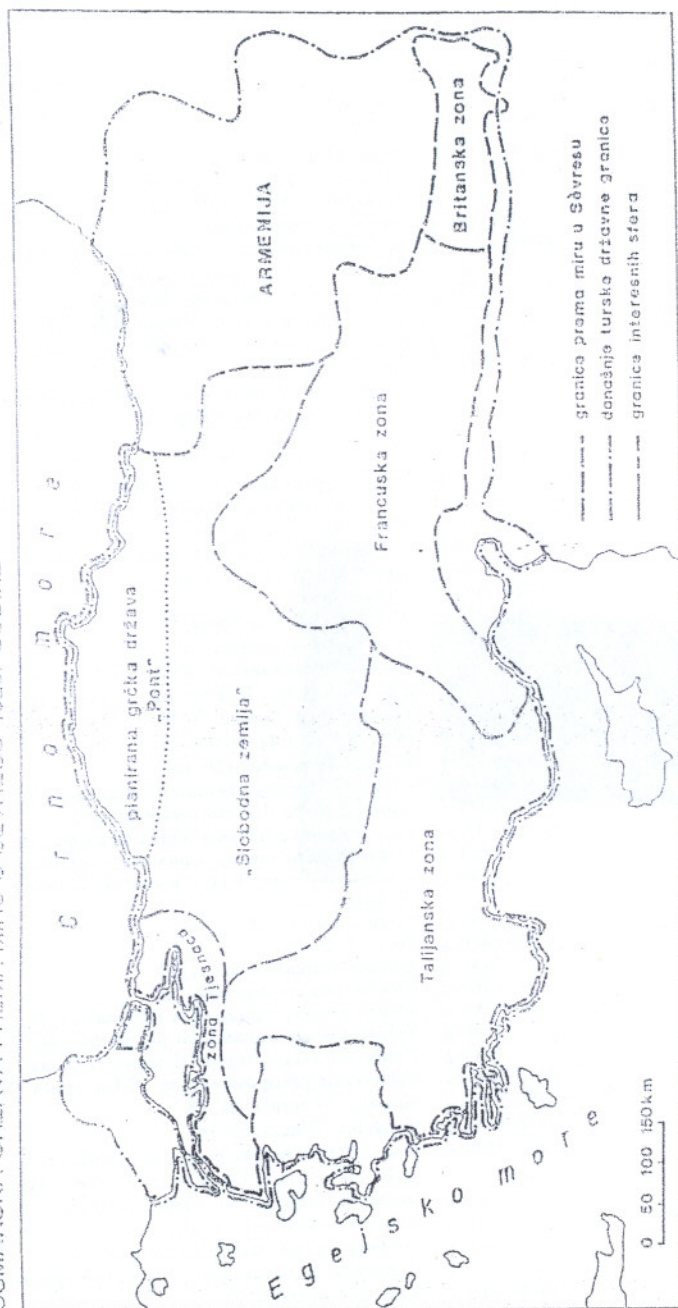
TERITORIJALNA PODJELA OSMANSKOG CARSTVA POČETKOM 17. STOLJEĆA

OSMANSKO CARSTVO OKO 1800. GODINE

OSMANSKA DRŽAVA PREMA MIRU U SEVRESU 1920. GODINE

Svi datumi po Hidžri preračunati su u kršćansku eru, po pravilu pomoću Wüstenfeld-Mahlerovih "Vergleichungs-Tabellen zur muslimischen und iranischen Zeitrechnung mit Tafeln zur Umrechnung orient-christlicher Ären" (treće, popravljeno i prošireno izdanje "Vergleichungs-Tabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechnung", u suradnji s Joachimom Mayrom, preradio Bertold Spuler, Wiesbaden, 1961). Iz tog je djela (str. 11) preuzeta i ova formula za približno preračunavanje hidžratskih godina u kršćanske godine:

$$H - \frac{3H}{100} + 622 = C$$

(H = hidžratska godina; C = kršćanska godina)

Primjer preračunavanja: H = 857

$$857 - \frac{3 \cdot 857}{100} + 622 = C$$

$$857 - \frac{2571}{100} + 622 = C$$

$$857 - 25,71 + 622 = C$$

$$857 - 26 + 622 = C$$

$$831 + 622 = 1453 \text{ (poslije Krista)}$$

6. stoljeće

552. g. utemeljenje najstarije poznate turske države, 14

7. stoljeće

- 6. st. cijepanje na zapadnu i istočnu udionu državu, 14
- 6. do 11. st. država Hazara, 15
- istočna i zapadna turska "udiona država" dolaze pod kinesko vrhovništvo, 14
- 682. g. novo utemeljenje države istočnih Turaka (Kök-Turaka), 14

8. stoljeće

- 744. g. propast države Kök-Turaka, 14
- 744. g. nastup Ujgura, 14
- 762. g. Ujguri prihvataju manihejstvo, 14

9. stoljeće

- od početka 9. st. regrutiranje odreda robova iz redova transoksanijskih Turaka u abasidskom halifatu, 15-16
- 840. g. Ujgure potiskuju Kirgizi, 14-15
- 840-860. g. utemeljenja ujgurskih država u Tarimskoj zavali i u sjevernoj Kini, 15

- 840-1212. g. dinastija Karahanida, 16
874-999. g. dinastija Samanida, 17

10. stoljeće

10. st. unutrašnjoazijski Karahanidi prihvataju islam, 16
962-1190. g. dinastija Gaznavida, 16
970. g. obraćenje Seldžuka na islam, 17
997-1030. g. Mahmud od Gazne, 16 i d.
999. g. Karahanidi osvajaju Buharu, 16

11. stoljeće

11. st. većina Ujgura prihvaća budizam, 15
1028. g. Tanguti uništavaju ujgursku državu u Tarimskoj zavali, 15
od kraja dvadesetih godina 11. st. provale Turkmene u Malu Aziju, 18
približno
1037-1063. g. Toğri-beg Muhammed: osvajajući pohodi Seldžuka, 17
1040. g. poraz Gaznavida u ratu sa Seldžucima, 17
1055. g. Seldžuk Toğri-beg preuzima skrb nad abasidskim halifatom u Bagdadu, 17
1071, 26. 8. Seldžuk Alp Arslan (1063-1072) razbija Bizantince kraj Manzikerta, 18
1072-1092. g. Seldžuk Melik Šah, 18
1072-1107. g. Süleyman, osnivač države anadolskih Seldžuka, 18 i d.
1092. g. smrt Nizama al-Mulka i Melik Šaha, 18
kraj 11. st. Konya postaje glavnim gradom anadolskih Seldžuka, 19

12. stoljeće

- 1105-1118. g. razdoblje vladavine seldžučkog sultana Muhammeda, 18
1118-1157. g. Seldžuk Sandžar, 18
prva pol. 12. st. mongolski Kara-Kitai pokoravaju Karahanide, 16
1176, 17. 9. poraz Bizantinaca u ratu s anadolskim Seldžucima kraj Miriokefalona, 18
1178. g. Seldžuci uništavaju turkmenski emirat Danišmend, 18
oko 1185. g. pljačkaški pohodi turkmenskog vođe Rüstema u istočnoj Anadoliji i sjevernoj Siriji, 21

13. stoljeće

- 1204, 13. 4. Mlečani osvajaju Carigrad, 18
1206-1227. g. Čingiz, veliki han Mongola, 15
1209. g. Ujguri u sjevernoj Kini prihvataju mongolsko vrhovništvo, 15
1220-1237. g. Alaeddin Keikubad I, sultan anadolskih Seldžuka, 18
poslije 1221. g. Süleyman Šah iz turkmenskog plemena *Kayı* povlači se, bježeći pred Mongolima, iz okolice Merva na zapad, 24 i d.
1224-1502. g. Zlatna Horda, 47
nakon, otpr., 1230. g. poraz anadolskih Seldžuka u ratu s Mongolima na Kösedağu, početak mongolskog vrhovništva, 20, 22
oko 1231. g. Süleyman-Šah se utopio u Eufratu, 25
oko 1231-1281. g. Ertoğrul, 25
1240-1242(?) g. ustanak *Babaija*, 21-22
1243, 26(?) lipnja poraz anadolskih Seldžuka u ratu s Mongolima na Kösedağu, početak mongolskog vrhovništva, 20, 22
1250. g. kraj Ajubida, početak Mameluka, 56
1252-1334. g. Šejh Saif, osnivač reda safavi, 53
1256-1335. g. dinastija Ilhana u Perziji, 20, 22 i d.

- 1256-1265. g. Ilhan Hülāgū, usp. 22
 1258, 10. 2. Mongoli osvajaju Bagdad, 56
 1260, 3. 9. Mameluci pobjeđuju Mongole kraj Golijatova Izvora, 22
 oko 1260. g. nastup Karaman-bega, 22
 poslije 1260. g. privremena podjela države anadolskih Seldžuka na dva dijela, 22
 1261, 25. 7. obnavljanje Bizantskoga Carstva, 27
 1277. g. pobuna Turkmena protiv Mongola, 22
 1277, poč. kolovoza pogubljenje državnika Muinuddina Pervane, 20
 1281(?) g. smrt Ertogrula, rodonačelnika Osmanlija, 25
 1281(?) - 1326. g. Osman I, 25-27;
 uvođenje malih nadarbina (*timar*), nadarbina za najveće dostojanstvo (*has*) i funkcije beglerbega, 26

14. stoljeće

14. st. raspad sjevernokineske ujgurske države, 15
 poč. 14. st. nestanak države anadolskih Seldžuka, 20
 1316-1335. g. Ilhan Abu Said, usp. 46
 1317. g. Orhan postaje vrhovnim zapovjednikom osmanske vojske, 26
 1326. g. Osmanlije osvajaju Bursu, 26
 1326-1360. g. Orhan, 27-29
 1331-1355. g. Stefan Dušan, car Srbije, 27, 29
 oko 1331. g. zauzeće Nikeje (Iznika), 27
 oko 1333. g. smrt prvog osmanskog vezira, teologa Alaeddin-paše, 28
 1333(?) - 1357. g. Süleyman-paša, Orhanov sin, postaje vezir, 35
 1335. g. raspad države Ilhana, 26, 46
 1335-1345. g. osvojenje emirata Karesi, 27
 1337. g. zauzeće Nikomedije (Izmita), 27
 1346. g. Orhan se udružuje s Ivanom Kantakuzenom i ženi se njegovom kćeri, 2
 1349. g. Orhan pomaže Bizantu protiv Srba, 27
 sredina 14. st. kraj osmanskog davanja danka Ilhanima, 26
 1353. g. tvrđava Cimpe postaje osmanski mostobran na evropskom tlu, 28
 1354. g. u osmanske ruke dolaze polotok Galipolje (Gelibolu) i Rodosto (Tekirdağ), 28
 1354. g. zauzeće Ankare, 28
 1360-1389. g. Murat I, 29-32
 1361. g. zauzeće Jedrena (Edirne), 29
 1363. g. Plovdiv postaje osmanski, 30
 oko 1363. g. uveden položaj vojnog suca (*kadıasker*), 31
 1365. g. Edirne postaje osmanskom prijestolnicom, 29
 1365. g. Dubrovnik sklapa trgovački ugovor s Osmanlijama, 30
 1368-1387. g. službovanje prvog osmanskog velikog vezira Çandarlı Kara Halila, 31
 1370-1501. g. dinastija Timurida, 34, 46
 1370-1405. g. vladavina Timura, 34-36
 poslije 1370. g. stvaranje turkmenske plemenske konfederacije Bijelog Ovna (oko Diyarbekira) i Crnog Ovna (između jezera Van i Mosula), 46
 1371. g. osmanska pobjeda nad Srbima na Marici, 30
 1375. g. Osmanlije osvajaju Niš, usp. 30
 1375. g. uvođenje velikih nadarbina (*ziamet*), 31
 1381. g. kneževina Germiyan postaje pretežno osmanskom, 30
 1381-1398. g. Kadi Būrhaneddin, 33
 1382. g. Osmanlije osvajaju Solun, 30
 1385. g. podjela ustanove beglerbega: postavljanje jednog beglerbega za Rumeliju i jednog za Anadoliju, 31
 1385(?) g. pobuna princa Savcija, 30

1386. g. zauzeće Sofije, 30
 1389. g. prva bitka na Kosovu polju, 30
 1389-1402. g. Bayezit I, 32-35;
 najkasnije u to vrijeme postavljen je za vođenje financijske uprave *defterdar*, 62
 1389. g. prvo bratoubojstvo u osmanskoj povijesti, 32
 1391-1392. g. pripojenje zapadnoanadolskih emirata, 32
 1391-1425. g. Manojlo I, car Bizanta, 32
 1393. g. pripojenje Bugarske, 33
 1394. g. Vlaška postaje vazalom, 33
 1395. g. podizanje tvrđave Anadolu Hisari, 33
 1395-1401. g. opsada Carigrada, 33
 1396. g. poraz vojske vitezova-križara kraj Nikopolja, 33
 1396, 25(28?) g. osmanski vladar dobiva od halife u Kairu naslov sultana "Rimske zemlje", 33
 1397. g. poraz i pripojenje kneževine Karaman, 33
 1400. g. osvojenje Erzincana, 33

15. stoljeće

- prva pol. 15. st. bektašijski dervisi stječu utjecaj među janičarima, 41
 1402, 27. 7. Timur pobjeđuje Osmanlije kraj Ankare; raspad osmanske države, 35
 1403, ožujak Timur napušta Anadoliju, 35
 1405, 19. 1. Timurova smrt, 36
 1405. g. Mehmet I. pobjeđuje Isu, 36
 1406. g. Azerbajdžan pada u ruke Crnog Ovna, 46
 1410. g. Musa pobjeđuje Süleymana, 36
 1411-1437. g. car Sigismund, 39
 1413, 5. 7. Mehmet I. pobjeđuje Musu; kraj međuvlašća u osmanskoj državi, 36
 1413-1421. g. samovlada Mehmeta I, 37-38
 1414. g. separatistički ustanak Cüneyta, emira Izmira, 37
 1415-1420. g. društveno-revolucionarne pobune (Bedreddin, Bürlükce Mustafa, Toklak Kemal), 37 i d.
 1419-1422. g. Düzme (Lažni) Mustafa kao pretendent na prijestolje, 38 i d.
 1421-1451. g. Murat II, 38-41
 1422. g. opsada Carigrada, 39
 1422. g. Mali Mustafa kao pretendent na prijestolje, 39
 1424, 22. 2. Bizant mora plaćati danak, 39
 1424. g. primirje s carem Sigismundom, 39
 1426-1427. g. srpske gradove preuzima car Sigismund, 40
 1430-1432. g. rat protiv Venecije, 40
 1433. g. Albanija postaje pretežno osmanska, 40
 1435-1444. g. rat s Ugarskom, 40
 1437, 9. 12. smrt Sigismunda; János Hunyadi preuzima obranu zemlje u Ugarskoj, 40
 1438. g. uvođenje tzv. prikupljanja dječaka (*devşirme*), 41
 1439, 18. 8. Smederevo se predaje, 40
 1438-1453. g. Çandarlı Halil, veliki vezir, 44
 1440. g. neuspješna opsada Beograda, 44
 1441. g. nastanak Hanata Krim od ostataka Zlatne Horde, 47
 1443, listopad-siječanj 1444. Hunyadijev "zimski pohod" na Balkanu, 40
 1444, oko 1. 8. mir u Segedinu s Ugarskom, odstupanje Smedereva i drugih utvrđenih gradova Srbima, 40
 1444, 10. 11. ugarski poraz kraj Varne, 40
 1448, 16-18. 10. druga bitka na Kosovu, poraz Hunyadija, 41

- 1451-1481. g. Mehmet II. Osvajač, 41-51
 1451-1469. g. timuridski vladar Abu Said, 46
 1452. g. otkazivanje Firentinske unije između istočne i zapadne crkve, 43
 1453, 29. 5. zauzeće Carigrada, 43
 1453, do poč. 18. st. razdoblje velikih vezira iz danka u krvi, 44, 123
 1453-1478. g. Uzun Hasan, vladar Bijelog Ovna, 46-47
 1456, 4-22. 7. neuspješna opsada Beograda, 44
 1456, 11. 8. smrt Jánosa Hunyadija, 44
 1456-1462. g. Vlad IV. Țepeș (ili Drakul), vojvoda Vlaške, 45
 1458-1490. g. Matijaš I. Korvin, kralj Ugarske, 45
 1459, 29. 7. novo zauzeće Smedereva, uključenje Srbije u Osmansko Carstvo, 44
 1460. g. Peloponez (Moreja) postaje osmanski, 44
 1461. g. Osmansko Carstvo pripaja Amastris, İsfendiyar i Trapezuntsko Carstvo, 45
 1461-1462. g. nepokornost Vlaške pod Vladom IV, 45
 1462-1475. g. Radu cel Frumos, vlaški vojvoda, 45
 1463. g. Bosna postaje osmanskom, 45
 1463-1479. g. mletačko-osmanski rat, 45, 47
 1466. g. kneževina Karaman pretvorena u osmanski vilajet, 46
 1467, 11. 11. Uzun Hasan pobjeđuje Crnog Ovna - raspad te države, 46
 1468, 17. 1. smrt Skenderbega, 45
 1468-1469. g. sukob Uzun Hasana s Timuridom Abu Saidom, 46
 1469, 28. 1. poraz Abu Saida, 46
 1469. g. Uzun Hasan se u Tebrizu proglašava vladarom Irana, 46
 1470, 12. 7. Eubeja oduzeta Mlečanima, 46
 1473, 11 (12?) 8. Mehmet Osvajač nanosi Uzunu Hasanu uništavajući poraz kraj Otluk Belija (Tercana), 47
 1477-1481. g. Karamani Mehmet-paša, veliki vezir, posvemašnje uvođenje timarskog sustava u Osmanskom Carstvu, 49
 1478. g. početak osmanskog vrhovništva nad Hanatom Krimom, 47, 65
 1478, 5/6. 1. smrt Uzuna Hasana; raspad države Bijelog Ovna, 47
 1479, 25. 6. mirovni ugovor s Venecijom, 47
 1480. g. privremeno zaposjednut Otranto u južnoj Italiji, 48
 1480. g. neuspješna opsada Rhodosa, 47-48
 1481, 3. 5. smrt Mehmeta Osvajača, 48
 1481-1512. g. Bayezit II, 51-54;
 vojska opremljena vatrenim oružjem, 53;
 ured *defterdara* (voditelja financijske uprave) dijeli se: jedan *defterdar* za Rumeliju, a jedan za Anadoliju, usp. 62
 1482, 17. 7. Cem poražen, emigrira u Evropu, 52
 1483. g. Osmansko Carstvo priključuje Hercegovinu, 52
 1484. g. zauzeće crnomorskih luka Kilije i Akkermana, 52
 1485-1491. g. sukob s Mamelucima, 52
 1490, 6. 4. smrt ugarskog kralja Matijaša Korvina, 77
 1492. g. otkriće Amerike, usp. 86
 1497-1499. g. Poljska poduzima neuspješan pohod radi osvajanja Moldavske, 52
 1499-1502. g. pomorski rat protiv Venecije, 52
 1499, kraj kolovoza zauzeće Lepanta, 52

16. stoljeće

- poslije 1500. g. potpuno naoružavanje janičara mušketama, 53, 69
 1501. g. uvodi se *avariz*, vrsta izvanrednog poreza, 53
 1501-1503. g. rat protiv Ugarske, 52
 1501-1524. g. Ismail I, šah safavidske Perzije, 53-54
 1502. g. raspad Zlatne Horde, 47

- 1502, 14. 12. mirovni ugovor s Venecijom, 52
 1503, 22. 2. mir s Ugarskom, 52
 1511. g. ustanak Şahkuhi u okolici Antalye, 54
 1512-1520. g. Selim I, 54-57
 1514. g. seljački rat u Ugarskoj pod Györgyom Dózsom, 77
 1514, 23. 8. poraz safavida kraj Çaldırana, 55
 1514-1516. g. veliki dijelovi Kurdistan pripojeni Osmanskom Carstvu, 55
 1515-1547. g. Franjo I, kralj Francuske, usp. 80
 1516-1526. g. Ludovik II. Jagiello, kralj Ugarske, usp. 78
 1516, 24. 8. poraz Mameluka kraj Mardž Dabika u sjevernoj Siriji - Sirija postaje osmanskim, 56
 1517, 23. 1. uništavajući poraz Mameluka kraj Rajdanije blizu Kaira, Egipat postaje osmanskim, 56
 poslije 1518. g. halifat - navodno - prenesen na Selima I, 56
 1519-1556. g. car Karlo V, 78, 89
 1519, 15. 5. alžirski gusar Hayreddin Barbarossa stupa u osmansku službu, 57
 1519-1520. g. prvi ustanak celaija, 56
 1520-1566. g. Süleyman I. Veličanstveni, 76-89
 poslije 1520. g. uvedena funkcija načelnika sekretara kancelarije (*reisülküttap*), kao pomoć državnom sekretaru za carski monogram (*nişancı*), 83
 1521, veljača pobuna Canberdi Gazalija u Siriji ugušena, 76
 1521, 29. 8. Beograd oduzet Ugrima, 77
 1522. g. pripojenje kneževine Zulkadr državi Osmanlija, 83
 1522, 20. 12. osvojen Rhodos na račun ivanovaca, 77
 1523-1536. g. Ibrahim-paša, veliki vezir, 78-81
 1524-1525. g. "oslobođen" pobunjeni Egipat, 78
 1524-1576. g. Tahmasp I, šah Perzije, 80, 90
 1526. g. Liga od Cognaca, 78
 1526, 29. 8. ugarska vojska uništena kraj Mohača, 78
 1526-1564. g. Ferdinand I. Habsburgovac, kralj zapadne Ugarske, 78
 1526-1540. g. Ivan Zapolja (Zápolya, Szapolyai), kralj istočne Ugarske, 78, 81-82
 nakon 1526. g. šitski nemiri u Anadoliji, 79
 1527-1540. g. Petar Rareş, moldavski vojvoda, usp. 81
 1529, rujan -
 - listopad neuspješna opsada Beča, 78
 oko 1530. g. Hurrem Sultan (Rokselana), miljenica Süleymana Veličanstvenog i majka potonjeg Selima II, sve više utječe na osmansku politiku, 81
 1532, 28-30. 8. Kőszeg u zapadnoj Ugarskoj kapitulira, 79
 1532, rujan pohod Andree Dorie na Peloponez, 79
 1533-1584. g. Ivan IV. Grozni, car Rusije, usp. 89-90
 1534-1535. g. rat protiv Safavida, 79-80
 1534-1546. g. Hayreddin Barbarossa, admiral osmanske flote, 79
 1536, 18. 2. prva "kapitulacija", državni sporazum o trgovačkim i konzularnim pitanjima s Francuskom, 90
 1536, 14/15. 3. smaknuće velikog vezira Ibrahim-paše, 81
 1537. g. osmanski vojni pohod na južnu Italiju, 81
 1538, rujan Moldavska postaje osmanski vazal, 66, 81
 1538. g. osvajanje južne Arabije, 81
 1538, 28. 9. odlučni poraz mletačke mornarice kraj Preveze, 81
 1540, 20. 10. mir s Venecijom, 81
 1540-1570. g. Ivan Sigismund Zapolja, kralj istočne Ugarske, 82, 89
 poslije 1540. g. Abesinija postaje osmanskim, 83
 1541, 29. 8. zauzet Budim, 82
 1541-1543. g. anektirana središnja Ugarska, 82

- 1541-1546. g. Petar Rareš iznova vojvoda Moldavske, usp. 82
 otprilike od 1544. g. nagli porast korupcije od vremena velikog vezira Rüstem-paše, 88
 poslije 1545. g. početak sve veće inflacije, 86
 1547, 19. 6. mirovni ugovor s Habsburgovcima u Edirnama, 82
 1547. g. većim dijelom osvojen Jemen, 81
 1548-1550. g. rat sa Safavidima, 82
 otpr. poslije 1550. g. novčana privreda postupno smjenjuje naturalnu privredu na području agrara, 87
 poslije 1550. g. naslov paša, dotada primjeren samo vezirima, dodjeljuje se svim beglerbezima, 97
 1551-1553. g. rat protiv Habsburgovaca u Ugarskoj, 81
 1552. g. Rusi osvajaju Hanat Kazan, 89
 1552, 27. 7. Temišvar kapitulira, 82
 1552, rujan -
 - listopad neuspješna opsada Egera, 82
 1553-1555. g. rat protiv Safavida, 82
 1554. g. Rusi osvajaju Hanat Astrahan, 89
 1555. g. ustanak Lažnog Mustafe u Rumeliji, 88
 1555, 29. 5. mir sa Safavidima u Amasyi, 82
 1555-1574. g. sjevernoafričke "države barbareska" postaju osmanske, 82
 1556, 16. 1. univerzalna Habsburška Monarhija dijeli se na monarhije Španjolsku i Austriju, 88
 1556. g. Libija postaje osmanskom pokrajinom, 82
 1556-1564. g. car Ferdinand I, usp. 78, 81 i d.
 šezdesete god. 16-
 -početak 17. st. broj janičara povećava se 4-5 puta, 99
 1564-1576. g. car Maksimilijan II, 82
 1565-1579. g. Sokollu Mehmet-paša, veliki vezir, 82, 90-91
 1565. g. neuspješna opsada Malte, 82
 1566. g. ugarski pohod: osvojen Siget, 82
 1566, 7. 9. smrt Süleymana Veličanstvenog, 82
 1566-1574. g. Selim II, 89-90
 1567-1570. g. ustanak zaidita u Jemenu, 89
 1568, 17. 2. mirovni ugovor s Habsburgovcima u Edirnama, 89
 1569. g. pohod protiv Rusa radi oslobođenja 1554. g. osvojenog Hanata Astrahana, 89
 od 1570. nadalje količina plemenite kovine u srebrnoj aspri (akçe) drastično smanjena - ubrzanje inflacije, 92
 1570, 16. 8. ugovor u Speyeru: Ivan Sigismund odriče se ugarske kraljevske časti u korist Habsburgovaca i uzima naslov kneza Erdelja, 89
 1570. g. osvojen Tunis, 90
 1570-1571. g. osvojen Cipar, 90
 1571. g. krimski Tatari provaljuju u Rusiju, Moskva spaljena, 90
 1571, 7. 10. Don Juan d'Austria uništava osmansku flotu kraj Lepanta, 90
 nakon 1571. g. redovito dodjeljivanje timarskih nadarbina nezasluznima (ecnebi), 93
 1571-1586. g. István Báthory, knez Erdelja, 90
 1573, 7. 3. mir s Venecijom, 90
 1574-1595. g. Murat III - sultan se povlači u harem, početak razdoblja tzv. vladavine žena, 90 i d.;
 bujanje korupcije (rüşvet), 96 i d.;
 sveopće prodavanje položaja, 96 i d.;
 promjena prakse novačenja janičara: ubuduće se primaju i muslimani (koji žele), 97;
 stalni nemiri u Anadoliji, 101

- 1577, 1. 1. produljenje mira s Austrijom, 90
 1577, 30. 7. ugovor s Poljskom, 90
 1577. g. Gruzija dopijeva pod osmansku "zaštitu", 90
 oko 1578. g. počinje obezvređivanje novca, 92
 1578-1590. g. rat protiv safavidske Perzije, 90
 1579, 12. 10. ubijen Sokollu Mehmet-paša; početak čestih smjena na položaju velikog vezira, 91
 1580, 3. 5. kapitulacija (državni ugovor) s Engleskom, 100
 oko 1580-1600. g. šesterostruko povećanje opterećenja osmanskog seljaštva; šire se prezaduženost i bijeg sa zemlje, 93;
 trgovački putovi Sredozemnim morem sve više gube značenje, 100
 1583-1635. g. ustanci libanonskog emira Druza Fahraddina, 103, 107
 1583-1598. g. Abdullah II, han Uzbeka, sklapa savez s Osmanlijama protiv Safavida, 90
 1584. g. devalvacija aspre (*akçe*), 92
 1585, jesen. Osmanlije oduzimaju Safavidima Azerbajdžan, 90
 1588. g. Englezi pobjeđuju španjolsku "armadu", 89
 1588-1629. g. Abbas I. Veliki, šah Perzije, usp. 89
 1589, 2. 4. velika buna janičara u Carigradu, tzv. zgoda s beglerbegom, 98
 1590, 21. 3. sklapanje mira sa Safavidima: Carigradski mir, 90-91
 1593-1606. g. petnaestogodišnji rat (tzv. dugi rat) s Austrijom, 91, 103;
 nestaje odred *akindžija*, njihovo mjesto zauzimaju Tatari s Krima, 90
 1593-1601. g. Mihajlo Hrabri, vojvoda Vlaške, 91
 1594. g. dunavske kneževine Erdelj, Moldavska i Vlaška zbacuju osmansko vrhovništvo, 91
 1595-1603. g. Mehmet III, 91
 1595, 29. 10. poraz osmanske vojske protiv odreda Erdelja i Vlaške kraj Giurgina, 91
 1596, 13. 10. predao se Eger, 91
 1596, 26-28. 10. posljednja osmanska pobjeda u otvorenoj bitki, bitka kraj Mezöhe-resztesa, 91
 1596. g. početak velikog ustanka *celalija* u Anadoliji, 101
 1598. g. Kara Yazıcı okuplja pod svojim zapovjedništvom ustanike celalije, 101
 kraj 16 - poč. 17. st. prodaju se položaji kadije i muftije, 97;
 pokrajinska vojska smanjuje se na trećinu sastava, 98

17. stoljeće

- poč. 17. st. vazalna kneževina Ramazan postaje vilajet, 83
 od poč. 17. st. sve veći broj janičara, 112;
 porast moći janičarskog age, 108
 prva pol. 17. st. režim tzv. vladavine žena razvija se u punom opsegu, 108
 nakon prve pol. 17. st. vilajeti Budim, Bagdad, Damask i Egipat dodjeljuju se još samo vezirima, 109
 1600. g. osvojenje Kaniže, 103
 1601. g. teški poraz pobunjenih celalija, smrt vođe Kara Yazıcıja, 102
 1601. g. dunavske kneževine ponovo priznaju osmansko vrhovništvo, 91
 1603, proljeće. pohod protiv ustanika celalija u Anadoliji, 102
 1603-1612. g. safavidsko-osmanski rat, 102
 1603-1610. g. "Veliki bijeg" u Anadoliji, druga faza ustanka celalija, 102 i d.
 1603-1617. g. Ahmet I - prestanak dotada obvezatne prakse bratoubojstva, 102-103
 1604-1606. g. ustanak Istvána Bocskaya protiv Habsburgovaca u sjevernoj Ugarskoj, 103
 1605, 9. 2. mirovni ugovor u Beču između Habsburgovaca i Bocskayevih ustanika, 103
 1606, 11. 11. mir u Zsitvatoroku s Austrijom; osmanska strana priznaje habsburškog vladara kao cara ravnopravnog sultanu, 103
 1606. g. Azerbajdžan ponovo izgubljen u korist Safavida, 102

- 1606-1607. g. buni se Canbulat Ali, beglerbeg Alepa, 103 i d.
 1607-1609. g. ustanak vođe celalija Kalenderoğlu Mehmeta u Anadoliji, 103
 1610, do tridesetih godina broj timara smanjuje se na šestinu prvobitnoga broja, 111
 1612, 20. 11. sklopljen mir sa Safavidima, 104
 1612. g. prva kapitulacija (državni ugovor) s Nizozemskom, 100
 1613-1629. g. Gábor Bethlen, knez Erdelja, 113
 1617-1618. g. prvi sultanat Mustafe I, 106;
 uobičajeni princip lincarnog nasljeđivanja zamijenjen načelom seniorata, 107
 1618-1622. g. Osman II, 106
 1619. g. devalvacija, 110
 dvadesete god. ustanak *sarica* i *sekbana* u Anadoliji, 106
 1620-1621. g. rat protiv Poljske, 106
 1622-1623. g. Mustafa I. drugi put sultan, 106
 1623-1640. g. Murat IV, 106 i d.
 1623-1632. g. sultanija-majka Kösem (Mâhpeyker) daje ton poslovima vlade, 106
 1623-1628. g. pobuna Abaza Mehmet-paše, 107
 1623-1639. g. rat s Perzijom, 106
 1623. g. pobuna emira Bekira u Bagdadu; Bagdad i Mosul potpadaju pod Safavide, 106, 109
 1624. g. bune celalija pod Cennetoğluom u sjeverozapadnoj Anadoliji, 109
 1624. g. devalvacija, 110
 1624-1628. g. buna krimskog hana Mehmeta Giraya III, 107
 1629. g. vraćen Mosul, 106
 1630. g. kraj osmanske vlasti u Jemenu, 158
 tridesete god. neredoviti odredi *sekbana* i *sarica* sve više zamjenjuju pokrajinsku spahijsku vojsku, 112
 1632. g. İlyas-paša se buni u sjeverozapadnoj Anadoliji, 109
 1632-1637. g. teror sve jači: sultan Murat IV. daje smaknuti 25 000 osoba, 110
 1633-1635. g. novi ustanak emira Druza Fahraddina, 107
 1638. g. vraćen Bagdad, 106
 1639, 17. 5. sklopljen mir u Kasr-i Şirinu sa Safavidima, 106
 1640-1648. g. sultan İbrahim, 106
 1643-1715. g. Louis XIV, kralj Francuske, usp. 115
 1645-1670. g. rat protiv Venecije, 107, 115
 1645. g. odsada se janičarski aga imenuje vezir, 108
 1647-1655. g. pobune celalija u Anadoliji, 109
 1648-1651. g. janičari privremeno preuzimaju vlast, 108
 1648-1687. g. Mehmet IV, 106-107
 1648-1660. g. Ferenc II. Rákóczy, knez Erdelja, 114
 sredina 17. st. ukinuće danka u krvi, 112
 druga pol. 17. st. ustanci kršćana na Balkanu, 117
 1654. g. uspostavljanje osobne kancelarije velikog vezira; Carski divan gubi značenje, 109
 1654-1660. g. Karlo X. Gustav, kralj Švedske, 114
 1656, 26. 6. inlećačka pomorska pobjeda kraj Dardanela, 113
 1656-1661. g. Köprülü Mehmet-paša, veliki vezir, 113-114
 1657. g. Ferenc II. Rákóczy, knez Erdelja, napada Poljsku; krimski Tatari uništavaju njegovu vojsku, 114
 1658. g. Köprülü Mehmet-paša pustoši Erdelj, 114
 1658-1659. g. posljednji veliki ustanak celalija u Anadoliji koji vodi Abaza Kara Hasan-paša, 113
 1660. g. uspostavljanje vilajeta Veliki Varadin, 114

- 1661-1676. g. Köprülü Fâzil Ahmet-paša, veliki vezir, 114
 1663-1664. g. pohod protiv Habsburgovaca, 114-115
 1664, 10. 8. mir s Habsburgovcima u Vasváru, 115
 1666. g. Dorošenko, hetman zapadnog dijela Ukrajine, priznaje osmansko vrhovništvo, 115
 1669, 5. 9. zauzeće Kandije na Kreti, mir s Venecijom, 115
 1672. g. rat protiv Poljske; zapadna Ukrajina i Podolija postaju osmanske, 115
 1676-1683. g. Kara Mustafa-paša, veliki vezir, 115 i d.
 1676. g. Dorošenko odbacuje osmansko vrhovništvo i odstupa svoje područje Samojloviču, hetmanu istočne Ukrajine, 116
 1678-1681. g. rat protiv Moskve, 116
 1678-1686. g. protuhabsburški ustanak kuruća pod Imreom Thökölyjem u Gornjoj Ugarskoj, 116 i d.
 1682-1725. g. Petar Veliki, car Rusije, 121
 1682-1685. g. Thököly, knez Gornje Ugarske, 116
 1683. g. osmanski pohod protiv Beča, 116 i d.
 1683, 12. 9. uništavajući poraz osmanske vojske na Kahlenbergu, 116
 1684. g. stvaranje Svete lige protiv Osmanlija, uz sudjelovanje pape, Habsburgovaca, Poljske i Venecije, 117
 1686, 2. 9. Habsburgovci osvajaju Budim, 117
 1687-1691. g. Süleyman II, 117
 1687, 12. 8. druga mohacka bitka kraj Harsány, 117
 1687. g. ruski napad na Hanat Krim, 117;
 habsburški prodor u Srbiju, 117
 1689-1691. g. Köprülü Fâzil Mustafa-paša, veliki vezir, 117
 1690. g. ponovo osvajanje Srbije i Erdelja, 118
 1690. g. Thököly, knez Erdelja, 118
 od 1690. g. ustanova vlasništva zakupa, 119
 1691-1695. g. Ahmet II, 118
 1691, 19. 8. Fâzil Mustafa pada kraj Slankamena u boju protiv markgrofa Ludwiga Badenskog, zvanog Türkenlouis, 118
 1695-1703. g. Mustafa II, 118
 1696, 18. 7. car Petar I. osvaja Azov, 118
 1697, 11. 9. princ Eugen Savojski pobjeđuje osmansku vojsku kraj Sente, 118
 1697-1718. g. Karlo XII. Gustav, kralj Švedske, 121 i d.
 1697-1733. g. izborni knez August Jaki, kralj Poljske, 121
 1699, 26. 1. mir u Sremskim Karlovcima, 119
 od 1699. g. vanjsku politiku države Osmanlija vodi načelnik divanskih sekretara (*reisülküttap*), 119, 120
 kraj 17. st. pojavljuju se begovi dolova, 119

18. stoljeće

- poč. 18. st. završava razdoblje velikih vezira ponijekdom iz danka u krvi, 123
 1700, 14. 7. Porta odstupa Azov Rusiji; Rusija stječe pravo neograničene plovidbe Crnim morem i kroz tjesnace, 119
 1703, srpanj-kolovoz edirnska zgoda, 121
 1703-1730. g. Ahmet III, 121, 124
 1703-1711. g. protuhabsburška buna u Ugarskoj pod Ferencem II. Rákóczyjem, 121
 1710, 18.8-20.11. drugo veliko vezirstvo Baltacı Mehmet-paše, 122
 1711, srpanj Osmanlije pobjeđuju rusku vojsku na Prutu i vraćaju Azov, 122
 od 1711. g. fanarioti kao vojvode u dunavskim kneževinama, usp. 43, 132
 1713-1716. g. Damat Ali-paša, veliki vezir, 122
 1715, kolovoz-rujan vraćen Peloponez, učvršćena vlast nad Kretom, 122
 1716, 5. 8. princ Eugen Savojski tuče osmansku vojsku kraj Petrovaradina, 122

- 1718, 21. 7. mir u Požarevcu, 122
- 1718-1730. g. tzv. doba tulipana; Nevşehirli Damat İbrahim-paşa, veliki vezir, 122 i d.
- nakon 1720. g. pojačano oporezovanje obrta u Istanbulu, 123
- 1722-1729. g. propašću Safavida u Perziji počinje vladavina afganske dinastije, 122
- 1724, 24. 6. osmansko-ruski ugovor o Perziji, 122
- 1724-1736. g. ponovljeno ratno sukobljavanje s Perzijom, 122-124
- 1725-1729. g. Ašraf, perzijski šah, 122
1727. g. İbrahim Müteferrika uvodi u Osmanskom Carstvu tiskarstvo, 123
- 1730, rujan ustanak u Carigradu pod vodstvom Patrona Halila, 124
- 1730-1754. g. Mahmut I, 124
- 1736-1739. g. rat protiv Rusije, 124
1736. g. Rusi vraćaju Azov, 124
- 1736-1749. g. dinastija Afsara u Perziji, 124
- 1736-1747. g. Nadir Šah perzijski, 125 i d.
- 1737, 22. 9. sklopljen mir s Nadir Šahom, 124
- 1737-1739. g. rat s Austrijom, 124
- 1739, 18. 9. Beogradski mir s Austrijom i Rusijom, 124
1740. g. u novoj kapitulaciji Francuska postaje zaštitnikom katolika u Osmanskom Carstvu, 126
- 1740-1780. g. carica Marija Terezija, usp. 125 i d.
- 1740-1786. g. Friedrich II. Veliki, kralj Pruske, 125
1741. g. naviještena vahabitska doktrina, 132
- 1743-1746. g. rat s Nadir Šahom perzijskim, 124 i d.
- 1744-1765. g. Muhammed ibn Saud, emir Darije, usp. 132
- 1746, 4. 9. sklopljen mir s Nadir Šahom, 125
- 1747, 19. 6. smrt Nadir Šaha, 125
- druga pol. 18. st. početak industrijske revolucije u Evropi, 127-129
- 1750-1789. g. dinastija Zand u Perziji, usp. 135
- od 1750. g. begovi dolova i njesno plemstvo postaju utjecajne društvene grupe u Osmanskom Carstvu, 127
- 1754-1757. g. Osman III, 125
- 1756-1763. g. sedmogodišnji rat između Habsburgovaca i Pruske, 125
- 1757-1763. g. Ragip-paşa, veliki vezir, 125
- 1757-1774. g. Mustafa III, 125
- 1762-1796. g. Katarina II. Velika, carica Rusije, 125 i d.
- 1765-1803. g. Abdalaziz ibn Muhammed ibn Saud; saudijska dinastija osniva prvu državu, usp. 132
- 1768-1774. g. osmansko-ruski rat, 125
- 1768-1773. g. buna mamelučkog emira Džina (Bulutkapan) Alija Beya, 126
- 1769-1775. g. ustanak galilejskog šejha Omara Tahira, 126
1771. g. savez s Austrijom, 126
1772. g. prva dioba Poljske, 130
- 1774-1789. g. Abdülhamit I, 126
- 1774, 21. 7. mir u Küçük Kaynarci; Hanat Krim postaje "nezavisan", 126 i d.
- 1775-1779. g. ratni sukobi s Perzijom, usp. 135
1783. g. Krim postaje ruskom pokrajinom, 126
- 1787-1792. g. rat protiv Rusije i Austrije, 130
- 1788-1822. g. Tepedeleni Ali-paşa vodi poluautonomni režim u Janjini, 134
- 1789-1807. g. Selim III, 130-133
- 1789, 14. 7. osvajanje Bastille u Parizu, usp. 130
- 1792, 9. 1. mirovni ugovor u Iašiju, 130
- 1792, 21. 9. Francuska postaje republikom, usp. 130
- 1793, 24. 2. Nizam-ı cedid, 131
- 1794-1925. g. dinastija Kadžara u Perziji, 135

- do 1796. g. sandijski emiri ovladavaju Nedždom, 132
 1797-1799. g. buna Pazvandoğlu Osmana, 131 i d.
 1798-1799. g. Bonaparteova ekspedicija u Egipt, 131 i d.
 1798. 21. 7. Francuzi tuku Mameluke blizu piramida, 131
 1799. godine Porta sklapa obrambeni savez s Engleskom, 131

19. stoljeće

1801. 27. 6. francuske trupe napuštaju Egipt, 131
 1802. 27. 3. mir u Amiensu između Francuske i Engleske, usp. 131
 1802. 25. 6. Porta sklapa mir s Francuskom, usp. 131
 1803. g. engleske trupe napuštaju Egipt, 131
 1804. g. Vahabiti osvajaju Medinu, 132
 1804-1805. g. nemiri u Egiptu, 132
 1804-1806. g. prvi srpski ustanak, 132
 1804-1814. g. Napoleon I. Bonaparte, car Francuske, usp. 132
 1805. g. Muhammed Ali dopijeva na vlast u Egiptu, 132, 137
 1806. g. Vahabiti osvajaju Mekku, 132
 1806-1812. g. rat Porte s Rusijom, 132
 1807. g. propada britanska ekspedicija u Egipt; Selim III. žrtva pobune janičara, 132 i d.
 1807-1808. g. Mustafa IV, 133
 1808. 28. 7. Bayraktar Mustafa-paša zauzima Istanbul, 133
 1808-1839. g. Mahmut II, 133
 1808. 14. 10. formiranje odreda Sekban-i cedid, 133
 1808. 7. 10. dokument o suglasnosti (Sened-i İttifak), 133
 1808-1817. g. Karadorđe, knez Srbije, 132, 134
 1811. 1. 3. Muhammed Ali likvidira vodeće Mameluke, 136
 1812. 28. 5. završen rat Porte s Rusijom, 134
 nakon 1812. g. uklanjanje begova dolova i plemstva, 134
 1814. g. osnivanje "heterije filika", 134
 1815-1817. g. drugi srpski ustanak, 134
 1815-1839. g. Miloš Obrenović, vrhovni knez Srbije, 134, 136
 1818. g. ukinuta tlaka u Osmanskom Carstvu, 138
 1821-1830. g. ustanak Grka, 135
 1825-1855. g. Nikola I, car Rusije, 136
 1826. 15. 6. Mahmut II. likvidira janičare; zabrana reda bektasija, 135-136
 1826-1828. g. rusko-perzijski rat; istočna Armenija dopijeva u ruski posjed, 150
 1827. 6. 7. Londonski ugovor o autonomiji Grčke, 136
 1827. 20. 10. Trojni savez uništava osmansko-egipatsku mornaricu, 136
 1829. ožujak Londonski ugovor o nezavisnosti Grčke, 136
 1829. 15. 8. grčka deklaracija nezavisnosti, 136
 1829. 14. 9. mir u Edirnama, 136
 1830. 3. 2. Londonski protokol: priznata nezavisnost Grčke, 130
 1830. 24. 4. Porta pristaje na nezavisnost Grčke, 130
 1830. 5. 7. Francuska prisvojila Alžir, 130
 1831. g. ukinut timarski sustav; uživaoci zemljišnih dobara postaju vlasnici, 137
 1831. 1. 11. prve osmanske novine, 138
 1832-1833. g. Muhammed Ali nakon invazije Anadolije prijeti Carigradu, 137
 1833. 8. 4. mir u Kütahyi, 137
 1833. 8. 7. ugovor u Hünkâr İskelesiju, 137
 1834. g. osnovana osmanska vojna škola, 138
 1836. g. službeno osnivanje ministarstva vanjskih poslova, 138
 1838. g. uspostavljanje predsjedništva vlade, usp. 138

1838. g. kapitulacija s Engleskom; osmansko tržište preplavljeno britanskom robom, 142
- 1839, 19. 1. Velika Britanija okupira Aden, 158
- 1839, 24. 6. Egipćani tuku Osmanlije kraj Nizipa; Istočna kriza, 140
- 1839-1861. g. Abdülmecit I, 139
- 1839-1876. g. era reformi Tanzimata, 139-143
- 1839, 3. 11. Hatt-ı şerif od Gülhane, 139
- od 1839. g. blagajnički zapisi (*kaime*) bez pokrića kruže osmanskom prijestolnicom, 150
- 1840, 15. 7. Londonski ugovor, 140
1840. g. prvo godište jednog službenog lista, 141
- 1840-1854. g. Banque de Constantinople, prvi novčani zavod u državi Osmanlija, 139
- 1841, 13. 7. ugovor u Hünkâr İskelesiju stavljen izvan snage, 140
- 1843, 6. 9. novi sustav popunjavanja redova vojske, 139
1846. g. osnovano prvo osmansko sveučilište, 140
- 1848-1849. g. revolucije u Evropi, 141
- 1848-1916. g. Franjo Josip I, car Austrije, usp. 149
- 1849, 1. 5. konvencija u Balta Limaniju, 141
- 1853-1856. g. krimski rat, 141
1854. g. osmanski inozemni zajmovi u Engleskoj i Francuskoj, 139, 151
1856. g. osnutak Osmanske banke (*Osmanlı Bankası*), 139
- 1856, 18. 2. Hatt-ı hümayun, 142
- 1856, 30. 3. mirovni ugovor u Parizu, 141
1857. g. ustanci kršćanskih seljaka u Bosni i Hercegovini, 143
- 1858-1860. g. građanski rat između Druza i maronita u Libanonu, 143
- 1859, 14. 9. Kuleli Vakası, 145
- 1859, 25. 9. staleži Moldavske i Vlaške biraju zajedničkog kneza: stvarno ujedinjenje obiju dunavskih kneževina, 149
- 1859-1866. g. Aleksandar Cuza, knez Moldavske i Vlaške u personalnoj uniji, 149
- 1860-1861. g. intervencija francuskih trupa u Libanonu, 149
- 1861-1876. g. Abdülaziz I, 143
- 1861, 9. 6. Libanonsko gorje postaje autonomni sandžak, 143
- 1864, 28. 6. Porta potvrđuje personalnu uniju kneževina Moldavske i Vlaške, 143
- 1864, 7. 11. osuivanje Dunavskog vilajeta, 144
1865. g. mladoosmanlije se konstituiraju kao tajna organizacija, 145
- 1866, 2. 6. egipatski valija dobiva naslov *hediva*, 148
- 1866-1869. g. ustanak na Kreti, 144
- 1867, 10. 4. povlačenje osmanskih trupa iz Srbije, 144
- 1867, 25. 7. novo uređenje teritorijalne uprave, 144
1867. g. vodeće mladoosmanlije emigriraju u Pariz, 146
- 1868, 1. 4. uspostavljanje državnog vijeća, usp. 145
- 1868-1870. g. izlazi časopis *Hürriyet*, 146
- 1869-1876. g. izrada građanskog zakonika *Mecelle*, 148
- 1869, 18. 2. zaključci pariške konferencije o Kreti, 144
- 1869, 27. 7. Osmanlije iznova osvajaju Jemen, 158
- 1869, 19. 11. otvaranje Sueskog kanala, 148
1870. g. povratak mladoosmanskih emigranata, 146
- 1871, 13. 3. Londonska konferencija: ukinuta neutralizacija Crnog mora, 140
- 1871-1890. g. knez Otto von Bismarck, njemački državni kancelar, usp. 147
- 1872, 31. 7-19. 10. Midhat-paša prvi put veliki vezir, 145
- 1873, 28. 9. Egipat dobiva pravo prihvaćati strane zajmove, 148
- 1875, 13. 4. ustanak kršćanskih seljaka u Hercegovini, 144
- 1875, 6. 10. osmanski državni bankrot, 151

1876. g. *Caisse de la dette Publique* u Egiptu, 148
 1876, 2. 5. ustanak u Bugarskoj, 144
 1876, 8. 5. buna studenata-softa u Istanbulu, 145
 1876, 30. 5. Murat V. postaje sultan, 145
 1876, 2. 7. Srbija započinje rat: Balkanska kriza, 144
 1876, 31. 8. Abdülhamit II. postaje novi sultan, 145
 1876, 19. 12.-
 -5. 2. 1877. g. Midhat-paša po drugi put veliki vezir, 145
 1876, 23. 12. konferencija u Arsenalu (*Tersane*) s evropskim poslanicima, 144
 1876, 23. 12. Abdülhamit proglašava novi osmanski ustav, 145
 1877. g. osnivanje časopisa *La Jeune Turquie*, 153
 1877, 31. 3. Londonski protokol, 146
 1877-1878. g. Porta vodi rat s Rusijom, 146
 1878, 13. 2. Abdülhamit raspušta parlament, 147
 1878, 3. 3. Sanstefanski mir, 146
 1878, 15. 6-17. 7. Berlinski kongres, 147
 1878, 13. 7. Berlinski mir: Rumunjska, Srbija i Crna Gora izlaze iz osmanskoga državnog sklopa, 147
 1881, siječanj-
 -rujan 1882. ustanak u Egiptu pod Ahmedom Urabijem, 149
 1881, 12. 5. Francuska okupira Tunis, 148
 1881, 20. 12. *Dette publique ottomane*, 151
 1882, 14. 9. Velika Britanija okupira Egipat, 149
 1883. g. Austro-Ugarska gradi balkanske željeznice, 149
 1884. g. proosmansko arapsko pleme Šamar zauzima Riyad, 158
 1885, 18. 9. ujedinjenje Istočne Rumelije s Bugarskom, 149
 1885, studeni Srbija neuspješno napada Bugarsku, 149
 1888. g. sveopći ustanak na Kreti, 149
 1888. g. osnutak agrarne banke, 151
 1888-1940. g. Deutsche Bank gradi Bagdadsku željeznicu, 151
 1889. g. tajni politički komitet *İttihat ve Terakki* osnovan u Istanbulu, 153
 1891. g. osnutak časopisa *Servet-i Fünun*, 153
 1894-1917. g. Nikola II, car Rusije, usp. 150
 1895. g. osnovan časopis *Meşveret*, 154
 1895. g. krvave demonstracije Armenaca u Istanbulu, 150
 1896, 26. 8. prepad armenskih terorista na Osmansku banku u Istanbulu, 150
 1896-1908. g. uspon mladoturskog pokreta, 153 i d.
 1897, 18. 4-4. 12. grčko-osmanski rat; Kreta faktički ujedinjena s Grčkom, 149

20. stoljeće

1901. g. britanska kontrola nad Kuvajtom, 158
 1902, 15. 1. Ibn Saud otima Riyad plemenu Šamar, 158
 1902, 4-9. 2. kongres grupa turskih egzilanata u Parizu, 153
 1903, 2. 10. "punktacije" iz Münchena, 150
 1904, 8. 4. "entente cordiale" između Francuske i Velike Britanije, usp. 159
 1904-1911. g. Jemen izgubljen za Osmansko Carstvo, 158
 1905. g. poraz Rusije protiv Japana, 154
 1905, 21. 7. armenski pokušaj atentata na sultana, 150
 1905-1906. g. prva marokanska kriza, 156
 od 1906, 7. 7. "svinjski rat" između Austro-Ugarske i Srbije, 155
 1907. g. mladoturski akcioni program, 154
 1908, 23. 7. osmanski ustav iznova na snazi, 154
 1908, 5. 10. Bugarska se proglašava nezavisnom kraljevinom, 154
 1908, 6. 10. Austrija anektira Bosnu i Hercegovinu, 155

- 1908, 6. 10. Kreta proglašava pripojenje Grčkoj, 154
 1908, 9-10. 6. "entrevue" u Tallinu, 154
 1909, 6. 2. ugovor između Austro-Ugarske i Porte o Bosni, Hercegovini i Novom Pazaru, 155
 1909, travanj mladoturska revolucija, 155 i d.
 1909, 27. 4. smijenjen Abdülhamit, 155
 1909-1918. g. Mehmet V. Reşat, 155
 1910-1911. g. ustanak Albanaca, 156
 1911, 1. 7.-4. 11. druga marokanska kriza, 156
 1911, rujan -
 - listopad 1912. g. rat za Tripolitaniyu, 156
 1912, 25. 3. osnutak organizacije *Türk ocağı*, 158
 1912, proljeće pokret *Halaskar Zabit*, 156
 1912, 16. 7. mladoturska vlada odstupa, 156
 1912, 30. 9. osnovan Balkanski savez, 157
 1912, 8. 10-
 -30. 5. 1913. prvi balkanski rat, 157
 1912, 15. 10. mir u Ouchyju, 156
 1913, 23. 1. državni udar mladoturaka: trijumvirat Talat Bey, Enver Bey, Cemal Bey, 157
 1913, 23. 1-11. 6. Mahmut Şevket-paşa, veliki vezir, 157
 1913, 30. 5. Londonski mirovni ugovor; Kreta najzad službeno pripada Grčkoj, 157
 1913, 18-23. 6. svearapski kongres u Parizu, 158
 1913, 3. 7-10. 8. drugi balkanski rat, 159
 1913, 14. 12. njemačka vojna misija pod Limanom von Sandersom, 159
 1914, 15. 2. njemačko-britanski sporazum o Bagdatskoj željeznici, 159
 1914, 28. 7. austrougarska objava rata Srbiji, 160
 1914, 31. 7. njemačka objava rata Rusiji, 160
 1914, 2. 8. tajni savez između Osmanskog i Njemačkog Carstva, 160
 1914, 11. 8. njemački ratni brodovi "Goeben" i "Breslau" u osmanskim vodama, 161
 1914, 7. 9. jednostrano ukidanje kapitulacija, 161
 1914, 21. 10. Enver-paşa, ministar rata, 163
 1914, 29. 10. Osmansko Carstvo uvučeno u prvi svjetski rat na strani Njemačke, 161
 1914, 13. 11. Cemal-paşa, vojni guverner Sirije, Palestine i Hedžaza, 162
 1914, 14. 11. objava "svetog rata", 162
 1914, 18. 12. Velika Britanija anektira Cipar, 161
 1915, 25. 3. šerijatski sudovi podređeni ministarstvu pravde, 157
 1915, 25. 4. britanski desant na Galipolju, 162
 1915, od sredine svibnja evakuacija Armenaca iz istočne Anadolije, 161
 1915, 19-20. 12. Britanci potisnuti s Galipolja, 162
 1916, 18. 4. Rusi zauzimaju Trapezunt, 161
 1916, 16. 5. sporazum Sykes-Picot, 162
 1916, 27. 6. objava arapskog ustanka, 162
 1916, 2. 10. šerif Husain proglašava se "kraljem Arabije", 162
 1916. g. istrebljenje Armenaca u sirijsko-iračkoj pustinji, 162
 1917, 2. 2. Talat-paşa, veliki vezir, 163
 1917, 11. 3. Britanci osvajaju Bagdad, usp. 162
 1917, 2. 11. Balfourova deklaracija, 163
 1917, 7. 11. oktobarska revolucija u Rusiji, 163
 1917, 7. 11. uveden novi zakon o obitelji, 157
 1917, studeni osnovana Republika Armenija, 164
 1917, 9. 12. Britanci ulaze u Jeruzalem, usp. 162
 1918, 8. 1. Wilsonov govor: 14 točaka, 164

- 1918, 3. 3. mir u Brest-Litovsku, 163
 1918, 3. 7. Mehmet VI. Vahideddin dolazi na sultansko prijestolje, 164
 1918, 15. 9. osmanski prodor prema Bakuu, 163
 1918, 8. 10. smjenjivanje mladoturskog trijumvirata, 163
 1918, 30. 10. primirje u Mudrosu, 163
 1918, 13. 11. saveznička "velika flota" uplovljava u Bospor, 164
 1918, 17. 11. Britanci okupiraju Baku, 163
 1919, travanj Armenija anektira istočne vilajete, 164
 1919, 5. 5. Mustafa Kemal-paša, vojni inspektor u Anadoliji, 165
 1919, 15. 5. grčke trupe okupiraju Izmir, 164
 1919, 5. 7. Enver i drugi mladoturci osuđeni na smrt u odsutnosti, 163
 1919, 4-11. 9. kongres u Sivasu: osnutak predstavničkog odbora pod predsjedanjem Mustafe Kemala, 165
 1919, 2. 10. sultanova vlada odstupa, 165
 1919, početak prosinca Porta i kemalisti organiziraju zajedničke izbore, 165
 1920, 28. 1. parlament u Istanbulu prihvata nacionalni pakt, 165
 1920, od 11. 2. povlačenje francuskih trupa, 166
 1920, 16. 3. pojačanje britanske okupacije Istanbula, 166
 1920, 23. 4. otvaranje Velike narodne skupštine u Ankari, 166
 1920, 8. 7. Grci okupiraju Bursu, 166
 1920, 25. 7. Grci okupiraju Edirne, 166
 1920, 10. 8. mir u Sevresu, 166
 1920, 28. 9-2. 12. rat protiv Armenije, 167
 1920, početak listopada ustanak sultanovih pristaša u Konyi, 167
 1920, 21. 10-4. 11. 1922. Ahmet Tevfik-paša, posljednji osmanski veliki vezir, nsp. 167
 1920, 3. 12. mir u Gümrüju, 167
 1921, 10. 1. prva pobjeda nad Grcima kraj İnönüja, 167
 1921, 21. 2-12. 3. mirovna konferencija u Londonu, 167
 1921, 16. 3. ugovor o prijateljstvu sa sovjetskom Rusijom, 167
 1921, 27. 3-1. 4. druga bitka kraj İnönüja, 167
 1921, lipanj Talijani se povlače iz Adalye, 167
 1921, 21. 8-2. 9. bitka na Sakaryi: Turci zaustavljaju grčku invaziju, 167
 1922, travanj Talijani se povlače iz doline Menderesa, 168
 1922, 9. 9. kemalisti zauzeli Izmir, 167
 1922, 10. 9. kemalisti zauzeli Bursu, 167
 1922, 19. 9. Francuzi se povlače s azijske strane Dardanela, 168
 1922, 11. 10. primirje u Mudanyi, 168
 1922, 19. 10. oslobodilačka armija ulazi u Istanbul, 168
 1922, 1. 11. ukinuće sultanata, 168
 1922-1924. g. halifa Abdülmecit II, 168 i d.
 1923, 24. 7. mirovni ugovor u Lausannei, 168
 1923, 13. 10. Ankara postaje prijestolnicom Turske, 169
 1923, 29. 10. proglašenje Turske Republike (*Türkiye Cumhuriyeti*), 169
 1924, 3. 3. ukinuće halifata, 169

NAJVAŽNIJI ANADOLSKI EMIRATI

<i>Karesi</i> , oko <i>Balıkesira</i>	(1300-1345)
<i>Saruhan</i> , oko <i>Manise</i>	(1300-1410)
<i>Andun</i> , u <i>Lidiji</i>	(1299-1425)
<i>Denizli</i> , oko istoimenoga grada, jugozapadna <i>Anadolija</i>	(1261- ?)
<i>Menteşe</i> , u <i>Kariji</i> blizu <i>Mugle</i>	(1300-1425)
<i>Osman</i> , oko <i>Karacahisara</i> , zapadno od <i>Eskişehir</i> a	(od 1288)
<i>Germiyan</i> , u <i>Frigiji</i> , s <i>Kütahya</i> m	(1300-1428)
<i>Sâhip Ata</i> , oko <i>Afyon-Karahisara</i>	(do kraja 13. st.)
<i>Hamit</i> , u <i>Pizidiji</i> , oko <i>Eğridira</i>	(1301-1392)
<i>Tekke</i> , ili <i>Antalijski Hamit</i>	(1300-1426)
<i>Pervane</i> , ili <i>Gazi Çelebi</i> , oko <i>Sinopa</i>	(1277-1322)
<i>Candar</i> , ili <i>Çandar</i> , ili <i>İsfendiyar</i> , ili <i>Kastamonu</i> , oko istoimenoga grada	(1292-1461)
<i>Eretna</i> , u središnjoj <i>Anadoliji</i> , prijestolnica <i>Sivas</i> , potom <i>Kayseri</i>	(1335-1381)
<i>Kadı Bırhaneddin</i> , u <i>Sivasu</i> , emirat-nasljednik <i>Eretna</i>	(1381-1398)
<i>Karaman</i> , u <i>Kilikiji</i> , oko istoimenoga grada	(1256-1466)
<i>Eşref</i> , oko <i>Beyşehir</i> a kraj <i>Konye</i>	(do 1327)
<i>Alâiye</i> (<i>Alanya</i>), pod mamelučkim vrhovništvom	(1427-1451)
<i>Denizli</i> ili <i>Larende</i> , oko istoimenoga grada (danas <i>Lâdik</i>), sjeverno od <i>Amasye</i> - ne smije se zamijeniti s <i>Denizlijem</i> na jugozapadu <i>Anadolije</i>	(1277-1368)
<i>Taciddin</i> , u <i>Camku</i> , glavno mjesto <i>Niksar</i>	(prije 1378-1423)
<i>Rumazan</i> , oko <i>Adane</i>	(1378-1608)
<i>Zulkadr</i> , prvobitno <i>Dulgadir</i> , oko <i>Elbistana</i> i <i>Maraşa</i>	(1339-1521)
<i>Bijeli Ovan</i> (<i>Akkoyunlu</i>), u istočnoj <i>Anadoliji</i> , <i>Azerbajdžanu</i> , <i>Perziji</i> i <i>Iraku</i>	(1398-1502)
<i>Crni Ovan</i> (<i>Karakoyunlu</i>), u istočnoj <i>Anadoliji</i> , <i>Azerbajdžanu</i> , <i>Perziji</i> i <i>Iraku</i>	(1375-1468)

STRUČNI IZRAZI UZ POVIJEST OSMANSKOGA CARSTVA*

A

- acemi ocaği* – regrutni odred, 67
ağa – titula dostojanstvenika izvan pravno-teološkoga kruga, poput oficira, dvorskih eunuha itd., 55
ahi – islamska organizacija socijalne skrbi, sastavljena od mladih ljudi srednjeg staleža u srednjovjekovnoj Anadoliji, 23
akaga – bijeli eunuh, 60
akçe, v. *aspra*
akıncı (jurišnik) – pripadnik neredovitog odreda lake konjice, 68
alaybegi ili *miralay* – spahijski pukovnik u pokrajinskoj vojsci, 68
Allah – arapski naziv za Boga (doslovno: Bog + određeni član), 11
arz – svečana audijencija kod sultana, 61
arz-ı miri – državna zemlja, 49 i d.
aspra (tur. *akçe*) – sitan srebrni novac, jedinica osmanske valute, 70
avarız – vrsta izvanrednog poreza, 53
azep (neoženjeni) – vrsta konjaničkog i pješadijskog odreda, 39

B

- bedel* – otkup u novcu od vojne službe, 92
beg – isto što i emir (knez); v. također *sandžakbeg*, 22
beglerbeg – veliki guverner, predstojnik vilajeta, tj. velike provincije, 26, 64
bektaşî – ime derviškog reda, 41
bennâk (kolibaš) – željar, 72
beraya – oznaka za osobe oslobođene poreza, 73
bid'a (novotarija) – novotarija ili reforma koju ne legitimira šerijat, 11
birun – vanjska služba u Saraju, 60 i d.
bölük – odred janičara; teritorijalno organizirana jedinica spahija, 67, 68
bostancı (vrtlari) – pripadnici sultanove tjelesne garde, 60

C

- cebeci* – kovač oružja, 67
cebeli – vrsta konjice u provincijskoj vojsci, 67
celali – naziv ustanika u Anadoliji potkraj 16. st., 101 i d.
cemaat – brojčano najjača jedinica janičarskoga korpusa, 67
cizye – glavarina koja se ubirala od nemuslimanskih podanika, 11, 72

* Brojke upućuju na one stranice na kojima se određeni termin poblje objašnjava.

Č

- čauš (*çavuş*) – niži dvorski glasnik, 62
 çelebi – naslov službenika državne uprave, 62
 çiftlik – selište; kasnije također: zemljoposjed, 71, 94
 çorbacı (čorbadžija, njem. Suppenmeister) – kapetan janičara, zapovjednik kompanije (orta), 67

D

- damat – sultanov zet, 110
 danak u krvi (*devşirme*) – prisilno uzimanje djece iz kršćanskih obitelji, koja će se odgajati za janičare, 41
 defter – popis, registar, 62
 defterdar – voditelj financijske uprave, 62
 derviš – član islamskog reda, 13, 21
 devşirme, v. danak u krvi, 41
 divan (*divan*) – državno vijeće u islamskim državama, 16, 61
 Druzi – pripadnici sinkretističke vjerske zajednice nastale od ismailitskog šii'tstva, 103

Dž

- džihad – islamski sveti rat, 11

E

- ecnebi – neovlašteni (doslovno: stranac, tj. onaj tko ne pripada skupini) timarnik, koji nije bio spalija, 93
 efendi – prvobitno naslov islamskih duhovnika, kasnije i kancelarijskih službenika, 62
 emîn – opunomoćenik u državnoj upravi, 71
 emir (knez) – isto što i beg, 22
 enderun – unutrašnja služba u Saraju, 60
 eşkinci (borac) – naziv za vojnike koji polaze u boj u odredima *müsellem* i *gaya*, 135
 esnaf (mn. od *sınıf*) – ceh, 73

F

- fakir, v. derviš, 21
 fanarioti – istanbulski Grci, tako nazvani prema njihovoj četvrti *Fener*, 43
 fetva (*fetva*) – islamsko pravno mišljenje koje donosi muftija, 12, 64

G

- gazi (*gazi*) – borac za vjeru, 21
 gönüllü (oduševljeni) – vrsta konjanika i pješaka u provincijskoj vojsci, 68

H

- hadis – naziv za usmenu predaju sunne, 11
 halifa – poglavar sunitskih muslimana, 12
 halveti – ime derviškog reda, 51
 hanbaliti – islamska ortodoksna pravna škola, 13
 hanefiti – islamska ortodoksna pravna škola, 13
 haraç – osobni porez nemuslimanskih podanika; danak, 62, 74
 harem ağası (mn. *harem ağaları*) – crni eunuh u sultanovoj palači, 60

has – nadarbina za najviše dostojanstvo, najunosnija vrsta nadarbine za podmirenje osmanskih velikodostojnika ranga sandžakbega, s godišnjim primanjima od 100 000 as-pri navise, 70

hâseki – miljenica, tj. sultanova glavna suložnica, 90

has-i hümayun – državna domena, 49 i d.

hikûmet – područje vlasti jednog emira u Kurdistanu, 66

hutbe – propovijed petkom, 26

I

ıçoğlan – paž, 60

ıfraz – dio koji valja odijeliti od nadarbine dodijeljene, zatim ocijenjene prevelikom, 95

ıkta – naziv za nadarbinu u Seldžuka, 19, 22

ilmiye (znanstvena) – teološko-pravna karijera, 63

iltizam – zakup poreza, 50, 71

imam – predvodnik islamske zajednice; u šiita vrhovni vođa cijele islamske zajednice, 12 i d.

ismailîti – ogranak šiita pristaša sedmorice imama, 12

ıspence – podavanje od selišta kršćanskog podložnika gospodaru zemlje (*sahip arz*), 71

J

janičar – pripadnik pješadijskih odreda neposredno podređenih Porti, 31, 66

janičarski aga (*yeniceri ağası*) – vrhovni zapovjednik janičara, 66

K

kadija – muslimanski sudac, predstojnik *kaze*, 12, 71

kadhasker ili *kazasker* – vojni sudac, 63

kadin – općenito: žena, posebno: sultanova supruga, 107

kadınlar sultanatı – vladavina žena, razdoblje u osmanskoj povijesti u kojemu je odlučan utjecaj na politički život imao sultanov harem, 108

kadızedehiler – vrlo konzervativna ulemu u prvoj polovici 17. st., 108

kalemîye – karijera uredskih službenika, usp. 61

kanun – osmanski "svjetovni" zakon, 31

kanunname – zakonik "svjetovnog" prava, 50

kapitulacija – državni ugovor o trgovačkim i konzularnim pitanjima, zaključen s evropskim silama, 70

kapuci – vratar-čuvar u vanjskom dijelu Saraja, 60

kapudan paša – vrhovni zapovjednik flote, 61, 79

kapukulu – vojnički rob, pripadnik vojnih jedinica pod neposrednom Portinom komandom, 66

kâtîp – doslovno: pisar, sekretar u divanu, 61

kaumakam – zastupnik velikog vezira u ratno doba, 65

kaza – sudbeni okrug, 63

kazasker (kadija) – ogranak temeljne nadarbine namet u divanu, 70

kaymak – rimska kupača, 25

kızıbaş (crvenoglavi) – osmanski naziv za Safavide, 25 i d.

kud – vojnički rob, 60, 73

Kur'an – sveta knjiga islama, 11

L

lala – odgajatelj prinčeva, 60

levent – naoružani pripadnik bandi koji se bavi maroderstvom, 87

M

- Mahdi – islamski Mesija, 13
 mala nadarbina, v. timar, 31
 malikiti – islamska ortodoksna pravna škola, 13
 mameluci (posjedovani) – u početku ratni zarobljenici, kasnije društvena elita koja je zavládala u Egiptu, 56
 medrese – islamska visoka škola, 12, 63
 mektep – kur'anska škola, 63
 millet – naziv za nemuslimanske vjerske zajednice, 81
 miralay, v. alaybegi, 68
 müderris – profesor medrese, 63
 müfettiş – kontrolor u sustavu zakupa poreza, 71
 muftija (müftü) – pravni stručnjak koji donosi pravna mišljenja (fetva), 12, 64
 muhtesip – tržni nadzornik, 73
 mujezin – islamski pozivač na molitvu, 11
 mukataa – jedinica zakupa poreza, 71
 mulla – kadija višega ranga, 64
 mülk – privatno vlasništvo, 38, 69
 mütezim – zakupnik poreza, 71
 müselleme – konjanik, kasnije prtljažar, 29
 müteferrika – dvorski furadžer, 62

N

- nadarbina za najviše dostojanstvo, v. has, 70
 nahiye (okrug) – najmanja teritorijalna jedinica u Osmanskom Carstvu, 65
 naip – zastupnik suca, upravitelj okruga (nahiye), 65
 nişancı – državni sekretar za carski monogram, 61

O

- ocak – janičarski korpus, 67
 örf – običajno pravo, 31
 orta – janičarska kompanija, 67
 ortakçı – djelomični zakupnik, 87
 ortakçı kul – neslobodni poluzakupnik, 72

P

- paşa – naslov najviših osmanskih dostojanstvenika, u kasnom razdoblju general, 23, 61
 piyade, v. yaya, 29

R

- ramadan, ramazan – islamski mjesec posta, 11
 raya – svi podanici koji plaćaju porez, isprva bez obzira na vjersku pripadnost, a kasnije samo kršćanski podanici (usp. zimmi), 71, 143
 reisülküttap – poglavar sekretara kancelarije, 83
 resm-i çift – podavanje od selišta muslimanskog podložnika gospodaru zemlje (sahip arz), 71
 resm-i tapu – taksa koju je podložnik (raya) plaćao gospodaru za prepuštenu zemlju (sahip arz), 71
 ribahur – lihvar, 93
 rûşvet – mito, 63

S

- Safavidi – red, dinastija i državna tvorevina u Perziji, 53
sahip arz – gospodar zemlje (koji nije nužno vlasnik), 71
sâliyhâne – salijanski vilajet: velika pokrajina koja je osmanskom fisku davala godišnji danak, zadržavši dotadašnje društveno-ekonomske i upravne strukture, 65
 sandžakbeg – upravitelj pokrajine, predstojnik sandžaka, 29, 64
 Saraj – dvor, sultanova palača, 60
sarica – privatni odredi pokrajinskih guvernera, 99
sekbân ili *seğmen* (psetari) – oznaka za drugu janičarsku diviziju; privatni odredi guvernera provincija, 67, 99
seyfiye – oznaka za vojničku karijeru, 64
seyyit – potomak Prorokova unuka Husaina, 74
sinaf (mu. *esnaf*) – ceh, 73
sofîa (*suhta*) – student medrese, 87
spahija – konjanik provincijske vojske nagrađen timarom, 31, 67
subaşı – vojni zapovjednik s policijskom funkcijom, 27
suñi – islamski mistik, 21
sufizam – islamska mistika, 21
sultan – islamski suveren, 17, 30
suniti – pripadnici islamske ortodoksije, 12
sunna – skupni naziv za izjave i djela proroka Muhammeda, 11

Š

- šafilî – islamska ortodoksna pravna škola, 13
şehremîni – gradski povjerenik Carigrada, 65
şerif – potomak Prorokova unuka Hasana, 74
şîa – "stranka" Alijevih pristaša, 12
şîiti – naziv za muslimane koji priznaju Alija kao prvoga zakonitog nasljednika Muhammeda
 12

T

- taclid* (oponašanje) – stroga orijentacija na ranoislamsku egzegezu Kur'ana, 11
tarika – islamski vjerski red, 21
tasarruf – uživanje posjeda, 70
tasavvuf – islamska mistika, 13
tekâlîf-i divaniye – divanska podavanja, 110
telhis – predstava velikog vezira sultanu, 91
terakki – dodatak nadarbini, 70
 timar – mala nadarbina do visine godišnjeg prihoda 19 999 aspri, pretežno za podmirenje provincijske konjice (spahija), 31, 70
 timarnik – vlasnik male nadarbine (timar), 70
 timarski sustav – oznaka za osmanski nadarbinski feudalizam, 70
topçu – artiljerac, 67

U

- ulema – islamski teolog, 11

V

- vakf* – zaklada, 48
 vahabiti – posebno strog islamski pokret nastao od hanbalizma, 13

valija – veliki guverner, predstojnik vilajeta, pretežno u rangu vezira (usp. beglerbeg), 65,
127

valide – sultanija-majka, 107

velika nadarbina, v. *ziamet*, 70

veliki vezir – rukovodilac cijele državne uprave u islamskim državama, 61 i d.

vezir – najviši dostojanstvenik u državnoj upravi islamskih država, 28, 31, 61

vilajet – velika pokrajina koja se sastoji od više sandžaka, podređena beglerbegu, 64

vojvoda (*voyvoda*) – naslov regenata u kršćanskim vazalnim kneževinama; upravitelj državnog dobra (*has-i hümayun*), 45, 71

voynuk – vojnici prtljažari, 68

Y

yamak – pomoćnici u odredima *müsellem* i *yaya* zaduženi za opskrbu skupine *eşkıncı*, 112

yaya ili *piyade* – vojnik pješak, kasnije prtljažar, 29, 68

yalak – ljetna ispaša, 25

yürük (brzomarširajući) – vojnici prtljažari, 68

Z

zaiditi – šiiti sljedbenici petorice imama, 12

zâim – vlasnik velike nadarbine (*ziamet*), 67, 70

ziamet, *zeamet* – velika nadarbina s godišnjim prihodom između 20 000 i 99 999 aspri, prije svega za podmirenje srednjega vojnog komandnog kadra, 70

zimni (štićenik) – oznaka za nemuslimanske podanike, 50

zorba – tiranski nasilnik među janičarima, 108